No. ४५६६

Title श्राद्धकल्पसारविवृतिः

Author भट्टशङ्करः भट्टनारायणपुत्रः

Extent २०१ पत्राणि Age सं. १९६३

Subject धर्मशास्त्रम्

श्राद्ध कल्प सार विवृत्तिः
४५६६

4566
F. = 101

नं॰ ४५ ६६

हेमाद्रिश्राद्ध [redacted] कल्पविवतिः श्रीधरभट्टकृता

श्रारवीरद्धात्वहर्निशं

नं॰ २ ॥ श्राद्धटीकाविवरणपुस्तकमदः॥ इत्या भायेनगलीतकासतत्वाद

भट्टटीकरस्य श्लोक ३५००

श्राद्धकल्पसटीक

नीलकंठभट्टीयं

श्रा॰टी॰ ॥श्रीगणेशाय नमः ॥ सर्वधर्मप्रवक्तारं विद्वद्यानंददायिनं। हृहतामुपदेष्टारं नौमि नारायणं गुरुं ॥१॥ उद्भ भावावबोधो न्यथं थेन्यस्याति यत्नतः। विह
१ तिं स्वनिबंधेन स्वं कुते भट्टश्रीकरः ॥२॥ बहूने हो निर्वासि महति निबंधे प्रवितततर विभ्रमं भावनया मूर्यां सिमंगलान्यारिरचयिषुर्दिप्रशीतावस्तो
ति। द्युतियुतं मणिभिः फणिभिर्हितं शिवसुतं वरदे हिरदं नमः। हृतसुधाकर सुन्दर खण्डकरं विहतविघ्नमविघ्नसमाश्रये ॥१॥ मणियुत्वां फणिहत
त्वं वरदं त्वं श्वेतेंड त्वं विहतविघ्न त्वं सुन्दर खण्डकरं त्वं च शारदा तिलके त[illegible]नद्धा नानिवदतो क्तं। हिरदत्वं तु गजवदनत्वादुक्तं। वाग्देवतां स्तौति प्रचयं
रचयति वा वा सु चितं चित्ते न चिंतया नो यो। चतुराननश्च वाचस्पतिरपि तां वाचमर्चयेरु चिरां ॥२॥ चतुराननश्च चतुर्मुखश्च वाचस्पतिर्बृहस्पतिरपि
यां चित्ते न चिंतया नः सन्तु चितं वा वां निचयं रचयति किमुतान्यो मादृशो ति तात्पर्यं। श्रीरामं स्तौति धीरोदात्तगुणं जनानवति यल्लीलावपुर्मानु
षं विश्वं हूमरहुहुरद् इति सुता निघ्नदशास्यादिकान्। ज्ञानानंदसदात्मकं तरमलं नीलांबुदाभं परं ब्रह्मो पास्य मुपास्महे ब्जनयनं श्रीरामनाम
मावयं ॥३॥ धीरोदात्तनायकलक्षणं रसकलिकायां। कृपावान तिगंभीरो विनीतश्चाविकत्थनः। धीरोदात्तः स विज्ञेयो रामो दाशरथिर्यथेति। यद
जमतन्यमपि मानुषलीलावपुर्विश्वत्सज्जनानवति। मडुपायमाहम्भरहुडुरदिति। तत्राप्युपायमाह निघ्न दिति। स्वयमेव ज्ञानरूपं स्वप्र

२५

काशमित्यर्थः। सतः अनन्यानधीनसत्ताकं घटादि तु तदधीनसत्ताकमित्यर्थः। मलो मिथ्याज्ञानं तत्कार्यं च रागद्वेषादि तद्रहितं। परं प्राप्यं मोक्षरूप
मित्यर्थः। अव्ययमनश्वरं। पितरं स्तौति आम्नाये चतुराननं जलनिधिं धैर्ये नये भार्गवं वाग्गुंफे च बृहस्पतिं शशधरं कांतौ नतो वामनं भक्तौ
नारदमाश्रिते सुतरनं चाद्वैततत्त्वेष्वकं ज्ञाने शुमिमथादिमं कविवरं काये भजामो गुरुं। ४। स्पष्टं। द्वाभ्यां कर्तव्यं प्रतिजानाति। सविस्तरचतु
र्वर्गचिंतामणिवनालये। नानाप्रकरणस्कंधे श्राद्धकल्पद्रुमे वरे। ५। सिद्धान्तफलमासक्तं रस्यं परिणतिं गतं। उद्यमः शंकरस्यावचेतुं लोककृ
तेऽत्वयं। ६। यथा कश्चिदुपचिकीर्षुर्विस्तीर्णवनस्थे नानास्कंधे द्रुमे वह्नासक्तं फलं रस्यं स्वादु परिपक्वं लोकार्थं नस्तार्थमवचेतुमुद्यतो भवेदेवं
चतुर्वर्गचिंतामणिस्थे नानाप्रकरणोपेते श्राद्धकल्पे भूयसः समासक्तान् सिद्धान्तान् रमणीयान् परिणतान् स्वलोकार्थमवचेतुमुद्यत इति निबंधुमभ्यायं
त्वइति रूपकनिर्वाहः। उक्तमादौ लिंगप्रतिमाद्यधिष्ठाने हरिहरादिदेवतानामाराधनं ततो गत्वाधिष्ठाने नंदादिकामधेनुर्वर्तिकादेवतानां
पूर्वेषां च। अथेदानीं ब्राह्मणादिरूपे धिष्ठाने वसुरुद्रादित्याद्यात्मपितॄणामाराधनं श्राद्धमुच्यते। तत्र तावद्विधिना प्रवर्तमानः पुं
न्विधेयस्य फलं प्रशंसां चापेक्षत इति तेनाह श्राद्धकर्त्रेति रुद्रतापितत्सुरवाः प्रद्युम्नसंकर्षणोपिंडेभ्य विष्णवासुदेव इति च ध्यानाद्युत

श्रा २ पूजितस्तैर्भविष्यामि वत्स २

श्रा.टी. र्द्दर्नि भाक्। विष्णुः प्रीतिमुपैति। श्राद्धे त्रिषु पिंडेषु प्रद्युम्नसंकर्षणौ वासुदेव इति कर्तव्या अनिरुद्धेति ध्यानादित्यन्वयः। विष्णुधर्मोत्तरेऽत्र ह
२ वाक्यं। अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतान्नदिश्य वै पितॄन्। ये तु श्राद्धं करिष्यंति तेषां पुष्टिर्भविष्यति। तेषां त्रयः पूजिताश्च भविष्यंति तथा मया। वयो लो
काः इति तथा। पूजिताश्च त्रयो देवा ब्रह्म विष्णुमहेश्वराः। त्मा तथाप्यहं। पितृपैतामहः पिंडो वासुदेवः प्रकीर्तितः। पैतामहश्च निर्दिष्टस्तथा
2 संकर्षणः प्रभुः। पितृपिंडस्तु विज्ञेयः प्रद्युम्नश्चापराजितः। आत्मा निरुद्धो विज्ञेय इति। किंचात्र यथा मिलनगतां प्रजाक्षयस्य। किं वा अथ दिव
र्णार्थाश्रमिणां च वेदयुगयोः प्रजाचतुष्कस्य तु। दिशां पूर्वादीनां वर्णानां वर्णानां ब्राह्मणादीनां अर्थानां धर्मादिपुरुषार्थानां आश्रमि
णां ब्रह्मचार्यादीनां वेदानां ऋग्वेदादीनां युगानां कृतादीनां चतुष्कस्य प्रजास्यादि तिशेषः। तदुक्तं तत्रैव। चत्वारः पूजिता वेदाश्चत्वार
श्च तथाश्रमाः। पुरुषार्थाश्च चत्वारश्चत्वारश्च तथा दिशः। चत्वारश्च तथा वर्णाश्चत्वारश्च तथा युगा इति। किंच। वस्वाद्यात्मकमैवंतेन
दप्रपितॄणां तुष्टिं कुले धन्यतां भोगानर्थमथो यशश्च विपुलाल्लोकान्विराजः श्रियं। आरोग्यं प्रकृतिस्थतां बलमथो पुत्रं वपौत्रं सु
तं धान्यं स्वर्गपशुं त्रिवर्गमयते वित्तस्यशाठ्यं विना। वित्तशाठ्याभावः सर्वत्र संबध्यते। वस्वाद्यात्मतामापन्नाः ते जाः पितरो येषां

न्१

तेषां भावस्तत्राऽऽतां । कलेयन्यता विशिष्टं फलं । याज्ञवल्क्यः । वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः । प्रीणयंति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः । य
था दोहदेन गर्भिण्या गर्भस्तूत्पत्तिरेवं श्राद्धेन वस्वादयस्तदात्मतापन्ना अस्मत्पितर उत्पर्थः । वि... स्लवे । अपि धन्यः कलेस्मृयारस्मा कं मतिमान्नरः
अकुर्वन्वित्तशाठ्यं यः पिंडान्नो निर्वपिष्यति । पद्मः । आयुः पुत्रान्यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियं । पशून्सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृपूजनात् । देव
लः । आरोग्यः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्रपौत्रवान् । अर्थवाननर्थभोगी च श्राद्धकामो भवेदिह । परत्र च परां तुष्टिं लोकांश्च विपुलान्शुभान् । नागरखंडे ।
त्रिवर्गं च महाराज पितरः श्राद्धतर्पिताः । किंच । प्रीतिस्थं ब्रह्मरव स्पदेव निवहस्यान्यस्य पित्रादिनः पश्वादेश्च वयः सरीसृप पराणस्य । श्राद्धकर्तुरस्य
स्यापि यः पित्रादिः । वैष्णवे । ब्रह्मेंद्ररुद्रनासत्यसूर्याग्निवसुमारुतान् । विश्वान्देवान्पितृगणांश्च यांसि मरुतः पशून् । सरीसृपान्पितृगणा
न्यद्यान्यद्भूतसंज्ञितं । श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन्प्रीणयत्यखिलं जगत् । अत्रैकः पितृशब्दः पौनरुक्त्याद् न्यादीय पितृपरः । एवं प्रधानफलमुक्त्वा
तत्र श्राद्धावयवैरपि केषांचित्तृप्तिमाह । अथान्नविक्षेपतः । भूमौ कर्तुं कृते पिशाचनिवहस्यैव शत्रु तृप्तिः । भूमावन्नविक्षेपतो विकिरान्नतः ।
मार्कंडेयस्कांदब्राह्मेषु । अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि । तेन तृप्तिमुपायांति ये पिशाचत्वमागताः । नागरखंडे । ये चापमृत्युना...

श्रा॰टी॰ न्प्राप्ताः स्ववंशजाः। विकिरेण प्रदत्तेन तेतृप्तिं यांति चाखिलाः। किंच। तिरश्चां पिंडान्नकणैः। तत्रैव। अद्यते यपिपिंडेभ्यः याश्चान्नकणिकाभुवि। ताभिराप्यायनं ते
षां ये तिर्यक्त्वं कुले गताः। किंच। तथा गतवतां योन्यंतरं तत्कु [redacted] ले। उच्छिष्टात्। तत्रै
३ व। कश्चिज्जलान्नविन्नेपो हविरुच्छिष्टमेव वा। तेनान्नेन कुले तत्र तत्तद्योन्यंतरं गताः। प्रयांत्याप्यायनमिति। किंच। अथ विप्रपादजलतश्चाचामतां तोयतो
भुक्त्वा मत्र जलात्पिशाचकृमिकीटानां। तत्रैव। भुक्त्वा वा चामतां यच्च जलं यच्चांघ्रिशौचजं। ब्राह्मणानां तथैवान्येन तेन तृप्तिं प्रयांति वै। पिशाचत्वमनु
३ प्राप्ताः कृमिकीटत्वमेव ये। नागारे यदुच्छिष्टं तिर्तोया तिपात्रप्रक्षालनोद्भवं। तेन तृप्तिं परां यांति ये प्रेतत्वमुपागताः। किंच। गतानां दिवं। गंधाक्र्यक
णैः। तत्रैव। याम्तु गंधांबुकणिकाः पतंति धरणीतले। ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वमुपागताः। किंच। अथो विकिरसंमार्गोदकैर्बालका दंतासं
स्कृतिनां। असंस्कृतिनो संस्कृताः एषांम्रतानामिति शेषः। विकिरस्य संमार्गोतिषेकः। तत्रैव। ये वादंताः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः। वि
विपन्नास्ते तु विकिरसंमार्जनजलाशिनः। किंच। अर्थांतपद्मश्चवामन्यायतोर्थागमात्तु। अन्यायोपार्जितद्रव्येण श्राद्धादित्यर्थः। तत्रैव। अ रा॰
न्यायोपार्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः। तृप्यंति तेन चंडालपुल्कसाद्यासु योनिषु। ठ। क्रोपसंहारः सर्वश्राद्धस्य कोम्यतामकरणे वप्रत्यवायोक्त्याव ३

शपकृता मा त्वश्राद्धे तृप्तिरिति स्वतो ऽवयवतश्चैव तत्फलार्थं तथा हुतं त्वङ्गं लभते ऽप्यर्थं पितृगणो लोकान्तरस्थो ऽश्नुतौ। नामरखंडे। लोकान्तरे ऽप्युपेते ऽपि यत्
भंते नान्नमेव च। दत्तं न वंशजैर्येषां ते ऽमथ्यायांति दारुणां। क्षुत्पिपासासमुद्भूतां तस्मात्तेन तर्पयेत्पितृन्। ननु पितृणां शापेन देवत्वे प्राप्ते भुज्यते पापेन
वा तिर्यक्त्वे तृणादिभुजां प्रेतत्वाद्दोषात् रुधिरादिभुजां विप्रभुक्तान्नशेषेणान्नेन कथं तृप्तिरित्यत आह यां योनिं पितरो गतास्तद्उचितं भूत्वान्नपानं भवेन्न
तृप्येदेवलः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः। तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेप्यनुगच्छति। गांधर्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धा
न्नं वायुरूपेण नागत्वेप्युपतिष्ठति। पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथामिषं। दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकं। मनुष्यत्वेन्नपानादीति। ननु मृ
तत्वणादिपरिणामो न दृश्यते दध्यादिवत् कथं चित्तत्वेप्यक्रियस्य कथं देशान्तरगतपितृप्राप्तिरित्यत उक्तं मात्स्यपाद्मयोः। नाम गोत्रं पितृणां
तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। श्राद्धस्य मंत्रास्तद्धेति। तदप्ययुक्तं नाम्नो चेतनत्वात् तस्तदधिष्ठातारः प्रापकाः इत्युक्तं अग्निष्वा[illegible]त्ताद्य
स्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः इति तदाह अथ नामगोत्रमधितिष्ठंतः पितृन्प्रापकाः। अग्निष्वात्तसुस्वासुहव्यजलकव्यादेः। आधर्यमुख्यश
द्वेन वस्वादिसंग्रहः। नामादिना प्राप्तो तदज्ञानेकथमित्यत आह तद्धस्य तत्कार्यं मंत्रविशेष एव कुरुते तत्र हः स्वधेत्यादिकः। ऊं न्यग्रतः स्त्रुहः

श्रा॰टी॰ मात्स्यपाद्मयोः। नाममंत्रास्तदादेशा भवांतरगताः [illegible]न पिंडा प्राणिनः प्रीणयंत्येते तदाहारत्वमागतान्। तेषां नाममगोत्रमंत्राणामादेशा ऊहाः। तानन्य
४ प्रस्तंबः। यदि नाम न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिंडं दद्यात्। स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति
तृतीयं। प्रेतानामन्नमिव कार्दणां फलमपि दिव्य पितर एव प्रापयंतीत्याह कार्दणां च तत्र एव पूर्व फलदाः। तिर्यक्त्वाद्यापन्नेषु पितृषूक्तं न्यायवाहये
नौ द्वियज्ञातिनस्तद्देशा गामश्रक्षयः स्वपितरस्ते विप्रदेहे स्थिताः भुंजीरन्स्वयमेव। मात्स्ये। निमंत्रितान्हि पितर उपतिष्ठंति तान्द्विजान्। वायु
भूतानुगच्छंति तथासीनानुपासते। वायुभूता वायवीयशरीराः। एकत्रा स्नणपक्षे वौधायनः। उरःस्थाः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः। प्र
पितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिंडतर्कुकाः तदाहतेथ पितरो विप्रे क्षपक्षे पुरो वामं पार्श्वमुता पिद क्षिणमिति स्थाने षु चिंत्याः क्रमात्। पृष्ठे पिंडवि
लेपभाजः। पार्श्वमस्त्रीति नपुंसकं प्रथमा पार्श्वमिति। विष्णुस्मृति विष्णुधर्मोत्तरयोः अमादीननुक्रम्योक्तं एतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्र
जापतिः श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते तदा दृष्ट्वहतन्नित्यं त्वमादोमतं। इह श्रोद्धेषु। एवं साक्षाच्छ्राद्धप्रशंसामुक्त्वा तद्देवता पितृप्रशंसा द्वारा राम॰
पितामाहमो क्षंराज्यमपि प्रियाश्च विविधा मेधां चयोगं स्मृतिं पूर्वोक्तं च फलं लभेत्पितृगणात्। वायुपुराणे। तं च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कात्स्नशः ४

२४१

अयत्नात्प्राप्नुयाज्जंतुः सर्वमेव न संशयः। मात्स्ये। आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। राज्यं चापि प्रयच्छंति प्रीताः पितृगणा नृप। रतिः शक्तिः स्त्रियः
कांता इति। मेधा स्मृती च हरिवंशादौ सप्तव्याधोपाख्याने श्राद्धफलत्वेनोक्ते। अथान्यान्यपि श्राद्धविशेषजन्यानि फलान्याह कर्मोपकारस्तदंगे चाप्य
भ्युदयस्तथाभ्युदयिके यात्रा तदंगे फलं। तदंगे कर्मांगे। उपकारः साद्गुण्यं। यात्रा तीर्थयात्रा। इति श्रीभट्टनारायणसुतभट्टशंकरकृतश्राद्धकल्पसा
रविवृतौ श्राद्धविधिफलप्रशंसाप्रकरणं॥ देवपितृत्पत्तिमाह अग्निष्वात्तमु खास्तु देवपितरो ये ते मरीच्यादयः साक्षाद्ब्रह्मशरीरतः प्रजनिताः
सप्त। ये अग्निष्वात्तमुखाः पितरस्ते मरीच्यादय इत्युद्देश्यविधेयभावः विपरीतं वा। कालिकापुराणे। तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोपि सप्त असृजन्मुनीन्। ये मरीच्या
दयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः। मरीच्यादिपुत्राणां वा पितृत्वमाह अथवा तत्सुताः॥ एतद्वराहादिपुराणेषु विस्तरेणोक्तं। कालिकापुराणे। अव्यक्तजन्म
नः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्मृताः। तेषां पितृगणाः सर्वे जातास्तेभ्यश्च देवताः। उक्तपितृणां सप्तावांतरगणानाह सुभास्वरा बर्हिषद अग्निष्वात्ताः सुका
लिनः। क्रव्यादाश्चोपहूता आज्यपाश्चेति सप्त वै। एवमेव विष्णुधर्मोत्तरे। सप्त पिंडे द्विधा विभजन् एकोद्दिष्टदेवता अप्याह त्रीनाद्यान्सुखकामान्मूर्तिमा
नूचुः पार्वणान्त्वन्तरान्मूर्तांश्चतुरस्तथैकयजने प्रेतास्त्रिधेति स्थितिः। एकयजने एकोद्दिष्टे। ब्राह्मे। अमूर्ता मूर्तिमंतश्च पितरो द्विविधाः स्मृताः।

श्रा·टी· दीनुखास्त्वमूर्ताः सूर्ध्दर्निर्मितोथ पार्वणाः। एकोद्दिष्टे मतो प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा।। तदेतन्नानात्वं याग होमादि विहित कर्मभिर्देवपित्रैक्यप्राप्ता नामुक्तमि
५ त्याह ये मीति शुभकर्मणोक्त पितृभिः साम्यं गता देवपित्राख्याः। निषिद्धाचरितॄणां त्वेकविध्यमेवाह ये त्वशुभैरधो गतिमिता मानुष्यपित्राङ्कयोः। येऽगति
र्यत्तत्पन्नावसुरुद्रादित्यादिरूपेण भूमौ यष्टव्यास्तानाह भूमिष्ठाः पितरस्तिर्यग्ग्यग्रूयाः। पित्राद्यधिष्ठानभूताग्निष्वात्तादीनामथ्यधिष्ठानं स्याङ्कोपनिष
द्वेघतपाश्च्छ्यानिरहनाह विभुर्विधिश्च रुद्रश्चैव पितरस्तदात्मकतयाग्निष्वात्तमुख्यान्पदेन। नंदिपुराणे महेश्वरः। अथामराश्च पितरो गुह्याः शृणु
ज्ञे ५ नरोत्तम। विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च। ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः। विष्णुधर्मोत्तरे ऽभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममाप्यायंतितेब्र
ह्मलोकवरा राजन्नित्यं मूर्तिविवर्जिताः। तथा बर्हिषदो राजन्स्मृताः पुत्रा मरीचिनः। आप्याययंतिते देवलोके सोमपदे स्थिताः। विभ्राजलोके तिष्ठंति अग्नि
ष्वात्ता नराधिप। पुलस्त्यस्य कवेः पुत्रा भावयंति जनानिमे। क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः। कवेरंगिरसश्चैव कर्दमस्य प्रजापतेः। वसिष्ठ
स्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्तिताः। ज्योतिर्भासाः स्मृता लोकौ मरीचिनः। तेजश्चिन्नोमानसाश्च क्रमेणैषां प्रकीर्तिता इति क्रमेण जनका लोकाश्च व्यवस्थि राम·
ताः उक्तार्त्तेनुष्ठानानोपयिकत्वान्नोक्ता इत्याह पितृत्वादकलोकयोः श्रुतिपरत्वान्नोनिबंधः कृतः। वर्णव्यवस्थया पितृव्यवस्थामाह विप्राणां स्वभुसो ५

यवलोकार

६२

मपाद्यइहाँ हुआहे। मनुः। अनग्निदग्धानग्निदग्धा काव्यान्बर्हिषदस्तथा। अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत्॥ अस्या घ्याख्योपेक्षिताल्लि
ङ्गत्वात्॥ तत्र विशेषो विकल्पमाहतत्रेह विर्भोजिनैः। यद्वा बर्हिषदो ये वैश्यपत्रदिताः काव्याउपपा वा काव्याश्चाउपपाश्च काव्याउपपाः। वा अन्यो न्य विकल्पे
न। मनुः। सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः। वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः। नंदिपुराणे। अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानां पितरः परि
कीर्तिताः। राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां काव्याः प्रकीर्तिताः। सुकालिनस्तु शूद्राणां व्यामाल्लेच्छांत्यजातिषु। अन्यथा व्यवस्थामाह। अथ वा साग्निर्वित्रिभसा
स्थितिस्तत्र यथोक्तकाल्याद्या अनग्नित्रिके। सा स्थितिः पूर्वोक्ता पितृव्यवस्था। त्रिके वर्णत्रये। वाराहे। अग्निः प्रस्कन्नो ये स्युस्ते द्विजास्त्वग्निहोत्रिणः। नि
त्यैर्नैमित्तिकैः काम्यैः पार्वणैः सर्पयंतु तान्। अनाहिताग्नयो ये वन्न स्तत्र विशेषतः नाः। सुकालिनस्तर्पयंतु लोकाग्निषु रताः सदा। ताननग्निष्वात्तादी
न्। शूद्राणां तु सुकालिनइत्युक्तं तदाह शूद्रैस्तेनसदा। ते सुकाल्याद्याः। पक्षांतरमाह। अस्य सर्वपितरो वा ब्राह्मणानां तु त्रया॥ वाराहे। वर्णेन मामनु
नुज्ञातः शूद्रः सर्वान्पितॄन्यजेत्। व्यामाल्लेच्छांत्यजातिषु इत्युक्तं तदाह। व्यामाल्लेच्छसुखांत्यजेषु। सर्वव्यवस्थापवादं पा त्रिकमाह यदि वा
सर्वो वसवस्वादयः। वाराहे। अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्विनावपि। अतः सर्ववर्णानां साधारणेन संस्थिताः। इति श्रीमन्मीमांसाद्वैत

श्रा॰टी॰ मात्रा उपकुरंधर श्री भट्टनारायणात्मज भट्टशंकरकृते हेमाद्रिश्राद्धकल्पसारविवृतौ पितृत्वनितिद्यवस्थाप्रकरणं। अग्निष्वात्तबर्हिषदादिवाक्यानां विधित्वा
६ संभवात्स्तुतिमात्रार्थत्वमिति मेधातिथिमतमाह वस्वादयस्त्विति। इहार्थवाद इति केचित्प्रचिरे। अन्ये तु मनुवाक्ये येषां देवतात्वावेदकत्वद्विजवर्ण्याद्यभावे पितृत्व
श्राद्धकल्पेषु पितृभ्योदद्यादिति विधेर्यथा प्रेतेभ्य एव निरूपणीयादित्यादि निर्विशेषव्यवस्थापनं तथा वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवता इति वारा
हादौ च श्राद्धवर्णविभागेन स्पष्टं दिव्यपितृणां देवतात्वोक्त्यापि। अतएव नो त्वत्र विशिष्टविरोधोपि। तेन विकल्प इति तदाह नेतरे किंतु स्वैः पितृभिर्विक
ल्पमवदंस्ते देवतात्वेन तु। महार्णवप्रकाशकारहरिहरादयस्तु व्यवस्थामाहुः। प्रेतेभ्य एवौत्सर्गिके श्राद्धविधौ जीवत्पित्रादि पितृकादौ च ब्राह्म
णादिहते तातेपतिते संगवर्जिते। छक्कमाद्य मृतेयं ये भ्य एव दद्यात्। सावित्र्यपवादे स्थिते पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवेद्यत्रितयं यदीति तन्नियमे च सति
यदा पित्रादयस्त्रिवर्गाः पिंडायोग्यास्तदा सप्तमेनिवृत्तिः प्रतीयत इति सप्तमादिभ्यः पिंडनिषेधान्नित्यानां पितृयज्ञपार्वणादीनां निर्वाहाय वस्वा
दिविधिरिति। एवं नामाज्ञानेपि। आपस्तंबगोभिलौ। यन्नाम न विद्यादित्यादि पूर्वमुक्तं तन्मतमाह पित्रादित्रितयस्य यत्र पतितत्वाद्यत्र वस्वादय राम॰ ६
स्तद्धयत्र न नाम वेत्ति जनकादीनां ततोन्यत्र तु उत्सर्गो जनकादिरूपत इति त्रिष्वप्यवस्थां परे। हेमाद्रिस्तु भेदं दृष्टिविधितां विश्वरूपादिसंमतां

श्राद्धएवो। नयेषां विधेरभेददृष्टिविधिर्न षट्कपालादिनि

सिद्धांतितवान्नतदाह हेमाद्रिस्तदभेददृष्टिविषयः श्राद्धेष्विमेसंमताः तैर्वस्वादिभिः सहजनकादीनामभेदस्पतातात्म्यस्यदृष्टिर्बुद्धिस्तस्याविषयः। व
र्त्येपित्र्ययज्ञादौतत्रवर्हिषदादीनामेवदेवतात्वोक्तेरितिश्राद्धशब्दादस्यचि। पतितजीवत्पितृकत्वादौ नामाघज्ञानेपित्र्यष्टथिविधादयएव। केषु
श्राद्धेषु केकियंतः कीदृशाश्चदेवतास्तदाह अखंपार्वणमष्टकायहणसंक्रांत्यादिसाधारणंयन्नैमित्तिकनित्यकाम्यसु दितंचाहन्यहन्य
प्युत। पित्रादित्रयमत्रसत्रिगादितंमातामहादित्रयंचर्तेषोडशमासिकाद्विकस्तकर्षूकैः। अखंप्रकृतिभूतममावास्यास्थंयुगादिषु धृति
व्यतीपातगजच्छायाद्युक्तेष्वश्रादिशद्धः। नैमित्तिकनित्यकाम्यमितिसमाहारेकवद्वत्तं। यद्वतयत्राहन्यहन्यहन्यहन्यु दितमित्यन्वयः। अत्रएषु
सत्रिसपत्नीकं। साधारणाशद्वैक्तिस्पसर्वीन्त्राप्यविशिष्टत्वस्यव्यावर्त्यमुक्तमन्तइत्यादि। सकर्षूकैसपिंडीकरणं। याज्ञवल्क्यः पित्रादिपिंडदान
मुक्त्वाहमातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकं। मातामहानामप्येवंदद्यादाचमनंततः। सोमपः पितरोपत्रसूद्वंतेनत्रमातामहा अपि। अवि
शेषेणकर्तव्यंविशेषान्नरकंध्रुवं। त्रेष्वृषिकत्वेनावश्यकत्वेनचाविशेषः। कात्यायनः। कर्षूसमन्वितंमुक्त्वातथाद्यश्राद्धषोडशं।
प्रत्याब्दिकंचशेषेषुपिंडाःस्युःषडितिस्थितिः। शातातपः। अन्वष्टकासुवृद्धौचप्रतिसंवत्सरंतथा। अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिना

श्रा॰टी॰ महाशंखः। अन्वष्टका तथा मातृश्राद्धं चैवमृताहनि। एकोद्दिष्टं तथा प्रोक्ता स्त्रीशूनान्पतस्थयं भवेत्। अत्र स्त्रीणां देवतात्वाभावे स्त्रीशून्यं भवेदित्येव वाच्यं पृथगि
तिव्यर्थं स्यादित्यादिदोषैः केवलानां पित्रादीनां देवतात्वादिनो हरिहरादयो निरस्ताः स्त्रीणां चाप्राधान्यप्रमाणाभावात् द्विशेषणत्वमाश्रितं। तदाह शात
७ तपः। एकमूर्त्तित्वमायाति सपिंडीकरणे कृते। पत्नी पतिपितॄणां तु तस्मादंशेषु भामिताति। यमसंहितायां। कुर्यान्मातामहश्राद्धे नियमात्पुत्रिकासुतः।
उभयोरर्थसंबंधः कुर्यात्स उभयोरपि। देवाः पुत्रिकापुत्रः। एको मातामहे नैव संबद्धः। अन्यः पित्रा पितृत्राद्यस्य मातामहश्राद्धमेव नियतं। पितुरैच्छिकं
तदाह अथोपुत्रिजः। यो मातामहमात्रयुक्तस्तु नियमान्नत्पार्वणं त्वावरेदिच्छायां पितृपार्वणं। पुत्रिजः पुत्रिकापुत्रः। पित्रादिषण्णां देवतात्वमुक्तं तत्र वि
शेषमाह पितृप्रखेप्रत्येकमुद्देश्यता। अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति गौतमादिभिः समुदितानां देवतात्वविधावपि मन्त्रेनापितरस्त्वेवं देवता इति
देवताश्च हैकशेषात्प्रत्येकं देवतात्वे तेन बहुतरवचनावष्टंभादनेकविप्रपक्षे च प्रत्येकं समुद्दिनोद्देश्यतापत्ते न्यायांतरे स्वप्रत्येकपक्षः सिद्धांतितः
यदुक्तं सस्त्रीणां तत्र विशेषमाह पुंवत्स्त्रीष्वचनामगोत्रकथनं संबंधपूर्वं। विशेषणात्मता नाम पिता सा देवता त्वेनैव नामगोत्रसंबंधकीर्तनवि राम॰
धिप्रवृत्त्या विशेषात्। मातृसपत्न्या गोणमातृत्वात्स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं मातामहे। अत्र मातुः पृथक्छ्राद्धमित्यादि विध्यविषयत्वान्नित्या ७

नित्यसंयोगविरोधादिन्यायाच्चनविशेषणातयोद्देशः कार्यः एवं पितृजननीभिन्नपितामहपत्न्याः पितामहजननीभिन्नप्रपितामहपत्न्याश्चे
त्याह विशिष्टान्मात्रादिभिरेव चस्वजनकादीनां तत्सपत्न्यादिभिः। नो। अतएवान्वष्टका वृद्ध्याह्निकादिषु स्वजनन्यादिपार्वणमेव पृथक्का
र्यमित्याह वृध्यादिषु मातृपार्वणविधौ चैवं। नानापितृ तत्यर्थे महालयादिकालविशेषणयादितीर्थविशेषनिमित्तेतु श्राद्धे गोणमात्रा
दीनामपि देवतात्वमाह विशिष्टेगयादौ तन्मा अपि। गोणमातृवर्होणमातामहादीनामप्यमावास्यादौ नेदेयं गयादौ तु देयमित्याह तद्देवचसपत्नी
२२५ मातृपित्रादयः मातुः पित्रादय इति विग्रहात् नन्यान्वयिपितृशब्दाभावान्नमातामहनिपातविषयत्वं। परार्थयात्रायां विशेषं विधित्सुः स्वार्थयात्रायां
स्वपितृभ्य एव दद्यादित्याह यात्रायां त्वधिकारिणा स्वपितृकं श्राद्धं विधेयं। अपवादमाह परार्थ्येयाने त्वधिकारिपितॄननुगतं ततः। काम्यदेवताः पृथगर्थे
श्राद्धेति दिशति काम्यवृद्धेवताः। पृथ्यर्थेतु। एकोद्दिष्टंतु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं लक्षणलक्षिते तु नैमित्तिके पार्वणधर्मानन्निर्देशा
देकस्यैवोद्देशो न षण्णामित्याह तथैकमेव तु यजेन्नैमित्तिकाख्यानकैकोद्दिष्टे। एकोद्दिष्टसमाख्याबाधप्रसंगाच्च साधारणकालिकेप्यभिन्नसपत्नी
कोद्देश इत्याह न च तत्त्रियं त्विह यजेत्कालेपि साधारणे। न तु पत्नीपतिपितॄणां तत्समाद्धं शेषभागिनीतिवाक्यात्समाख्याबाधो स्यादिति चेत्।

२३।२

श्रा॰टी॰ नामसमाख्यानात्क्रांतेपिविषयेवाक्यावकाशलाभेबाधायोगात्। आह्निकंत्वेकोद्दिष्टंपार्वणं वा उभयत्रापिनमातामहवर्गोनवासपत्नीकात्वमित्याह एकोद्दिष्टम्
८ तापिपार्वणम्मृतेमातामहादीनन्नपादीया। [redacted] मातेइत्यन्वयः। एकोद्दिष्टाह्निकवत्प्राक्सपिंडीकरणान्मासिकमित्याह
आद्यवत्तुसहपिंडत्वात्तुरामासिकं। सपिंडीकरणेर्धंपार्वणमाह वृध्यादौतुसपिंडनार्थमपकृष्यानुष्ठितानांपुनर्मासपानांवचनात्कृतिर्यदितदातिस्राम
तादेवताः। अथ सपिंडीकरणेदेवताआह प्रेतःपूर्वतनास्त्रयस्त्वितिचतुर्दैवत्यमत्रापार्वणैकोद्दिष्टात्मसपिंडने। नारायणबलौताआह अथववबलौनार
यणाख्योनरे। विष्णुब्रह्मशिवायमःसपरिवारोविष्णुरूपस्तथाप्रेतश्चेतिउपंचदेवयजनं। आभ्युदयिकेताआह वृद्धौतुनांदीमुखान्ाउक्तान्द्विधापि २६१५
तृनभेदविधयोद्दि [redacted] श्वपस्वमात्रादिकान्पित्रादींश्चपृथक्सभार्यकमथोमातामहादीन्यजेत। मातरःप्रथमंपू
ज्याःपितरस्तदनंतरं ततोमातामहाःपूज्याइतिमात्स्यान्मातृष्वपितॄणांदेवता [redacted] त्वेजन्मन्पथोपनयनेविवाहेपुत्रकस्य
चा। पितृन्नांदीमु [redacted] खान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकमितिव्रात्स्येऊर्ध्ववक्त्राःक्रयेतत्रतेनांदीमुखसंज्ञिताइत्युक्तदिव्यपितॄणांदेवतात्वोक्तिर्वस्वादिन्याये राम॰
नाभेदद्दष्टिविधिपरेत्याशयः। मातरइत्यादिवचनान्मात्रादिवर्गविवक्षांस्त्रवयितुंपृथक्प्रमित्युक्तं। सभार्यकमितिमातामहयजनेक्रियाविशेषणं। एवंनव ८

य२ तू२

दैवत्ये यमतिनां नांदीश्राद्धस्योपक्रमं कात्यायनः सूत्रः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेदित्याह तत्तुं वर्गद्वयं चिवक्ष्यपेति हेमाद्रिः कर्मांगाभ्युदयिके
ताएवातिदिश्यति कर्मांगे पितथैव पित्र्यमुदितं। निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मांगं वृद्धिवत्कृतमिति वचने नवृद्धि
श्राद्धधर्मातिदेशात्। ये तु ब्रह्मपुराणे भिहिताः। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु
नांदीमुखाः इति ते भाद्रपदपौर्णमासीनिमित्त एव श्राद्धे देवता इत्याह पित्रादिकास्त्रिकास्तु नांदीमुखसंज्ञकाः परतरे ते प्रोष्ठपद्यां त्रयः। सुतसंस्कारं
पितैव कुर्यात्स्वं च पुत्रप्रथमविवाहपर्यंतं स्वपितृन्यजेदित्याह संस्कारेष्वधिकृतैः पितृन्स्वानेव सर्वान्यजेदापुत्रोद्वहनात्। तथा च शंखलिखितौ
दशम्यामुत्थाप्य पिता प्रकृतस्य तदहरेव नामकरणं कुलदेवतानक्षत्रादिसंबद्धं पिता कुर्याद् न्यो वा कुलवृद्धः। अत्र अनेन नामकरणात्प्रभृति यसंस्का
रास्तेषु पिता तदभावे आवश्यकसंस्कारापेक्षितकर्तृविधिसिद्ध्यर्थं यथाप्राप्तासत्तिकुलीनानां कर्तृत्वमुक्तमिति हेमाद्रिणा व्याख्याति। पितर्यसत्यये
गपेवात्र संस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। पिता पितामहो भ्राता सकुल्या जननी तथा कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः इत्यादि
याज्ञवल्क्यादिवाक्ये स्वन्यः कर्ता संस्कार्य पित्रादिभ्य एव दद्यादित्याह पितुस्तु निधने संस्कार्य पित्रादिकान्यजेदित्यनुषंगः। निधनेनायोग्यता।

श्रा॰टी॰ उपलक्षितं। तदाहकात्यायनः। स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेतु तत्क्रमात्। अत्र त्वतं पितरमारभ्य यः संस्कार्य पि
८ तृणां क्रमस्तेन क्रमेणाददद्यात्स्वपितृभ्य इत्यर्थः। पद्मात तस्याभावे तु तत्क्रमादित्यत्र स्वेभ्य एवेत्यस्यानुषंगात्मातृपितामहानां च श्राद्धविधौमात्रादिशब्द
नां संबंधिशब्दत्वादधिकारिणामेव संबंधिनमुपादाय पर्यवसानाद्देधाधिकारास्तु पितृभ्योददद्यादित्याह यद्वा भ्रातृपितृव्यतत्सुतमुखः पित्रन्त्ययेयोधिका
र्युक्तः स स्वपितृभ्यो दद्यात्। अत्र नेतु कर्तृमात्रं संस्कार्यपितृभ्य एवेत्याह नदितरः संस्कार्यपित्रादिकान्। दैवात्तु द्विशपंक्तिपतेयतेनदैविकमुच्यत इत्येवंलक्षण
१ लक्षिते तु दैविकश्राद्धे स्वेष्टादेवा एव देवता इत्याह येयस्याभिमतास्तु के वचनं तान्दैवान्यजेद्दैविके। एवं श्राद्धभेदे शक्तादेवताः। अथ तेष्वेवाधिकारिभेदान्नाउ स५
च्यंते। तत्र क्षेत्रजदत्तकादिद्यामुष्यायणानामामादावाह द्यामुष्यायणसंज्ञ्यनेकपितृकः षड्विंडविप्रांश्चरेत्। कथं केन च क्रमेणेत्याह त्रीसत्रान्मुख्य
पितृस्तथेतरपितृर्वर्गे। मुख्यो बीजी इतरः क्षेत्र्यादिः पद्मांतरमाह अथवा चान्वरंतु। कथमित्याह एकैकत्रैतदोद्दिशेदुभयतो द्वौ द्वौ तु पिंडे द्विजे। उभयतो व राम॰
र्गद्वयतः। हारीतसूत्रे। तेषामुत्पादयितुः प्रथमः पिंडो भवति द्वौ द्वौ निर्वपेदनुरेकस्मिन्नेव वा द्वावनुकीर्तयेत्तृतीये पोत्रइति। क्षेत्रजादेरुत्त्रो ८
द्वितीये पितामहे द्वौ पिंडौ दद्यादेकपिंडे वा द्वौ पितामहावुद्दिशेत्। क्षेत्रजादेः पोत्रस्तृतीये प्रपितामहे पूर्ववदित्यर्थः। तत्र पिंडविप्रभेदपक्षे स्वस्य द्विपितृ

त्वेषह्नेइति स्थितं। अथ द्विपितृकस्य पित्रादौ तादृशे कति पिंडा विप्राश्चेत्याह यस्य स्यात्तु पितामहो द्विपितृको न स्वात्मना नो पिता। तादृशस्य पितैव यस्य च
पिता तादृक् पिता न स्य च। एकस्मादेव तौ पिता च पितरौ तस्यापि यस्येदृशौ ते कुर्युः श्चतुरश्च पंच षट् वा सप्त क्रमेण द्विजान्। पिंडांश्च। अत्र चत्वारि वाक्यानि। नो
पितेत्यंतं पितैवत्यंतं। अथ या यावत्। संख्यावधि चा। तत्र क्रमात् संख्या चतुष्कान्वयः। तेन पितामहस्यैव द्विपितृत्वे प्रपितामहयोर्द्वयमेकैकं पूर्वयोरिति चत्वा
रः पिंडा विप्राश्चेत्याद्य वाक्यार्थः। पितुरेव द्विपितृत्वे पंच एकस्तस्य द्वौ द्वौ पितामह प्रपितामहयोरिति द्वितीय वाक्यार्थः। एकैकस्य द्विपितृत्वे उक्तानेकद्वि
पितृत्वे आह यस्य चेति यस्य पिता तादृग्द्विपितृकः तस्य च पितुः पिता पितामह एकस्तादृक्षषट्। एकः पितुः द्वयोः पितामहयोर्द्वौ। प्रपितामह त्रिक
स्य त्रयमिति तृतीया वाक्यार्थः। यस्य पिता पूर्ववत् तस्य च पितरौ पितामहौ द्वावपीदृशौ तस्य सप्त। पितुरेकः द्वयोः पितामहयोर्द्वौ चतुर्णां प्रपिताम
हानां चत्वार इत्यंत्य वाक्यार्थः। अथ द्विपितृकस्य पित्रादौ तादृशे कति पिंडा विप्राश्चेत्याह अथ यदि स्वयं वि द्विपितृकस्यैकः पिता तादृशस्तत्रा
ष्टौ। द्वयोः पित्रोर्द्वौ त्रयाणां पितामहानां त्रयस्तावतां प्रपितामहानां त्रयः। कनवेत्याह यदि चैक एव तु पिता तस्यापि वैकः पिता। द्व्यामुष्यायणः कस्त
दा नव। पित्रोर्द्वौ पितामहत्रयस्त्रयः। चतुर्णां प्रपितामहानां चत्वारः। तावतां च प्रपितामहानां तावंतः। कैकादशेत्याह यदि पितृद्वंद्वं कादशेत्याह पितृ

श्रा·टी· द्वंद्वे द्विपित्र्यचितेस्तुः पिंडा दश च द्विजाः। पित्रोर्द्वयोः। चतुर्णां पितामहानां चत्वारः। तावतां च प्रपितामहानां तावंतः। केकादशेत्याह यदि पितृद्वंद्वे द्विपित्र्यचितं। एकः
१० स्यात्तु पितामहोऽस्य द्विपितृकस्य तत्र स्युरेकादश। पित्रोर्द्वयोः। चतुर्णां पितामहानां चत्वारः। पंचानां प्रपितामहानां पंच। क द्वादशेत्याह शेस्यात्पित्रोर्द्वितयं पि
तामहयुगं यस्य द्विपित्र्यचितं। ~~पंचानां प्रपितामहानां~~ तस्य द्वादश पिंडविप्रकरणं। पित्रोर्द्वयोः। चतुः पितामहाश्चत्वारः। षण्णां प्रपितामहानां षट्।
क त्रयोदशेत्याह पित्रोर्द्वयं यस्य वा पारक्य त्रिपितामहामही द्विपितृकात स्य त्रिपङ्क्ति द्विजाः। पिंडाश्च। पित्रोर्द्वयोः। चतुः पितामहाश्चत्वारः। सप्तानां प्रपि
तामहानां सप्त। क चतुर्दशेत्याह अथ चतुः पितामह पितृद्वंद्वे द्विपित्र्यचितं पिंडाश्चास्य चतुर्दश द्विजवराः। पित्रोर्द्वयोः। चतुर्दशेत्याह अपितामहा
रः। अष्टानां प्रपितामहानामष्टौ। एकत्र पिंडे विप्रे वा नेकोद्देशपक्षे तत्केषे कादशस्वपि मेदेष्वत्र य एव पिंडा विप्राश्चेत्याह सर्वस्य वा तेत्र यः। सर्वस्य
चतुरादि चतुर्दशांत संख्याधिकारिणोपि। संसंख्य स्थ्या पिंडविधेर्वैकल्पिकस्य विषमयमाह दर्शादौ समये मतो विधिरयं साधारणो। साधारणपद
व्यावर्त्यमाह अथाह्विकं तन्नन्मासे दिने। द्विपितृकस्तस्य पितुस्य पितुः न्यायाह तन्न दाह्विकं अर्यात्। सपिंडन मथ स्वैः स्वैः स्वैस्त्रिभिर्वर्गैः। तन्न द्व राम·
र्ग्मितस्य तु द्विपितृको द्वाभ्यां तुतत्स्थ नुरेकेनैमास्य सुतः सुतो स्य तु विकल्पे नाचरेन्न परैः। द्विपितृकस्य ये पित्रोः संबंधेन स्वं प्रतिपितृव्य भ्रात्रा १०

दयः।नेष्टकस्यचिन्मृतस्यसपिंडीकरणंद्विपितृकःस्वस्ववर्गजैस्त्रिभिःकुर्यात्।द्विपितृकपुत्रःस्वपित्रातत्पूर्वाभ्यांवृद्धाभ्यांतत्पौत्रःस्वपित्राद्विपितृकेणचपिता
महेनतत्पूर्वेणचैकेन।द्विपितृकप्रपौत्रस्तुगौणपितृवर्गमध्यस्थितंयोजयेद्दानवा।तदाहकार्ष्णाजिनिः।यावंतःपितृवर्गाःस्युस्तावद्भिर्दत्तका
दयः।प्रेतानांयोजनंकुर्युःस्वकीयैःपितृभिःसह।द्वाभ्यांसहाथतत्पुत्राःपौत्रास्त्वेकेनतत्समाः।चतुर्थपुरुषेछेदस्तस्मादेवंत्रिपौरुषी।पुत्रिकापुत्रा
णांचातुर्विध्यमाह।आद्यमावदियंसुतोमदितिसंविज्ञोपरस्तत्सुतस्तातीयस्त्वनयापएवजनितःपुत्रःसमेस्यादितितुर्योयस्तूभयोःसएवपाणितः।सं
विज्ञःसंविह्नतः।तदापुत्रिकेवपुत्रइतिविग्रहः।तस्यास्तुपुत्रोद्वितीयःतदापुत्रिकायाःपुत्रइतिविग्रहः।अयंस्तुभेदः।यदयंनपुत्रःकिंतुपौत्रः।शंखलि
खिताभ्यांत्वयंदौहित्रत्वेनव्यवहृतः।पुत्रिकाहिपुत्रवदितिप्राचेतसस्तस्याश्चापत्यंपुत्रिकासुतोमातामहपितामहानांपिंडदःपौत्रदौहित्रयोर्नविशे
षोस्त्यनुग्रहइति।तृतीयस्तुयदपत्यंभवेदस्यांतन्ममस्यात्स्वधाकरमितिसंविदितोमातामहसंबंध्येव।तुर्यस्तुयदपत्यंभवेदस्यांतद्द्वयोःस्यात्स्व
धाकरमितिसउभयोः।चिंतितापिपुत्रिकाभवतीतिपक्षेनसंविदितः।तेषांदेवताआह।तत्रद्वितीयःपरंकुर्यान्मातृमुखंत्रयस्तदितरेमातामहाद्येवतु।
मातामहेत्यं।परंकेवलंमातामहत्यंमातामहपार्वणंमातृमुखंमातृमातामहप्रमातामहेति।पितृपार्वणंतुयथास्थितमेवेत्याह।इतःपरापितृमुखंपि

श्रा॰ री॰ ११

त्र्यं यथावस्थितं। तदाह मनुः। मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः। द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः। अस्य सामान्यशास्त्रत्वेपि द्वितीय
भेदविषयत्वं बहुतरन्यायैर्मलेस्थापितं। नचामौ पौत्रत्वात्पितामहत्वेन मातामहस्तु द्दिशेदित्याह स्यान्मातामहशब्द एव च पुरोके तु पुरोके प्रथमो नो
भेदे। इतरभेदत्रयं तु वीत्या ज्यादीनि व मातामहादीनपि पित्रादित्वेनोद्दिशेदित्याह उतरोक्तत्रये। पितृक्तिः। आद्यभेदेपि मात्रादित्वस्पष्टत्वापवादमा
हव्याघ्रपातत्कुर्वन्मातामहश्राद्धं सर्वदा मातृपूर्वकं। विधिज्ञो विधिमास्थाय यदुद्दो मातामहादितिति दाह प्रथमोदिते पिचनदुद्दो मातृमुख्यं
मतं। स्यान्मातामहस्तु स्वामेव तु। तस्यैवाद्येमातृपार्वणे एव देयमित्याह पृथग्भ्रां तत्त्रयं चादितः। सर्वो पितृत्रिकापुत्रो द्विपितृकोत्पन्न क्षेत्रिणा
त्रीवर्गत्रयं च यजेदित्युक्तं पारस्करस्मृतौ। द्विगोत्रैः परतो जातामे पांचे पुत्रिकासुतः। स त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य हतान्यत्र कारयेत्। तदाह उत्पन्नो द्वि
पितुस्त्रिगोत्र्य थ यजेदूर्ध्वत्रयं चाखिलः। सपत्नमात्रादिवर्गो रामात्राद्यागोणपित्रादिविशेषणात्त्वन द्विपितृकोपुंसे वकृतो नो द्दिश्येदित्याह राम॰
मुख्या एव तु निर्दिशेद्द्विपितृको मातृन्गोत्राः कृतः उद्धपूर्व सागोणपितुर्विशेषणात्तया। मातामहापितामही प्रपितामह्योः पिता च पितामह ११
प्रपितामहयोरुपलक्षणं गौणमात्राद्याः कस्तर्हि यजेदित्याशंक्य लोकसंग्रहरिक्थानोचित्यरूपान्स्नेहतः स एवेत्याह। तामाम नित्याय द्विः।

स्त्रीपुंसोभयगृहीतसुताभ्योप्यवश्यं दद्यादित्याह स्त्रीपुंसानद्दमायजेन्नियमतः यद्वा पुंमात्रोपात्तोप्यवश्यं विशेषणत्वेनतात्तद्दिशेदित्याह सर्वेपि वाचु
श्यतः तासां कीर्तनमाचरेत् । स्त्रीपुंसकृतः पुंमात्रकृतस्य द्विपितृको गोणामातृवक्षोणमातामहादीनप्यनिपमान्नियमाद्धायजेदित्याह उभयरूपोगो
णमातामहाश्चावश्यं तु यजेदिमानपि सर्वानवश्यं प यजेत् । अथ जीवत्पितृकादेर्देवताः । विष्णुः । पितरि जीवति श्राद्धं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात् ।
पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिंडं निधाय प्रपितामहात्प
रं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिंडौ दत्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिंडं नि
धाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिंडौ दत्वा पितामहप्रपितामहाय दद्यात् । अत्र सनातनपद्धात्
काः तत्राद्यमाह कामतः । यो जीवत्पितृकः पितुः पितृगणं सोमादि पित्र्यं यजेत् । द्वितीयमाह जीवेद्यस्य पितामहोपि स तन्दीयान् । तृतीयमाह य
स्य जीवेत्त्रयो । नैवासौ । चतुर्थमाह अथ यस्त्वपितैव तु मृतो द्वावन्ये जीवतः पित्रे तेन च चतुर्थ पंचमयुजो अर्थमित्यपंत्यनान्वयः सर्वत्र । पंचममाह अ
थाद्यं द्वयं वेन्मृतं । ताभ्यां पंचमका यव । षष्ठमाह अथ तु पिता प्रेतः पितुः केवलं तस्मै तेन चतुर्थ पंचमयुजे सप्तममाह अथाद्यांतिमौ वेन्मृतौ । ता

श्रा॰टी॰ भ्यांपंचमकायचार्थः।उपसंहरतिइतिसप्तानांविधिरुक्तोरितिःपूर्वोक्तोर्ध्वंविष्णुःमातामहानामप्येवंकुर्याच्छ्राद्धंविचक्षणः।हिनियथान्यायंशेषाणांमंत्रव
१२ र्जितं।मत्रेति।ऊहितमंत्रहीनंपितृपदवर्जनएवमंत्राः।नपुनःसर्वथामंत्राभावः।तदाहस्वर्मातामहकामनूहइहवासोनोपितृभ्यादिषु।३०।श्राद्धंका
र्यं।जीवच्छ्राद्धदेवताआहअथोत्तुजीवतइहेत्यात्रवह्मविष्णुश्वरा।रुद्रस्थानकृतिश्चस्तुकुलभ्रमांसोचाष्टमःस्याच्छिवः।जीवतइहश्राद्धेजीवच्छ्राद्धइत्य
12 र्थः।अन्याअपिषोडशाहशर्वश्चापिभवश्चरुद्रउतचोग्रोभीमईशस्तथादेवोथोमहद्धत्तरःपशुपतिःपत्न्यन्विताःषोडश।शर्वःशर्वपत्नीत्या
दि।अन्याअपिदशाहस्वप्राणाघाश्चपष्टघातकास्तदधिपारुद्रादशेमेमताः।प्राणापानसमानोदानव्यानाःपंचतदधिपाःपष्टघातकारुद्राश्चपंचेति
दश।तिस्रोव्याहृतिदेवताश्चेत्याहअग्निर्वायुरिनश्च।पितृमातामहवर्गौचेत्याहपार्वणगवर्गौ।सोमःपितृमानग्निःकव्यवाहनश्चेत्याहदेवतास्त्रोक्ताः।
देवतेतिजातावेकवचनं।वैश्वदेविकदेवताश्चेत्याहविश्वेवेति।मन्यासांगश्चाद्धदेवताआहअथसन्यसेघदितदंगेषुश्रुस्क्ताइमोदेवाःपार्वणकेषु
तत्रैज्ञाःप्रयोगोवक्ष्यंते।तत्राद्येआहतत्रवविधिर्विविर्विष्णुर्हरश्चादिमे।द्वितीयेआहतादेवब्रह्मकश्यपीवराजपरकोद्वैतीयके।त्रमतांतरमाहअत्राथवा राम॰
देवब्रह्मेत्रमनुष्यपूर्वकैःक्रपयः।तृतीयेआहतातीयकेथोवसूरुद्रादित्यपुगंच।चतुर्थेसनकसनंदनसनातनाहयेसनकमुख्यास्तेचतुर्थेत्रयो। १२

पंचमे आह स्मृता निन्हितिमुख्यकानिनयनीदीनींद्रियाणि पञ्चथो भूतग्राम इमे त्रयः। शरीरमितो चतुर्विधो भूतग्रामः। षष्ठे पितृमातामहवर्गावाह
षष्ठे तु पित्रादयो। सप्तमे आह मात्राद्या अथ सप्तमे। अष्टमत्राह अष्टम इमे त्वात्मा पिता तत्पिता। विश्वादयश्चेह नांदीमुखनविशिष्टदेवता इत्याह
ते नांदीमुखता विशेषणायुताः सर्वे पि विश्वादयः। अष्टम्यादि पर्वीन पूर्वहरूपे कालविकल्पादि प्रयोगे वक्ष्यत इत्याह कालाघस्य तु वक्ष्यते
अस्याश्राद्धाष्टकस्य। एवं श्राद्धशब्दार्थो निगतब्राह्मणभोजनपिंडदानात्मकप्रधानद्वयदेवता उक्ताः। अथ श्राद्धप्रधानांतर्गताग्नौकरणदेवता
आह अथ पितृमान्सोमस्तथाग्नौ कृतो देवो ग्निश्च सकव्यवाहन इति संप्रात्या त्रिको ध्येयमः। आपस्तंबसूत्रेनयमायत्तु होतानि त्येके। अथ वैश्वदेविक
ख्यांगदेवता उत्पन्यास हाह धर्भाद्विस्तु भवेथद त्तडहिता विश्वान्दयान्। श्राद्धांगे खलु वैश्वदेविक इमे देवाः। मार्कंडेयपुराणे वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्य वैश्वदे
वविहीनं तु केचिदिच्छंति मानवा इति तदाह विकल्पेन तरैत। वृद्धिश्राद्धे। तदंतर्गतं मातृपार्वणं सर्वेषु मातृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा। तत्र रेषुः प्रकु
वीत मातामहगणस्य त्वितियदा पृथक् क्रियते तदा देवहीनं नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च। मातृश्राद्धं तु युग्मैः स्यादेवं त्यौ प्राङ्मुखैः प्र
गिति शातातपोक्तेस्तदाह इहापि नो यदि पृथक् श्राद्धं क्रियेतादितः। इहापि वृद्धिश्राद्धे पि। अन्यत्रापि दैवनिषेधमाह नैकोद्दिष्टे दंनचाप्यहरहः

श्रा०टी० श्राद्धे। इदं देवं। क के विश्वेदेवा इत्याह व्यवस्थानवथोनपां दश संज्ञा आह हस्त कालधौ मिधौ च सत्यवसु कौतौ कामकालौ धुरिः। अन्यो लोचनकः पुरूरवु
१२ तश्चापाद्र्वो माद्रश। द्वयोर्द्वयोर्व्यवस्थोक्ति श्रुति जानीते अमीषां तु क्रमतो यथ पंच विविध श्राद्धे व्यवस्थोच्यते। नार्वत्स्यमाण श्राद्धभेदेषु माह कर्मांगवृ
द्धि स निमित्तक काम्य दर्श श्राद्धेषु पुरमसुदितं क्रमश स्त्वमीषां। बृहस्पतिः। इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नांदीमुखे वसुः। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये
च धुरिलोचनौ। पुरूरवा आर्द्रवश्च पार्वणे समुदाहृतौ। स निमित्तकं नवान्नलाभे निमित्ते विहितं व्रीहियवपाके इत्यादिना श्राद्धकालेवह्यते।
13 आदित्यपुराणे। नवान्नलाभे द्वौ देवौ कालकामौ सदैव हि एतच्चोपरागादि निमित्तकस्याप्युपलक्षणमिति स निमित्तके तु तं। ननु सहहत्या
दयो विकर्यता भारतोक्ता अन्यो त्यं समुच्चिताः क्रत्वादि निरपेक्षा विशेषविहितैः क्रत्वादिभिर्वाधात्कास्तु रित्यत आह अंत्ये यजे सहहक्तित्रसु
रवाद्विकल्पात्पूर्वी तु पात्र विहतावपि भारतोक्तौ न। अंत्ये दर्शश्राद्धे। यद्वा एकोद्दिष्टं च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यत इति परिभाषणा द्वैधावयो
गस्य वाधादेकोद्दिष्टे च दैव निषेधान्न द्वन्द्वघ नैमित्तिके कालकामाविति गुण विधायोगादेकोद्दिष्टे युक्तं स पिंडाकरणं नैमित्तिकमित्याह राम०
द्वंद्वं तृतीय थवा सहपिंडने स्यात् क्रत्वादीनां च मध्ये द्वयोर्द्वयोः समुच्चितयोर्देवतात्वं न विकल्पितयोरित्याहता। यदि चेच्छति सत्स्वर्गं संतानं च १२

तत्रानयोः सहितत्वाच विवक्षितेवा क्रतुदक्षादि द्वंद्वं च न प्रत्येकदेवतात्वं किंत्वग्नीषोमाश्विद्याम् सत्यप्रहृतिवैश्वदेविकसर्वकामित्यादिदेव
लादिवाक्यैः कर्मोत्पत्तिविधौ तद्धितांतैकपदोपादानादित्याह व्यासज्यवृत्तिच तयोर्हि देवतात्वं तेन नैकैकं स्वेन मात्रापृथग्विभक्त्यंते
नोद्दिश्यते केवलं वैश्वदेविकपदार्थोऽनुष्ठेयः किंतु द्वौ द्वौ द्वंद्वसमाससमाजानामद्वयेनोद्दिश्याविति। ननु वैश्वदेविकातद्धिता तद्दृष्टिश्रा
द्धे क्रतुदक्षः संकीर्त्यो वैश्वदेविक इतिनामद्वयकीर्तनविधेश्च विश्वेदेवशब्दवैस्य नामद्वयस्योच्चारणे कथं द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थ
मित्याह पूजार्थमत्र बहुता न विवक्षितेष्टा। देवे चष्टथर्च नानापात्रपरिविष्टमन्नं प्रत्येकं क्रतुदक्षादिषु गमायाद्वत्यात्पाद्यंनदेव
तैक्यात्सकृत्सान्नाय्यवदित्याह त्याज्यं चात्र पृथक् पृथक् परिविष्टान्नं प्रतिब्राह्मणं। विकिरदेवता आह गर्भे घे च विनिःसृता अदश
नाम्नानामप्रख्या प्रजाः प्रेतास्ते विकिराशिनः। हारीतः। अरूढदंता ये च मृता गर्भेऽपि च विनिःसृताः। मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां
भूमौ प्रदीयते वशिष्ठः उच्छेषणं भूमिवातं विकिरं लेपनोदकं। अतु प्रेते च विसृजेदप्रजानामनायुषां। भूरातोऽच्छिष्टदेवता आह य

श्रा॰टी॰
१४

दमजिह्लंदासवर्गांस्त्रियाउच्छिष्टं।उभयदेवता आह द्वयमप्यसंस्कृतमृतानांत्यागिनांयोषितां।कुल्यानां।मनुविष्णू असंस्कृतप्रमीता
नांत्यागिनांकुलयोषितां।उच्छिष्टंभागधेयंस्याद्दर्भेषुविकिरश्चयः।श्राद्धफलप्रकरणे एषांतृप्तिरुक्ता वप्यनुद्देश्यानामेवसामाभूदि
तीहपुनर्देवतात्वोक्तिः।अथ श्राद्धशब्दवाच्यंप्रधानमाह अथ विप्रभोजनमथोचाग्नौकृतिः।पिंडनिर्वापश्चेतिमतंत्रयंसमुदितंश्राद्धा
भिधंनेतरत्।श्राद्धाधिकारिणः श्राद्धदेशाश्चगताइत्याहतेश्चांतेत्वधिकारिणोथमहद्देशाःपुन्नकेशखिले।अथश्राद्धकालाः।अहस्सदैवपित्र्यमे
भेदेनभागद्वयमाहुर्दैवःपित्र्यइतिहशौनकशरदोभागौ।शरदह्नः।तत्रदैवंतूर्ध्वाविभजतितयोरादिमः।पूर्वाह्णोह्नस्तथोनरायणसितोपित्र्यमपिवर्ध्वाविभजति
कुतपापराह्णस्तपाः।यामपंचायतनुत्तरः।अत्रपूर्वाह्णापराह्णौद्वेधाविभक्तस्याह्नः।अथामादिश्राद्धविशेषकालानाह अथसमयादर्शाष्टकाद्द
यः।कृष्णःपक्षउत्तरार्कसंक्रमगजच्छायेहविर्विप्रयोःसंपच्छ्राद्धरुचिर्ग्रहस्यविकृवेपातश्चपित्र्यस्मृतायाज्ञवल्क्यः।अमावास्याष्टकावृद्धिःकृष्णप
क्षोयनद्वये।द्रव्यंब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः।व्यतीपातोगजच्छायाग्रहणंचंद्रसूर्ययोः।श्राद्धंप्रतिरुचिश्चैवश्राद्धकालाःप्रकीर्ति राम॰ १४
ताः।अमाश्राद्धेनित्यकाम्यतानागरखंडे आद्धं वैदर्शपेवश्चपंसदाकार्यंविपश्चिता।यदिचेच्छतिसस्वर्गंसंतानंचतथान्नपतदा

तथान्वृपतदाह श्राद्धं नित्यमपीह काम्यमुदितं दर्शे। इदं च यथासंभवमष्टकादेरुपलक्षणं। वैश्लेषसिमास्पसितेपक्षे पंचदश्यां नरेश्वरा। तथाष्टका

सुकुर्वीत काम्यान्कालान्शृणुष्व मे। अत्र वह्नसाणानां काम्यत्वोक्त्याऽकानां नित्यत्वं। तिथिवारयोगानां श्राद्धे दौष्ण्यपतामाह ससोमेत्विहाप्य

म्ब्वार्कयुते समंगलयुगे सौम्यान्विते थो वसो श्राद्धं तुल्यफलं ग्रहादिभिः। सौम्यो बुधः। वृकुरष्टमी। शंखः। अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुनास

हा चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी। चतस्रस्तिथयस्तास्तु तुल्याः सूर्यग्रहणादिभिः। सर्वमक्षयमत्रोक्तं स्नानदानजपादिकं। अथामाया

एवं नक्षत्रयोगे पुराणं त्वमाह अमामैत्राप्यरौद्रानिलादित्याजैकपदर्क्षविश्लवधनिष्ठापूप्यराधान्विता। रक्षो प्रभृति वारुणार्क्षयुगसौ

देवे च पित्र्ये प्रिया। मैत्रमनुराधा। आप्यं पूर्वाषाढा। रौद्रमार्द्रा। आनिलं स्वाती। आदित्यमदितिदैवत्यं पुनर्वसुः। आजैकपदं पूर्वाभाद्रपदा। वैष्ण

वमभिजित्। राधा विशाखा। रक्षोघ्नं मूलं। श्रुतिः श्रवणः। वारुणं शतभिषा। वैश्वदेवे। अमावास्या यदामैत्रविशाखास्वातियोगिनी। श्राद्धे पितृ

गणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकी। अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे त्वे पुनर्वसौ। द्वादशाब्दांस्तदा तृप्तिं प्रयांति पितरोऽर्चिताः। ब्राह्मे। अमावास्या

यां श्रवणं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा। तदा पितृभ्यः श्राद्धं तु दत्तमक्षय्यमुच्यते। तत्रैवामाघासितेपंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। कान्हेण

श्रा॰टी॰ १५ कालः सपरः पितॄणां न स्वल्पशेषे पर्वे पलभ्यते ऽसौ। काले धनिष्ठाय दिनागमतस्मिन् भवेत्तु भूयाल तदा पितृभ्यः। दत्तं जलान्नं च ददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजै
र्मनुष्यैः। तदाह माहे भद्येंत्याद्युत्तरं श्रेत्यावारुणायुक्त अथामावास्या द्वैधे निर्णयः। तत्र दर्शश्राद्धस्यानुष्ठानाय निर्णयाय च कर्मकालमाह त्रिधा शि
तदिनां त्यांशे परान्हेऽव थादर्शश्राद्धमुशंतीति। द्विवसस्य त्रिधा विभा विभागापन्ने ऽणो वात्रयो पराह्णस्तृतीयभागः सोऽत्र कर्मकाल इत्यर्थः। तदाह का
त्यायनः। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसंध्यासमीपतः। राजनि चंद्रे। तत्क्षयकालं च स एवाह। अष्टमेंऽशे च
तुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमेंऽशे तु पुनः किल भवेदणुः। दर्शद्वैधमाह। अमाथ च सिनीवाली कुहूश्च कमात्स्याद्भूतप्रतिपद्युता। तथा
च श्रुतिः। या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायेते। अत्र चतुर्दशीमिश्रा सिनीवा
लीत्युक्तं भवतीति तात्पर्यवर्णनं मूले। अस्यां च त्रिमुहूर्ताधिकचतुर्दशीमिश्रायां प्रायश्चंद्रोदयो भवतीत्यभिप्रेत्याह व्यासः। दृष्टचंद्रा सिनीवाली नष्ट
चंद्रा कुहूः स्मृता सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणि। साग्निद्वैधे निर्णयमाह पितृयज्ञस्त्वादिमायां भवेत्। पशुश्चादिमायां सिनीवाल्यां। लौगाक्षिः राम॰
सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि। बोधायनिमामग्ने पराह्णव्याप्ता निर्णयोक्तेरन्येषां पंचधाविभागेनापराह्णे चतुर्दशीसत्वे पितृदर्ते पिदर्शश्रा १५

इदं कार्यमित्याह तस्यापवादमपि चापराह्णव्यापिगमेति। कात्यायनः। यदा चतुर्दशीयामं तुरीयेत। अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत्। चतुर्थयामस्प
र्शेन चतुर्दश्याः पिंडपितृयज्ञकाले पंचधा विभक्तापराह्णे सत्वे श्राद्धायापराह्णप्रविष्टत्वं चोक्तं भवति। अमा त्रयेस्मुहूर्तत्रयसत्वेन च सिनीवालीत्वमुक्तं
भवति। अमावास्यायाः परेद्युर्मुहूर्तत्रयप्रतिपत्सत्वाच्च कुहूत्वमुक्तं भवति। पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बु
ध इति वचनक्रमत्वाच्च दर्शश्राद्धात्पूर्वं सिनीवाल्यां पिंडपितृयज्ञोऽपराह्णे मामध्ये कार्य इत्याह श्राद्धस्य चात्र क्रियासान्वाधानसपिंडयज्ञकृतिकेति। पक्षांत
शब्देनान्वाधानोत्तरमन्वाधानग्रहणं। छंदोगपरिशिष्टे पिंडपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः। यथोक्तं दृश्यमानेपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया। अमावास्यां प्र
तीक्षेत तदंते वापि निर्वपेदिति। अस्यार्थो हि अमावास्यां प्रतीक्षेते द्रोणोक्तः। यच्च दृश्यमानेपि चंद्रे पिंडपितृयज्ञं कुर्यादिति शिष्टा तावदुक्तं न चतुर्दशी विवक्षया
अतोमावास्यां प्रतीक्षेत चतुर्दश्यां तत एव वा निर्वपेदिति। अनेन चंद्रदर्शनदिने पितृयज्ञः अत्यंतं गृहीत एवेति विदर्शितमिति। किं च तस्मात्पूर्वे
भ्यपितृः क्रियते उत्तरमहर्देवान्यजति इति श्रुत्या पिंडपितृयज्ञश्राद्धयोर्यजनीयदिनात्पूर्वदिने विधानात्स्पष्ट एव निर्णय एव च प्रकृत इत्याह या
गः परेद्युर्भवेदिति। तदुक्तं हेमाद्रौ। यदा च प्रतिपद्दिने पूर्वाह्णे थवा मध्याह्ने अमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति पूर्वस्यां वेदी देयवत्या

श्रा॰टी॰ मेवपिंडपितृयज्ञादीति।केचित्तुचंद्रादर्शनएवकृष्णांपिंडयज्ञादिमन्यंते।तथाचश्रुतिः।यदहर्वैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृशेथैमोददाति।एभ्यःपितृभ्यः।सू
१६ त्रकारोपि।यदहस्त्वेवचंद्रमसंनपश्यंतितदहःपितृयज्ञंकुर्वते।इतितान्निराकरोतिचंद्रादर्शनएवपिंडपितृयज्ञःस्यादयंनाग्रहः।किंतुपिंडन्वयएवेति।
सिनीवालीकर्तव्यतासाधकत्वेनश्रुतितात्पर्यविदाचकात्यायनेनयथोक्तमितिचतुर्दशीपरतयाश्रुतिसूत्रोक्तचंद्रादर्शनोक्तेर्व्याख्याना
त्सिनीवाल्यांचंद्रक्षयएवेहादर्शनमित्यर्थः।अदर्शनश्रुतेःक्षयोपलक्षणत्वंचाहसएवायदुक्तंयदहस्त्वेवदर्शनंनैतिचंद्रमाः।तत्क्षयापे
16 क्षयाज्ञेयंक्षीणोराजनिचेत्यपीति।बौधायनानांसिनीवाल्याअपवादमाहयोयमपराह्णव्याप्तितोनिर्णयः।स्याद्बौधायनिनांसइति।बौधाय
नः।मध्याह्नात्परतोयत्रचतुर्दश्यनुवर्तते।सिनीवालीतुसाज्ञेयापितृकार्येतुनिष्फलेति।बृहस्पतिरपि।मध्याह्नाद्यात्वमावास्यापरस्तात्सं
प्रवर्तते।भूतविद्धातुसाज्ञेयानसापंचदशीभवेत्।वृद्धमनुः।यस्याममस्तंरविर्यातिपितरस्तामुपासते।तिथिंतेभ्योयतोदत्तस्वपराह्णः
स्वयंभुवा।एवमन्यान्यप्यपराह्णवाक्यानिइहैवयोज्यानि।ततश्चेतरपराह्णव्यापिन्येवसिनीवालीपिंडयज्ञश्राद्धादौग्राह्यान्यथाकुहूरिहं राम॰
रेवेत्याहतेयदिभवेद्याप्यापराह्णेसिनीवालीश्राद्धविधिंतदेवनतुपुः।कुहूमतस्त्वन्यथा।सिनीवालीनिषेधानांकुहूविधीनांचमानावि १६

घांचवस्यां।हेमाद्रावुक्तां संग्रहकारः तिव द्वौ पूर्वदिने पराह्णसमयाव्याप्तावनशौ तथा दानादौ विषये कुहूर्विषिसिनीवाली निषेधाः स्थिताः। ५४ इद्वावि
वित्पनेनापरेद्युरप्यपराह्णमाप्तिरुक्ता। अनयोस्तु लौगाक्षिः। स्वाभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा वा नभ्निकैर्द्विजैरिति। एवं वयःकालनिर्णयेसु
यमेव हेमाद्रेरपराह्णव्याप्त्या निर्णयाभिधानं तद्बौधायनविषयं श्राद्धादिविषयं चेति ध्येयं। अनयेश्च कुहूग्रहणे कृतपव्याप्त्याभिनिर्णयस्तवै
वाभिहितो ध्येयः। इत्यमावास्यानिर्णयः। अथाष्टकाः। कौर्मे। अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या
माघी पंचदशी तथा। विष्णुधर्मोत्तरे। आग्रहायण्यतिक्रांते तो कृष्णास्तिस्रोष्टका स्मृथेति। तन्पद्य द्वयमाह पौषादिषु यथवा सहः प्रष्ठ
तिषु त्रिषु आग्रहायण्यतिक्रान्तात्तो तिस्रो विदुरष्टकाः। सहा मार्गशीर्षः। आग्रहायणीत्यनुपूर्णिमा तिः। तस्या अनन्तरं अतिक्रान्तो। दूर्दंच
वसहा प्रष्टति षिष्टपैत्रैत्वान्वेति। हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषष्टकाद्रुति शौनकाकौञ्च पद्महमाह वाऊलगा
ष्टम्यष्ट तस्रोपि वा। अत्राप्याग्रहायण्यपतीता वित्यन्वेति। पंचमामष्टकामाह अन्याप्रोष्ठपदीच। अस्याश्चेतिहासपूर्वमुक्तय
त्तिः प्रशंसा चपायेनोक्ता मूलतो ज्ञेया। अष्टकात्रये कमाद्रव्यत्रयमाह शशांकगणामांसापूपतः। विष्णुधर्मोत्तरे। आग्रहा

शा॰टी॰ यदप्यतिक्रांतौ कृष्णास्तिस्रो एकास्तथा। शाकैश्च प्रथमा कार्या मांसैश्च तदनंतरा। तृतीया च तथापूपैर्नित्यमेव विजा-
१७ नता। उक्तक्रमेणावाष्टम्याणीत्याह वृक्षमाह्वेति सोपि। शौनकमातेव चतुर्थी फाल्गुनी द्वयोस्तु केरनियतद्रव्ये त्याह चतुर्थिकानियतद्रव्यां। प्रो-
ष्ठपद्यां तु पंचम्यां द्रव्यमाह अथ पंचम्यपि। शाकैः। ब्राह्मे ऐंद्र्यां तु प्रथमायां च शाकैः संतर्पयेत्पितॄन्। प्राजापत्या द्वितीयास्मात् मांसैः शुद्धैः सुत-
17 र्पयेत्। वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं। वर्षासु मेधः शाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदेति पौषकृष्णाष्टमीतस्तिस्रोष्टका इति मतेस्याश्च-
तुर्थीत्वं। शाकादिशब्दाः प्राधान्याभिप्रायान द्रव्यांतरनिवर्तकाः। अपाह द्रव्यमिह प्रधानमिदमन्यच्च प्रदेयं। ब्राह्मो कादेवताः क्रमेणाह तथाद्येंद्री
वोत्तरयोः प्रजापतिरथो विश्वेदेवा मताः। ब्राह्मे अष्टकासु च कर्तव्यं श्राद्धं हैमंतिकासु वै। अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तु दिष्यते क्रमशो-
ष्टकामेण। तदाह ब्राह्मे सामेव पयानवम्यामुदिताश्चान्वष्टकाः। तदाह वृद्धस्यापि नित्यकाम्यतामाह तासु च श्राद्धं नित्यमपि। अष्टकाश्च सवान्वष्ट-
केति योगिकया समाख्यया नियमेन नित्याष्टकास्साहित्या वृगानां नित्यत्वं। पितृतस्माच्चकाम्यत्वमपि शाश्वतात्संग्रहीतं। यदुक्तं मातृपू-
र्वं तु दिष्यत इति तत्र विशेषः स्मृत्यंतरे अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा। मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह तदाह वृद्धमा। राम
२

त्वयजनं त्वादौ पृथक्त्वाचरेत्। पार्थक्यमातृपूर्वत्वे वृद्धावप्याह वृद्धो वै वं। आह्निके तु पार्थक्यमात्रमाह अथाह्निके तु पृथगेव। एवं शङ्खेन मातृपूर्व
ताव्यावर्तितापित्राद्यभावात्। अन्वष्टकासु विशेषः। विष्णुधर्मोत्तरे मुक्त्वा तु च विशेषतस्तत्र कार्यं निबोध मे। प्रादेशमात्राः राजेन्द्र चतुरंगुलमायताः। तौ
वदेवसमस्तत्सेधाः षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् तदाह अन्वष्टकास्वाचरेत् षट्कर्षूः। अन्यत्र प्रयोगे वक्ष्यते। अथ वृद्धिश्राद्धं। तत्र तिथिमित्रानि सामान्यविशेष
भावेनाह अथ मंगले मखवृषोत्सर्गप्रतिष्ठासु च। अग्न्याधानगृहप्रवेशनमहादानोदकोत्सर्गशान्त्यादौ गर्भसुसंस्क्रियासु तनयाद्योद्वाहनान्तेषु
च। संस्कारेषु चरेत्पिताभ्युदयिकं तु ज्ञावालिः। यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्। ये हा वा कन्यापु
त्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः।। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा। सीमंतोन्नयने चैव पुत्रस्य मुखदर्शने। नान्दीमुखं पितृगणं पू
जयेत्प्रयतो गृही। ब्राह्मे। कर्मणपथाभ्युदयिके मांगल्ये चातिशोभने। जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च। पितृन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधि
पूर्वकं। स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु पिंडकं। संस्काराश्च स्मृतौ। गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशन
चौलोपनयनव्रतचर्याध्ययनसमावर्तनविवाहयज्ञदानादि। द्वितीयादिविवाहेषु तु ततः स्वयमेवाभ्युदयिकं कुर्यादिति वदन्ते भ्यः इत्याशंक्य

श्रा॰टी॰
१८

पितुः पितामहस्य तु क्रमेणाह ऋद्धं पितामहः पितुः कुर्यात्तथैव च। वशिष्ठः। पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं तथा। उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु

दाहस्त्वहादिमेऽग्निजननी श्राद्धं पितृणामथ। कर्माहे यत्तदुत्तरेह्निष्टथमातामहानां। वृद्धशातातपः। पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे।

श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं च तान्त्रिकं तदाह ब्रह्मथो पूर्वेद्युर्विदधीत वा त्रयं। तदापि भिन्नकालेषु स्थानमाह वृद्धः पूर्वाह्णमध्याह्नयोः। पश्चाच्छा

तातपः। पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे च पैतृकं। ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं। एतदसंभवेपि वृद्धमनुः। अलाभे भिन्नकाला

नां दीश्राद्धत्रयं बुधः। पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकं तदाहत एतदभावे आद्यदिवसे पूर्वाह्ण एव त्रयं। आद्यदिवसे पूर्वेद्युः। पारस्करः। निषेक

काले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति पतिदिशात्कर्माङ्ग श्राद्धकालात्रप्येत एव। सोमो अग्निहोत्रादेः फल

निर्णयार्थः। इति वृद्धिश्राद्धकालाः। अथ कल्पपत्नश्राद्धमाह नित्यं काम्यमपीह तां च वक्ष्ये तं विनापत्यहं पंचम्यादि षष्ठ्यादि मादि षष्ठ्यं वा श्रा

द्धं यदि त्वन्नमोऽस्य कैश्चैव पूर्वणात्परे। अगं चतुर्थी शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति कात्यायनोक्तेर्नित्यता। प्रतिपद्धनलाभायेत्यादि राम॰

मार्कण्डेयात्काम्यता। श्रुतं चतुर्दशी। तद्वर्जनं च नात्यन्तं किंतु शस्त्रादिहत भिन्न श्राद्धे याज्ञवल्क्यः। प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशी १८

18

शस्त्रेणाऽहतायैवैतेभ्यस्तत्रप्रदीयते।इति।कात्यायनः।अपरपक्षेश्राद्धंकुर्वीतोर्ध्वंवाचतुर्थ्याः।यदहःसंपद्येतासंपद्येतश्राद्धसाधनंद्रव्यंब्राह्मणा।म
नुः।कृष्णपक्षेदशम्यादौवर्जयित्वाचतुर्दशीं।यदाप्येकदिनेक्रियतेतदामासश्राद्धात्पृथगेवकार्यं।अमावास्याष्टकावृद्धिःकृष्णपक्षइतिपृथगुक्तेरि
त्याह।पितृयज्ञंदर्शेपृथक्काचरेत्।एकीयमतमाहदर्शेनान्यदिनंविकल्पतइतिपरेत्विष्टंपरेषां।अथमहालयोपरपक्षांतरादतिशस्तइतिव
क्तंकालांतरापेक्षोत्तरोत्तरप्राशस्त्येनाह।अथोयाम्यंस्यादयनंशुभंपितृयज्ञेतत्रापिसुप्तेहरौ।शस्तंमासचतुष्टयंतदधिकोभाद्रस्यपक्षो
सितःश्राद्धंतत्रमहालयाख्यमुदितंनित्यंचकाम्यंतथा।विष्णुधर्मोत्तरेउत्तरादयनाद्राजन्श्रेष्ठंस्याद्दक्षिणायनं।याम्यायनाच्चतुर्मासंतत्रसुप्तेतु
केशवे।प्रोष्ठपद्याःपरःपक्षस्तत्रापिचविशेषतः।पंचम्यूर्ध्वंतुतत्रापिदशम्यूर्ध्वंततोऽप्यतिमघायुक्तातुतत्रापिशस्ताराजंश्चतुर्दशी।अत्रोत्त
रोत्तरप्राशस्त्येनोक्ता।निषिद्धाद्दशाहान्येकादश्यादिपंचतत्रापिमघात्रयोदशी।माहपंचम्याःपरतस्ततोऽधिकमतोप्यूर्ध्वंदशम्यास्ततःका
मःसोऽपिमघान्वितोऽधिकतरः।प्रालि।अथयुक्तकृष्णपक्षेतुश्राद्धंकार्यंदिनेदिने।त्रिभागहीनंपक्षेवात्रिभागंत्वर्धमेववा।शपाभ्यांकेस्तुविशेषेण
प्रसिद्धेस्तुपितृभिर्यैः।तदाहपक्षार्धकल्पादिकं।पंचम्यादिदशम्यादिपक्षावपिकृष्णपक्षोक्ताविहापिज्ञेयावित्याहपंचम्यादिककल्पजातमि

श्रा·टी·
१८
19

वर्त्तेयं पूरोक्तं तु। अत्र वाक्योक्तिं वाक्यान्तरमाह रुद्रदेशपामाके स्तु विशेषतः। नागरे आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि
वासरे। तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवं। तदेतत्कृष्णपक्षोक्तया शाकैरपि कार्यं तथा महालय यदि दरिद्रः स्यात्तु शाकैरपि। स्यादेकत्र दिने। शक्तस्तु तु दिने
नानान्नैरित्याह अन्यथा प्रतिदिनं नानान्नतः स्यात्। अयं तु पक्षः। क्वचिद्भाद्रस्य कृष्णे चित् आश्विनस्य उक्तः तत्र दात्रिणां त्याभिमता मांतचांद्रमासो भिमतः पूर्वत्र
उत्तरत्र श्रौतरामिमत ~~तामंतचांद्रमासो भिमतः~~ तः पूर्णिमास्यन्तस्ते नाविरोधः इत्याह अयं पक्षो भाद्रपदस्य कृष्णश्रवतो मासे थकुस्त्वादितः प्रानेवास्मृत्युक्तस्या। अ
त एवाषाढ्याः पंचम इति नित्यवत्श्रुतिरित्याह पंचमतयाषाढ्यास्त्वतो सोमतः। कन्यागतोक्तिः प्राशस्त्यार्था न तद्व्याहित्येहा न पेत्याह कन्यास्थो स्तु नस्थो
स्तु न वा तदातिरित्यादि न करः सर्वे प्रशस्तो मतः। कृतस्नो पक्षः शगते। आदित्यपुराणे पक्षान्तरेपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते। कन्यागते पंचमेतु [illegible]
णो वकारयेत्। आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पंचमः। श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा। हहन्मनुः। मध्ये वा यदि वाप्यन्ते सवितरि यात्र कन्यां र[illegible]
स पक्षः शुभः श्राद्धं तत्र विधीयते। अत्रानेकस्मृतिषु पक्ष उक्तः आदित्यपुराणे तु कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश तु क्रतुतत्रय दातिथिवृद्ध्या [illegible]
शदिनता पक्षे स्यात्तदैकदिनहानिर्मा श्रदिति षोडशोक्तिः अधिकारि मे देनामावास्योत्तरां प्रतिपदमपि समग्रहीतुं। तस्यां हि जीवत्पितृकस्यादो [illegible] रा·
१८

त्रस्यमानामहश्राद्धंवदन्तेश्ववंपौर्णमासीवातत्रहिनांदीमुखानांश्राद्धंवदन्तेतेतदाहअत्रषोडशदिनान्यप्सुपरिहितानीतियत्प्रोक्तंतत्तिथिवृद्धितोधिकादिने
प्येतत्क्रियाप्राप्नये।भाद्रेपर्वसितेग्रहाउमथवादर्शात्परांपक्षतिं।गोभिलकालमाहस्म।श्राद्धंतमहालयेयदितदासन्नाहितिथ्याःपरा।कार्यंकृत्रविवृद्धि।
आसन्नाहितिथिरा।श्विनशुक्लपंचमी।यमस्मृतौ।हंसेश्राद्धंतुकन्यास्थेशाकेनापिगृहेवसन्।पंचम्योरंतरेदद्यादुभयोरपिपक्षयोः।हंसःसूर्यः।त
तोपिगोभिलकालमाहहारीतेजायावत्तिष्ठेद्धिभास्वानुतन्वेत्सामग्र्यभावात्कृतेकस्मिंश्चित्तनुयाद्दिनेदिनकरोप्यावत्स्थितोवृश्चिके।सुमंतुः।कन्याराशौ
महातेजायावत्तिष्ठेद्धिभावसुः।तस्मात्कालात्तुवैदेयंवृश्चिकंयावदागमः।ततोपिगोभिलमाहदर्शवाश्विनमासितद्धिरचयेत्।एवंयदीपान्विता
राजत्व्यातायांपंचदशीभुवि।तस्यांदद्यान्नचेद्दत्तंपितॄणांवैमहालये।अथतत्रत्रयोदशी।विष्णुधर्मोत्तरे।श्राद्धकालममावास्यानित्यंपार्थिव
सत्तम।पौर्णमासीतथामाघीश्रावणीचनृपोत्तम।प्रोष्ठपद्यामतीतायांतथाकृष्णत्रयोदशी।अष्टकान्वष्टकाःप्तिस्रस्तथैवचनृपोत्तम।एता
निश्राद्धकालानिनित्यान्याहप्रजापतिः।श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते।शंखलिखितौ।मधुमांसेनखड्गेनपयसापायसेनवा।एष
दास्यतिनःश्राद्धंवर्षासुचमघासुच।पैठीनसिस्मृतौ।पितृगाथा।छागेनसर्वलोहेनवर्षासुचमघासुच।पुत्रोवायदिवापौत्रोधौत्रोनोहद्या।

श्रा॰ टी॰ त्रयोदशी।नागरेमहेतिहासेनास्यश्राद्धस्यवंशच्छेदकारत्वंहेतुमुक्त्वातेनोक्तं।अतःश्राद्धंविनादेयंतद्दिनेमधुपायसं।खड्गमांसंकालशाकंमांसंवाध्रीण
२० सस्यच।यमः।गाथाश्चपितृभिर्गीताःकीर्तयंतिपुराविदः।अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदद्यात्त्रयोदशीं।पायसंमधुसर्पिर्भ्यांवर्षासुचमघासुच।तदाहउक्तो
मघायुक्तानगाःसर्वाधिकएषतत्रसकलारशाकाजखड्गामिषैः।श्राद्धंपायसमन्नःपयोमधुघृतैर्वाध्रीणसस्यामिषैर्नित्यंस्यात्।अथात्रनिषेधोज्यो
तिर्बृहस्पतिः।कृष्णपक्षेत्रयोदश्यांयःश्राद्धंकुरुतेनरः।पंचत्वंतस्यजानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्यनिश्चितं।तस्यैकोतावद्व्यवस्थामाह।इहैनेकवर्गीयज
20 नेमोहादिदध्याद्यः।कार्ष्णाजिनिः।श्राद्धंनैवैकवर्गस्यत्रयोदश्यामुपक्रमेत्।नतत्प्रासक्तत्रयेयस्यपुत्राजीवंतितस्यते।हेमाद्रिरिदंद्वेधाव्याचख्यौ।पि
त्रादिभिर्व्ययाएवनकुर्यात्किंतुमातामहादिभिर्व्ययाअपि।यद्वासर्वेषांमृतानांश्राद्धेधिकृतेधानतावतामपीहावश्यंदेयंनकश्चिद्धितांतरदानादि
हेतुनाहेयःसर्वपार्वणैकोद्दिष्टानिकार्याणीत्यर्थः।तदेवमेकस्यैवपर्वणस्यश्राद्धंनिषिद्धमित्येके।द्वितीयांव्यवस्थामाह।अथकार्यंपिंडवर्जितं।पुलस्त्यः
अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा।युगादिषुचसर्वासुपिंडनिर्वपणादृते।महालयत्रयोदश्यांयुगादिष्वितिसपिंडंश्राद्धंतत्रनिषिद्धं।तृती राम॰
यांव्यवस्थामाह।काम्यमथवानस्यात्।आपस्तंबेनत्रयोदश्यांबहुपुत्रोबहुमित्रोदर्शनीयापत्योयुवमारिणस्तुभवंतीतिकाम्यश्राद्धमेवप्रक्र २०

त्पदोषोक्तेस्तदेवनिषिद्धं।चतुर्थीमवस्यामाहगृह्यस्थोशवाप्तत्रीन।त्रयोदश्यांतुवैश्राद्धंनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीतितंप्रत्येवनिषेधस्मृतेः।चतुर्थेनंको
व्यवस्थांतुपसंहरति।इतिनिषेधवाक्यविषयंप्रोक्तुम्यतुर्धातुधाः।अथावैधमृतानामन्यत्रतुचतुर्दश्यांमहालयेचैकोद्दिष्टमाहस्मृत्याहिग्रहशस्त्रवि
षगरलाग्निदंष्ट्रितोयादिभिर्विघ्नद्वंद्वंनगाधिरोहणात्खेच्चावैधमृतंतथा।श्राद्धानांनखिदंष्ट्रिशृंगपनशनाद्यारोहलोहोपलेष्वेकोद्दिष्टविधिंचरे
च्छुवमृतस्याप्यन्यमृतेऽसिते।श्राद्धेप्यत्रविशेषतःकृतसपिंडस्यापि।मनुः।ज्ञातिश्रेष्ठंत्रयोदश्यांचतुर्दश्यांतुसुप्रजाः।प्रीयंतेपितरस्तस्ययेचशस्त्रह
तारणे।शस्त्रमुपलक्षणं।श्राद्धे।प्रायोनशनशस्त्राग्निविषोद्बंधनिनांतथा।चतुर्दश्यांतुकर्तव्यंतृप्त्यर्थमितिनिश्चयः।नागरेः।येषांचशस्त्रमृत्युःस्या
द्दपमृत्युरथापिवा।उपसर्गान्मृतानांचविषमृत्युमुपेयुषां।वह्निनाचप्रदग्धानांजलमृत्युमुपेयुषां।सर्पव्याघ्रहतानांचशृंगैरुद्बंधनैरपि।श्राद्धं
तेषांप्रकर्तव्यंचतुर्दश्यांनराधिप।तेषांतस्मिन्कृतेतत्रप्रीतास्तत्तापत्नज्ञाभवेत्।अपमृत्युशब्दनामेवेत्यर्थः।यज्ञसूतयहादिग्रहीतानांमरणमुपस
र्गान्मरणं।प्रचेताः।वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः।नखदंष्ट्रैर्विपन्नानांतेषांशस्ताचतुर्दशी।गार्ग्यः।चतुर्दश्यांतुयच्छ्राद्धंसपिंडीक
रणात्परं।एकोद्दिष्टविधानेनतत्कार्यंशस्त्रघातिनः।उद्बंधनैरपि।श्राद्धंतेषांप्रकर्तव्यंचतुर्दश्यांनराधिप।तेषांतस्मिन्कृतेतत्रप्रीतास्तत्तपन्न

श्रा॰टी॰ २१ मानवाद्युक्तस्मृतेब्राह्मणस्य प्रायोपवेशनविधिस्मृतेष्वपि तत्स्यादित्याह अथोयुक्ततः प्रायोदेहधर्मतावपीत्युदितं।अन्यस्मिंस्त्वनुगमनादिवैधमृत्यो नेदृशि
त्याह वैधेन्यमृत्यौ त्विह श्राद्धं नो विदधीत शर्त्ते वितितः स्त्रीणामिव। शाकटायनः। जलाग्निभ्यां विपन्नानां सन्यासे वा गृहे पथि। श्राद्धं कुर्वीत तेषां
वै वर्जयित्वा चतुर्दशीं।। इदं प्रायश्चित्तमाघ वैधजलाग्न्यादिमृते। प्रावेतमेआदिशद्वाहि रिशृंगपाताघवैधोपायोपलक्षणाह। एतव्यतिरिक्तेष्व
21 वैधमृत्याविहैकोद्दिष्टं कार्यमित्याह अथोत्तरो हि दिष्टेभ्यो नान्यद्गणमपि। शस्त्रहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं कृते पितेन पितामहादि
त्रयस्य सिद्धेर्दिनांतरेपार्वणं कार्यमित्याह इह यदितन्नातस्य जातं तंतदा। तत्पक्षे त्वन्यदिने तु पार्वणविधिं कुर्यात्। यत्र पितामहमात्रं प्रपितामहमात्रं
वा शस्त्रादिहतं त्रयाणां मध्ये यो कोऽपि विद्धो वा तत्रापि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं कार्यमित्याह अथो चेत्पितुस्तातेवो तपितामहस्य जनके शस्त्राद्यैर्मृते वा द्वयोः
एकोद्दिष्टमिह स्मृतं प्रतिमृतं। तथा च स्मृतिः। एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरि। पितामहस्य प्रपितामहस्य वा द्वयोर्वा प्रत्येकं चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं कृ
ते पातरत्व्यस्यार्थं दिनांतरे पार्वणं शस्त्रहतस्येच्छुकन्यायेन सिद्धमिति नोक्तं। त्रयाणां शस्त्रादिहतत्वे तु पक्षद्वयमाह त्रिषाद्युधाघैर्मृतेषु षेकोद्दिष्टविधि राम॰
त्रयं विदुरिहान्ये पार्वणान्विरे। अत्राघं देवस्वामिमतं उत्तरमपरार्कमतं। मरीचिः। विषशस्त्रश्वापदाहि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनां। चतुर्दश्यां क्रियाः २१

कार्यम्अन्येषांतुविगर्हिताः।विषादिभिर्घातोयेषांतेतथोक्ताः।अनेनशस्त्रादिहतानामेवचतुर्दश्यामितिनियम्यतेनचतुर्दश्यामेवेतितेनते
षांत्वयाह।दैभवत्येवश्राद्धंचतुर्दश्यांचैकोद्दिष्टविधेर्न्नयाह।दौपार्वणंव्यावर्त्यतइत्याह।सर्वेषामपिपार्वणंमृततिथौ।सर्वेषांशस्त्रादिहतानां
अत्रैवचतुर्दश्यांशस्त्राद्यैर्हतेषाहयेत्रैवभूतेमृतास्तथस्त्राद्यैरिदमीयमाह्निकमिहस्वाचारतः।पार्वणं।वैकोद्दिष्टंतताचरेत।यस्तुचतुर्दश्यां
पार्वणनिषेधःसतन्निमित्तस्यैवनत्वयाहनिमित्तकस्यापीत्याशयः।तंत्रेणचश्राद्धद्वयसिद्धेर्नतदाशस्त्रहतेकोद्दिष्टंपृथक्कार्यमित्याहपृ
थगितोनान्यचरेत्तंत्रतःसिद्धेर्न्नतन्निमित्तकंतु।चतुर्दश्येकोद्दिष्टस्यकाम्यत्वेनानुष्ठानेतुत्वयाहमिनिमित्तात्पार्थक्यंतंत्रेवेत्याहयदितत्का
म्यंतदास्यात्पृथक्।नोवा।चतुर्दश्यांविघ्नेनशस्त्रहतैकोद्दिष्टसंभवेतुतद्दिनांतरेपार्वणविधिनाकार्यमित्याह।अथोयदिविघ्नतोरवि
चतुर्दश्यांनपिश्रंतदातत्पत्नेकविदक्षिशस्त्रनिहतश्राद्धंचरेत्पार्वणं।चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टस्यविधानाद्दिनांतरेतदप्रवृत्तेरित्याशयः
अथकन्यास्थसूर्येधिमासेमहालयश्राद्धंनकार्यमित्यांनैमित्तिकींक्रियां।सोमयामामादिहकन्यार्केत्वधिकेमहालयगतंश्राद्धंतु
लायांमतं।काठकगृह्यपरिशिष्टेतथामलेनत्यजातिंनित्यांनैमित्तिकींक्रियां।सोमयागादिकर्माणिनित्यान्यपिमलिम्लुचे।उष्टाष्टा

श्रा॰टी॰ ग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि। महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मोत्सर्गकर्मयत्। स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले। भृगुः। वृद्धिश्राद्धं तथा सो
२२ ममग्न्याधेयं महालयं। राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलंघिते। ज्योतिः पितामहः। मासः कन्यागते भानावसंक्रांतो भवेद्यदि। दैवं पित्र्यं तदा कु
र्यात्तुलास्थे दत्तमक्षयं। प्रतिकृष्णपक्षश्राद्धे तु विशेषमाह यत्स्कं प्रतिकृष्णपक्षमधिकेप्येतच्चरेद्यो नरो। अमाश्राद्धवत्स्पष्टमासविशेषाख्या। वि
हितत्वाभावादिति ध्येयं। अथ मलमासे श्राद्धप्रतिप्रसवानाह। श्राद्धं प्रेतनिमित्तकं तु सहपिंडांतं तथाद्याब्दिकं शुद्धे मासि मृतस्य चाब्दिकमनाद्यं
22 पापमासे मृतौ। दर्शश्चान्वहमात्मजोद्भवमघानंगोपरागेषयो तीर्थे श्राद्धमृतेन्यद्दत्तमलिने श्राद्धं विधेयं न तु। शुद्धे मासि मृतस्याद्याब्दिकमित्यन्व
यः। पापमासे मृतौ चानाद्यमाब्दिकं चेत्यन्वयः। तीर्थांतेष्वथ श्राद्धं तदहतेतेन विनान्यश्राद्धं मलिनेन विधेयमित्यन्वयः। काठकपरिशिष्टे। प्रेतसंस्का
रमारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रियाः। सपिंडीकरणांताश्च यथाकालमुपस्थिताः। यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः। मघात्रयोदशीश्राद्धं
व्रत्युपस्थितहेतुकं। अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे। यमः। गर्भेवार्द्धुषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके। सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासो वि राम॰
धीयते। तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिलादिभिः। जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश। चंद्र २२

सूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं। कार्याणि मलमासेपि नित्यं नैमित्तिकं तथा। व्यासः। जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च। मलमासेपि
कर्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा। वृद्धवशिष्ठः। अर्कसंक्रान्तेपि कर्तव्यमाह्निकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा। पैठीनसिः। म
लमासमृतानां च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचन। केचिदाह्निकं मासद्वये प्राहुः। तदाह वशिष्ठः। आह्निकाहनि सं
प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि। श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुह्यति। अथ संक्रान्तीग्रह। शस्तं संक्रमणं ततोपि विषुवं श्राद्धेयनं स्नानतः सूर्यस्य।
विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धं संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते। विषुवद्द्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः। नागरे। संक्रान्तिविषुवायनलक्षणमर्द्धमुत्तरोत्त
रप्राशस्त्यम्। संक्रान्तौ रवेः संक्रमणं राशौ संक्रान्तिरिति कथ्यते। स्नानदानजपश्राद्धहोमादिषु महत्फलं। यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलां चाथ य
दा व्रजेत्। तदा स्याद्विषुवाख्यस्तु कालस्त्वात्यन्तिकारकः। मकरे कर्कटे चैव यदा भानुर्व्रजेन्नृपात तदायनाभिधानस्त्व विषुवात्स विशि
ष्यते। अत्र नित्यकाम्यं श्राद्धमाह ऋष्यश्च नित्यकाम्यमुदितं श्राद्धं तु। अयनद्वये नित्यं द्वादशसंक्रान्तिषु काम्यं। वैष्णवे। पञ्चवेचंद्र
मसो रवेश्च त्रिविधं कास्त्वप्ययनद्वयेच। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। अत्र पानीयमयीति नित्यतोक्ता।

श्रा.द्रु.टी. विष्णुः। आदित्यसंक्रमणश्चोभे अयने विषुवद्द्वयं। व्यतीपातोथ जन्मर्क्षं चंद्रसूर्यग्रहस्तथा॥ एतास्तु श्राद्धकालान्वै काम्यानाह प्रजापतिः। अ
२३ ले। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा संक्रांतिषु च सर्वासु पिंडनिर्वपणाद्दते न दाह अपिंडं च तत्त। अयं च निषेधस्तन्निमित्तक एव श्राद्धे
नान्यनिमित्तके प्रसंगात्तत्रापन्ने संक्रांतौ श्राद्धमिति नित्यान्वयोक्तेस्तन्निमित्तस्यैव च नित्यान्वयादितरान्वयस्यत्वनित्यत्वादित्याह
न्तवत्रान्यनिमित्तके पितृयज्ञो पिंडप्रहाणं मतं। सर्वसंक्रांतीनां तन्नक्षत्रयोगात्प्रत्येकं सप्तधात्वमाह सर्वास्तत्र विशेषतो नि
23 गदिताः संक्रांतयः सप्तधा। तदेव नामतो लक्षणतश्चाह मंदा स्याद्ध्रुवभेोत्तरात्रयगाता मंदाकिनी रेवती चित्रा मित्रमृगेषु चाश्वि
करणोः पुष्ये भवेत् ध्वांक्षिका। स्यान्सर्वा त्रितये मघायमभयोर्धोराधनिष्ठापुनर्वस्वोर्विस्थ्वनिलर्क्षयोः शतभिषासूक्ता महोदर्यि
य। ज्येष्ठार्द्रारगमूलभेषु कथिता राक्षस्यथा मिश्रिता राधाकृत्तिकयोः। विधिभं रोहिणी॥ मित्रमनुराधा। यमभं भरणी॥ विष्णुः श्रवणः
अनिलर्क्षं स्वाती। उरग आश्लेषा। राधा विशाखा। देवी पुराणे। सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैका तु यथाक्रमं। मंदा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मं राम.
दाकिनी तथा क्षिप्रे ध्वांक्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे ऋक्षे च राक्षसी॥ मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रिते ऋक्षे सं २३

क्रमइति। एतानि दिननक्षत्राणि सूर्यभोग्यानि तेष्वेकैकस्मिन्धेत्यनुपपन्ने स्वदाह॥ इमानि दिनमानिं। आद्यक्रमान्नाडिकाः। ३एणाख्या द्विशरवि
भिर्वसुनवार्कैः संमिताः पूर्वपश्चाद्भूताः फलमात्रमुखं। तत्रैव त्रिचतुःपंचसप्ताष्टनवद्वादशएवच। क्रमेणघटिकान्त्येतास्तास्त्रएणपारमार्थिकं। अ
त्रैव सर्वसंक्रान्तिषु अतीतानागते भोगोनाड्यः पंचदशस्मृता इत्युक्तं तदाह अत्रतोन्त्यनाः सर्वाणादशव्यासजन्यहृत्यान्तन्मान्दिरित्याह ऊर्ध्वं तावद
धस्तात्तावत्। वशिष्ठः। संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः। तद्योगाच्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः। एतत्संवादादूर्ध्वमित्याद्युक्तं। अ
बीत्यादौ पंचदशतः श्रेष्ठ इत्याह॥ अनुतत्रच्छ्या दिनाडीमितः कालः शस्तः इतोपि सूक्ष्ममाह इतोपि संक्रमसमीपः कर्मयोग्यो मतः देवी ९ यतो
पारमार्थेन यासंख्याकथ्यामिन्दपोत्तमा। स्वस्थेन रे सुखासीने यावत्स्पंदति लोचनं। तस्य त्रिंशत्तमं भागतत्परं परिकीर्तितं। तत्पराछत्तमभागस्तु
त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुट्याः सहस्रभागार्धं तत्कालं रविसंक्रमे। त्रुटिसहस्रतमभागार्धं चतुर्लक्ष्यत्वेपि तत्समीपकर्माहकालोपलक्षणार्थं। मरीचिः
मरीचिः। नाधः षोडशपूर्वेण संक्रान्तेरपरेणच। राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्तितः॥ तदाह नाड्यः षोडशाधश्च ऊर्ध्वमपिचेयत्नः प्रशस्ता
स्तु। सामान्यस्तूपसंहरन्मंदादिविशेषतोत रागपाह॥ साधारणपतइरितंत्वयविशेषस्तत्रतत्रोच्यते। तत्रतत्रसपुण्यकालं सावांतस्वत्रुभेदं भेदद्वयमाह

श्रा·टी·
२४

हर्यं प्रोष्ठपदासिंहवृश्चिकघटे चैर्वा करस्तानपाः कन्यामीनधनुर्नृयुक्षडशीत्यास्येतु षष्टिः परा। घटः कुंभः। घटेषु हर्यद्वाविति सामानाधिकरण्यादेवसं
ज्ञासंज्ञिभावउक्तः। एवमुत्तरत्रापि पुंसि उभेनान्यत्र परमपि भेदद्वयं प्रत्येकं मध्यांतरभेदद्वययुतं स्वस्य पुण्यकालं ग्राहप्राग्ध्वं च दिशो दिशो विषुवयोर्नाड्यस्तु
लामेषयोर्याम्येकर्कायने प्रथमतस्त्रिंशत्सु पारव्यान्तरे। पूर्वं विंशतिरुद्धृताश्च। याम्येदक्षिणे। वशिष्ठः। त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः। वर्तमा
नेतुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश। षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः। पुण्याख्या विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश। अत्र मकरे विंशतिरित्य
स्यातीते चोत्तरायणे इति देवीपुराणोक्ते विशेषविधेस्तत्रत्वप्रकारेण प्राक्तस्यापि संग्रहात्सर्वमित्युक्तं। बृहस्पतिः। भविष्यदयने पुण्यास्त्रिंशदेवतु उद
क्षिणे। अतीतउत्तरेनाड्य इति प्राहुः पुराविदः। चत्वारिंशद्धामाख्योर्ध्वं चेत्याह खगेष्वत्र नाडिका वा। ब्रह्मवैवर्ते। त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः
भविष्यत्यनेपुण्याः अतीते चोत्तरायणे। ऊर्ध्वमेव वा मकरे त्रिंशदिति बृहस्पत्युक्तव्याहथवापश्चात्त्रिंशत। पायाः संनिहितानाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृ
ता इति शातातपोक्तमाह। वृद्धगार्ग्यः। अल्पपुण्यसमयोत्पत्तेः प्रशस्तो मतः। दिनसंक्रमे तु कं रात्रिसंक्रमे आह। संक्रान्तिस्त्वयने तरायदि निशाथा पूर्वमंत्यंदलं पूर्वेद्युः पर
तः परेद्युर्विदलं सर्वं निशीथे तु चेत्। पुण्यं प्रोक्तमहर्द्वयं तु। वशिष्ठः। अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया। ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं। पूर्णे चेदर्ध

राम·
२४

24

रात्रे तु यदा संक्रमते रविः। तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ॥ मकरकर्कयोस्तु यज्ञपार्श्वः। संक्रमे दिने पुण्यं अन्यथा रात्रावित्यर्थः तदाह। अयनयोर्मि
श्रेप्वनिट्संक्रमे। उदंतु ये षामाचारस्तेषामेव। इतरेषां त्वाह यद्वा कर्करषौ निशीत्यसमये वेत्स्वर्वपूर्वसंक्रमात्। बौधायनः। कार्मुकं तु परित्यज्य मकषं याति
दिवाकरः। प्रदोषे वार्धरात्रे वा तदा भोगः परेहनि॥ कांदे। धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं यदा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा। दिनांते
पंचनाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये च तथा पंचेति। तदाह। अत्र दिनार्धपुण्यकथनेप्याद्यदिनेत्याः। कृत्स्नं पुण्यमहस्तु पूर्वपरयो रात्र्यंशयोश्चेन्न
यः सामान्यः। क्रमात्। आद्याश्चोर्ध्वं दिने निर्गमः। विष्णुपद्यां धनुर्मीनन्टयुक्कन्यासु वै यदा। परतः पूर्वतो वापि रात्रौ संक्रमणं भवेत्। पूर्वाह्ने पंचमाद्य
स्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। अपराह्णे तु पंचैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि॥ तदाह। तथा सकलसंक्रांतौ अह्नि दिनार्धे शुभेप्येताः पुण्यतमाः प्राक् तु रात्र्यर्धसं
क्रांतौ परेद्युः पुण्यत्वस्यापवादकवित्स्मृतौ आद्यं दो पुण्यं विजानीयाद्यद्यभिन्नातिथिर्भवेत्। अर्धरात्रेव्यतीते तु विज्ञेयमपरेहनि तदर्थमाह। अयो
निखिलसंक्रांतिर्निशार्धपरे। आद्याहस्तिथिभ्य्या यदि भवेत्पुण्यं तदाद्यं त्वह सूर्यो हस्तिथिगत्वन्तरदिने। भविष्यत्पुराणे। रात्रौ स्नानं न
कुर्वीत दानं चैव विशेषतः। नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु। विष्णुः। विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु। तथोपरागपातादौ स्नाने

श्रा॰टी॰ २५ दानेनिशासुभा। ऋतुर्गर्भाधानं। चंद्रार्कदृष्टिसंनिपातसमयः पातः। गोभिलः। राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्युर्निशिका
म्यव्रतेषु च। अत्ययो मृत्युः। संक्रांतिरयनं। तत्रैव रात्रिसंक्रमे दिनपूर्वापरता मुख्या। मुख्या मकरकर्कटविषुवत्केः रात्रौ स्नानादि अन्यत्र निषेधः। तदाह यथा स्ना
नदानादिकं। रात्रौ निंद्यमपीहतामवनयोरेवं विवाहप्रतिष्ठाकाम्यव्रतराहुजन्मसृतिपातवीदिष्टकेवयत्। रात्रौ स्नानदानादिवत्सुखं। संक्रांति
मात्रे रात्रौ स्नानादौ त्वन्ये। तदाह प्रतिप्रसवमुक्त्वा संक्रांतिमात्रे विति शोकुः। केचित्। अत्रोपपत्तिर्मूले। केचिन्मतमाह यथा परेविडरहः पूर्वापरं रवेः संक्रमे
पूर्वापान्यग्रहसंक्रमेषु रजनी। रवेर्नक्षत्रसंक्रमेषु भयतः षोडश घटीः पूर्वापकालमाहमेर्कक्रमे षोडशैव। भराश्योरिंद्वादिषड्भिः संक्रमेपि क्रमात्
ह। इंदोरेकघटीत्रयोदशपलोयुक्ता भराश्योः क्रमे। प्राग्एवं चतुर्भाकुजस्य नाड्यश्चतस्रः पूर्वापाः सपलाः सपञ्चाशनेत्री पिपली युक्ताः कलानाडि
काः। जैमिनिः। नक्षत्रराश्योरविसंक्रमेषु रवीकूपरश्चापि रसेंदुनाड्यः। पूर्वापास्तथैवं द्विविधराः पले र्यगोकैवनाड्य निभिः शुभोक्ता। नाड्यश्चतस्रः स राम॰ २५
पलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि। सार्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ताः गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः। द्विर्नागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनेश्चरस्याभि
हिताः सुपूर्वापाः आद्यंतमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति नरेंद्रधाम। रसाः षट्। इंदुरेकः षोडशेत्यर्थः। अत्रयो घराएकस्त्रयोदशेत्यर्थः। मनवश्च

तुर्दशी। द्विर्द्विगुणिता नगा अष्टौ घोडशेत्यर्थः। अथ व्यतीपातमाह विष्कंभादिगतस्तु सप्तदशको योगो व्यतीपातः। विष्कंभः प्रीतिरायुष्मान्सौभाग्यः
शोभनस्तथा। अतिगंडः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च। गंडो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा। वज्रं हि सिद्धिर्व्यतीपातो वरीयान्परिघ। शिवः।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मा ऐंद्रो य वैधृतिरिति सप्तविंशतियोगेषु सप्तदशः। सव्यतु भोगो ज्योतिः शास्त्रे। विंशतिर्द्विगुणतोत्पन्नो भ्रमणो वैकविं
शतिः। पतनेदशनाथस्तु पतिते सप्तनाडिकाः। नदाहत्यत्पन्नो द्वन्नविंशतिर्भ्रमणे के त्वेको निता सा ततः। नाद्यः स्मुः पतमेनेदशाथ पतिते सप्त।
अत्र क्रमादुत्तरोत्तराधिकं फलमाह आखलं तु क्रमात्कोटिशार्द्ददमंत्रयंच जपदानाघं तु। व्यतीपातांतरमाह अमावास्या त्वपाद्रीश्लेषाहिवासवा
य चरणोर्धकाष्टगेणान्विते तपिके। रुद्रमत्रुः। श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानामदैवतमस्तके। यद्यमारविवारेण व्यतीपातः स उच्यते। मस्तक माघ
पादः। मृगशिरस्यपन्ये। व्यतीपातांतरमाह यथा नगते रवौ गुरुमहीजौ सिंहगौ चेद्धरिः। शुक्लो हस्तयुतः। अजो मेषः। हरिद्रद्दिशाखांतरे। पं
चाननस्थो गुरुः स्वमित्रभौमे घे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे। पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः। पाशाभिधाना द्वादशी।
अत्र दानविशेषफलविशेषानाह अत्र गोवसुंनस्वहेमप्रदाने खिलं पापं नश्यति स्मरता च मनुजैर्द्रष्टवंत तथा वस्त्रिता। स्याच्चा नामय

श्रा॰टी॰ २६ 26

ता। तत्रैव। अस्मिन्निर्गोऽमिहिरापवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापं। श्रुत्वा मिंदतम नामयत्वं मत्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः। भृगुः। क्रांतिसाम्यस
मयः समीरितः सूर्य पर्वसहस्रेशोत्तु नीस्थरैः। तत्रदत्तं कृतं जप्तं हुतं जनं यागकोटिगुणमाह भार्गवः। अस्यार्थः। सूर्येंद्वोः क्रांतिसाम्ये द्वौ पुरापका
लौ व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यश्च। तत्राद्यो गंडो नराधतः सार्धपंचयोगेषु भवेत्। द्वितीयस्तु शुक्लायोगतः। तत्पूर्वकालसंख्या च दशदंडतःप
कसप्तत्यधिकशतपर्यंतं संभाव्यते। तदुक्तं वेदांगज्योतिषे। गंडो नराधी व्यतिपातसंभवः शुक्लादिनो वैधृतिसंज्ञको भवेत्। सार्धे भपंच
सु परेषु तथैष्यते स एवं द्वयं तत्स्फुटतैकसाधकं। तद्व्यतीपातांतरमाह। अथ सूर्यशशिनोर्यत्क्रांतिसाम्यं भवेद्गंडो धीधृतिरवेषु सार्धशरयो
षु। जधर्याः धैस्तु नराधे। सार्धपंच। उक्तं व्यतीपातचतुष्कं श्राद्धकालमाह। व्यतीपातकाः। चत्वारः कथिता ह्येते पितृयज्ञे। पितामहः। अमा
वास्या व्यतीपाते पौर्णिमास्यष्टकासु वा। विद्वान्श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः। नरदाह। द्वौ वैधृतीसप्तविंशो योगेषु वसा
र्धपंचसु तथा योगेषु शुक्लादितः स्याघ क्रांतिसमत्वमत्रेयमिहश्राद्धं तथावश्यकं। शुक्लादितः शुक्लयोगादिषु। तत्रैकोऽमे
द्रूक् व्यतीपातादौ स्तुः। वैधृतो व्यतीपाते स्तम मत्तयकडवेत। अथ तिस्रोगजच्छाया। आह चंद्रे पित्र्यगे रवौ यकरगे कामः।

राम॰ २६

स्वर्भेंदुर्क्कयोः। हस्ते मासवरविग्रह स्मिति गजच्छाया प्रतिस्वस्मिमाः कालाख्याः। स्कांदे॥ यदेंदुः पितृदेवत्ये हंसश्चैककरे स्थितः। तिथिर्वैश्रवणी या
च गजच्छायेति सा स्मृता। इंदुर्क्कयोर्मैत्रेपि हस्ते अमादर्शः। हंसे हंसस्थिते याप्यु अमावास्या करान्विता। सा ज्ञेया कुंजरच्छाया इति बोधायनो
ब्रवीत्। हंसदैवत ताडे सोहस्तः। करश्चंद्र सोम्योहस्तः। सैंहिकेयो दृश्यते हा स्वर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। प्रमै
गादेशरूपामपि तां चतुर्थीमाह। अथ देशमयप्यपि पुरच्छाया पराह्णे तु या। दर्शोदंतिनः। मार्कंडेये। वनस्पतिगते सोमे छाया तु प्राङ्मुखी भवे
त्। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। दर्शापर्शे राहेइत्यर्थः। अत्र नित्यकाम्यं श्राद्धमुक्तमित्याह। अतु काम्यमिदं तं श्राद्धं तच्चानेत्यक ३५
ग्राह्ये। मृतके सूतके चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। छायायां कुंजरस्याथ अकृत्वा नरकं व्रजेत्। स्मृत्यंतरे। कृष्णाजिनप्रतिग्राही विक्रमी यो वै व्रते तमसः। ग
जच्छायाश्रितो अस्नान स्वयः पुरुषो भवेत्। तदाहनोश्यः पुरुषो भवेदिह भुंजीत कृष्णाजिनग्राही यथोरतः। क्रय्यविनारकी वसूतनस्तत्यो भोजने
च ग्रहे। अथ ग्रहणमाह। अथो पुण्यं ग्रहणेत्वयं खलु विशेषो र्कस्य तत्रापि तु। मार्कंडेये। चंद्रेवादिवा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे। अथ धन्वयं कथितं पुण्यं
तत्रार्के तु विशेषतः। व्यासः। सूर्यवारे भवेद्भानोः सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्याता तस्मा त्रानंतं फलं भवेत्। वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चं

श्रा॰दी॰ २७ इन्दुसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं पीरे ग्रहणमणोस्मृतं। तदाह व्यासोऽर्कस्पर्शे विधौ च शशिनं ग्रहणमणीः स्यात्ततः शतगुण्यं कोटिगुणं देवीपुराणे। कार्त्ति
के ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायमुनसंगमे। मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने। पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा। फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पु
27 ण्या सरस्वती। वैशाखे ग्रहणे पुण्या चंद्रभागा समीरिता। ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी। श्रावणे सिंधुनामा च श्रेष्ठे श्रेष्ठा च
गंडकी। आश्विने शरयूः श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा। गोदावरी महापुण्या चंद्रे राहुसमन्विते। सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोरूपे महामते। नर्मदातो पदि
यसंसर्गात्कृतकृत्यो भवेन्नरः। रविचंद्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा। एवं गंगापि दृष्टव्या तद्वद्देवा सरस्वती। तदाह ग्र हो यदि भवेद्दर्शे प्रयागे वरः। माघी
दी ग्रहणे क्रमाच्छुभतमाः स्मृतेः देविका नर्मदा तद्वत्सन्निहिता मिधा वरुणा प्रोक्ता सरस्वत्यपि। भागा चंद्रपूरा कौशिक नदी तापी च सिंधुश्च गंड
कुका शरयूर्विधुग्रहे उरुहू गोदावरी नर्मदे। भूपो नर्मदया रविग्रहफलं दृष्टे पि गंगा सरस्वत्योः पुण्यतमे च व्यासः। सर्वे भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्म
समा द्विजाः। सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे। इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः। गंगातोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश। तदाह र्वमुदक राम॰
गंगासमं स्याद्राहौ। इंदोर्लक्षगुणं रवेर्दशगुणं कोटिश्च पश्चिम ग्रहे गंगांभुन्यनयोः फलं। मार्कंडेये च दृष्टपदे न तद्दर्शनयोगो पि विविहितः। तादृक्षशास्त्र २७

तोज्ञेयउपरागइत्याह सवमतः श्राद्धे गार्ग्ये योगेपो दृशः।उणपः।षट्त्रिंशन्मते।सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा।तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं
न च क्वचित्तदाह यथो निशिनो रवेर्नैव दिवा चंद्रस्य उपणपोग्रहः।कौर्मे।नैमित्तिकं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः।बांधवानां च मरणे नारकी स्याघतो
न्यथा।काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यंते ग्रहणादिषु।तदाह याडं नित्यमपीह काम्यं।शातातपः।आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा।आमश्रा
द्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव तु।कालनिर्णये कात्यायनः।श्वीर्धं तदेव।आम श्राद्धं प्रकुर्वीत हेम श्राद्धमथापि वा।तदाह दमामेनैव हेम्नाथवा।
देवलः।यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा।सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते।मात्स्ये।चंद्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि।मलमासे पि
देयं स्याद्दत्तमक्षय्यकारकं तदाह रात्रावप्यधिके पि दानमिह पित्र्यं स्नानमप्याचरेत्।वृद्धवशिष्ठः।त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यंति पितरस्तथा।म
नुष्या मध्यकाले तु मुक्तिकाले तु राक्षसाः।तदाह तृप्यंति त्रिदशाः स्पर्शे तु समये श्राद्धाद्धपित्रादयः।मध्येमानुषकास्तु मुक्तिसमये थो राक्ष
साश्च ग्रहे।अथ युगादीनाह शुक्ले राधगवह्नि कार्तिकनवम्यो माघपर्वद्वयं कामो भाद्रशितिर्युगादयः।राधो वैशाखः वह्निस्तृतीया।भा
द्रे।वैशाख शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगं।कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेहनि।अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यां तु द्वापरं।माघे तु पौर्णमा

श्राद्धदी.
२८

28

स्यांच घोरं कलिर्युगं तथा। युगारंभास्तु तिथयो युगाद्याखेन संस्मृताः। नागरे। नवमी कार्तिके शुक्ला तृतीया माधवे सिता। अमावास्या च तपसो नभ
स्येव त्रयोदशी। त्रेताद्यं कृतं कलौ नौ द्वापरस्यादयः क्रमात्। तपसो माघस्य। युगादिषु च सर्वासु पिंडनिर्वपणादृते। हकं न दोह इह श्राद्धं च का
र्मसदा। सदा नित्यं। वैशाखे वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे।
पानीयमपीतिनित्यत्वं गप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदंति। पानीयपीति म ४
नित्यत्वं गम्यते। पितृत्वश्यादिना काम्यत्वं। अथ युगांतान्याह सूर्यस्याथ मृगेंद्रवृश्चिकवृषाः कुंभो युगांताः क्रमात्। सूर्यस्य भोग्याः। ग्राह्ये इत्यर्थ
स्य सिंहसंक्रांत्यामंतं कृतयुगस्य तु। अथ वृश्चिकसंक्रांत्यामंतस्त्रेतायुगस्य तु। ज्ञेयस्तु वृषसंक्रांत्यां द्वापरांतश्च संज्ञया। तथा च कुंभसंक्रांत्यामंत
कलियुगस्य तु। युगादिषु युगांतेषु श्राद्धमक्षय्यमुच्यते। अथ मन्वंतरादीन्याह मधाघमितिथी च नो तिथिरथो दिक्षि थ्याधे मो सितो मिश्रांको
कतिथीनवे भं उतवाश्वोमातिथीवोविरे। मन्वादीनिति। मधुश्चेत्रस्तदादितन्मृतिद्वादशमासेषु इति मन्वादी सूचिरे इत्यन्वयः। तत्रैवेत्रेऽपि
स्तृतीयातिथिपूर्णिमा व। वैशाखे नोनास्ति। ज्येष्ठे तिथिः। आषाढे दिग्दशमी तिथिश्च समाहारद्वंद्व। तारकवत्रग्पंसकत्वे। श्रावणो असितः

राम.
२८

कृष्णाष्टमी। अत्रासितइति विशेषणादन्येषां सितत्वं। मोद्रे ग्निः। आश्विनेकोनवमी। कार्तिकेकोद्वादशी तिथिस्त्व। मार्गशीर्षेनवनास्ति। पौ
षे शुक्लएकादशी। माघेश्वःसप्तमी। फाल्गुनेमातिथी। मात्स्यब्राह्मयोः। अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य च। चैत्रस्य तु तृतीयायां तथा। भा
द्रपदस्य च। फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा। आषाढस्य तु दशमा माघमासस्य सप्तमी
। कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पंचदशी तथा। मन्वंतरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः। माघशुक्लातृतीयापि नागरेत्र तौत्याह केचित्तन्निमपि
माघे। नागरे। मन्वादीरपितैव स्मिताः शृणुष्व नराधिप। पितॄणां वल्लभा नित्यं सर्वपापक्षयावहाः। यासु तोयमपि स्नाय्यं प्रदत्तं तिलमिश्रितं। पि
त्र्यपोतृयतां याति श्रद्धापूतेन चेतसा। अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य च। तृतीयापि च माघस्य तथा भाद्रपदस्य च। मन्वादिद्वयं तु
कालनिर्णयोक्तत्वा छ्राद्धकल्पेनोक्तमित्याह कालनिर्णीतिरां कृष्णो माखस्तु स्मान भसि चेति द्वंद्वमुक्तं विह। नातश्राद्धस्य यासु तोयमपीति
नित्यत्वं पितृतृप्त्या काम्यत्वं वाह श्राद्धं विह नित्यकाम्यं कल्पादिषु तु काम्यमेवेत्याह अथ काम्यं त्वेव कल्पादिषु। तानाह सुः पक्षद्वयगा इमे प्रति
पकादाघाश्चैत्रमासक्रमात। राधे कृतयुगं माधौ चमदनो ज्येष्ठे च पर्वद्वयं ते त्रिंशद्वा। नागरे। अथ कल्पादयो राजन्कथ्यंते तिथयः शुभाः। यासु श्राद्धेकृ

तेरस्त्रिःपितृणामन्नयाभवेत्।चैत्रशुक्लप्रतिपदिश्वेतःकल्पःपुराभवत्।तस्यशुक्लात्रयोदश्यामुद्दानःसमजायत।कल्पस्तुनारसिंहाख्यः
कृष्णायांप्रतिपद्यभूत्।अथकृष्णत्रयोदश्यांगौरीकल्पोप्यकल्पत।वैशाखस्यद्वितीयायांशुक्लायांनाललोहिताः।चतुर्दश्यांतुशुक्लायांप्र
वृत्तोगारुडाभिधः।समानस्तुद्वितीयायांकृष्णायामुपपद्यत।माहेश्वरश्चतुर्दश्यांकृष्णपक्षेसमागमत्।ज्येष्ठशुक्लातृतीयायांवामदेवस्य
संभवः।पौर्णमास्यांतुतस्यैवकौर्मःप्रववृतेनृप।कृष्णपक्षेतृतीयायामाग्नेयःसमगच्छत।पितृपक्षेत्वमावास्यातस्यैवाश्रित्यपप्रथे।शुचौ
कृचतुर्थ्यांतुकल्पोराथंतरोभवत्।तस्यांतस्यैवकृष्णायांसोमकल्पःसमापतत्।श्रावणेशुक्लपंचम्यांरौरवःसमवर्तत।तस्यैवकृष्णपंचम्यां
मानवःसमपद्यत।षष्ठ्यांप्रोष्ठपदेशुक्लांप्राणाभिधोभवत्।सितेतरायांषष्ठ्यांतुतस्यात्तत्पुरुषाह्वयः।बृहत्कल्पस्तुसप्तम्यांशुक्लायामाश्विन
स्यतु।कृष्णायामापिवैकुंठःप्रविवेशविशांपते।कार्तिकस्यसितास्तुअष्टम्यांकल्पःकंदर्पसंज्ञकः।असितायांपुनर्जज्ञेलक्ष्मीकल्पस्यकल्प
ना।मार्गेशुक्लनवम्यांतुकल्पःसंघोभ्यपद्यत।असितायांतुसावित्रीकल्पःप्रारंभमभ्यगात्।पौषेदशम्यांशुक्लायामीशानःप्रादुरासह।अ
सितायामघोरस्यकल्पस्योपक्रमोभवत्।एकादश्यांतुशुक्लायांमाघेव्यानःप्रजज्ञिवान्।तस्यामेवतमिस्रायांवाराहःप्रापभूपते।

सारस्वतस्तुद्वादश्यांशुक्लायांफाल्गुनस्यच।कृष्णायामथवैराजस्त्विराजस्तुमहामते।इतित्रिंशद्दशमीकल्पास्तिथयःपरमेष्ठिनः।अरंमति थ
यस्त्वेषांशुक्लाःपुण्यतमाःस्मृताः।तासुश्राद्धकृतेपुण्यमाकल्पायप्रजायते।अन्यान्सप्ताहतपस्यराधशितिवह्नीमधमांतच्छिति।सर्पे
वोर्जसहस्यपौगतसितान्त्वन्यंकमारीक्रमात्कल्पादीनपराविदुः।तपस्यःफाल्गुनःसहामार्गशीर्षः।तपामाघः।मात्स्ये।वैशा
खस्यचरते।यायाकृष्णायाफाल्गुनस्यच।पंचमीचैत्रमासस्यतस्यैवांत्यातथापरा।शुक्लात्रयोदशीमाघेकार्तिकस्यचसप्तमी।नव
मीमार्गशीर्षस्यसप्तैताःसंस्मराम्यहं।कल्पानामादयोह्येतेदत्तस्याक्षयकाः।अंत्यामावास्या।अथद्रव्यब्राह्मणसंपत्तौनित्यकाम्यश्रा
द्धमाहहारितवरश्राद्धान्नसंपद्यपि।श्राद्धस्यान्नियतंचकाम्यं।हारीतः।तीर्थद्रव्योपपत्तौतुनकालमवधारयेत्।पात्रंचब्राह्मणंप्राप्यसद्यःश्रा
द्धंविधीयते।अत्रसद्यइतिनित्यत्वंगम्यते।वैश्वदेवेकाम्यान्कालान्स्मृणुषेत्युक्त्वाश्राद्धार्हमागतेद्रव्यंविशिष्टमथवाद्विजमित्युक्तं।अथनित्या
न्यकीर्णकानालानाह।अथनित्यंप्रत्यहंरोहिणीपित्र्यार्द्रीसुचविष्टितइत्युतश्रुणीस्वाध्विनीतोन्यहं।यावत्कार्तिकीकाचविष्टिःरविपा
तानांचपत्नाभिधेयोगोत्रीहियवान्नपाकशदितंश्राद्धंगृहद्वादशोवैशाखमितितुप्रकीर्णसमयाःविष्टिभद्राकरणं।नानिवेश्यादि।त्रयो

श्रा॰टी॰ ३९

जकानि भानि भनि चित्रादीनि तैर्युतासु शर्णासु । मात्स्ये । श्राद्धमघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे । गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैधृतिवासरे । तथा
वैशाख्यामुपरागे वत्तथात्मवमहालये । ब्राह्मे । पौर्णमासे पि च श्राद्धं कर्तव्यं न्ह धव्रगोचरे । नित्यं श्राद्धं विधेयं च मनुष्यैरिह गोपते । अन्नगावरेतन
त्पौर्णमासी प्रयोजककविज्ञादिन त्रच यक्ते पौर्णमासे वै श्राद्धे । नित्यं पंत्यहं । विष्णुधर्मोत्तरे । आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्तिकस्य च । यस्तु श्राद्धं स
30 / दा कुर्यात्सोश्वमेधफलं लभेत् । सदा शश्वन्नित्यतास्य । शंखः । पद्मा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणं ।
शातातपः । नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः स्पृहयन्त्यन्नं वर्षासु च मघासु च । तस्माद्दद्यात्सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च । अथ काम्य
श्राद्धकालानाह काम्याः । अथेमे तु तान्कन्यां बंदिशनं तथा लघुपशूत्मसुत्र कान्पुत्रकं । कृष्णाजिनं च वणिक्कामेकखुरकं च द्वैखुरं ब्रह्मवर्चस्या त्मो त्य
सितं वक्ष्यप्युत रूप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं प्रजां । उक्तं सर्वफलं च पक्षतिमुखासु प्रातुयाच्छ्राद्धदः । द्विखुरमेव द्वैखुरं । ब्रह्मवर्चस्विन आत्मीयाः सुताः । सितं श्वे
तं रजतं चेति द्वैद्वैकवद्भावः । डर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूर श्वेतमित्यपि त्यमरः । मनुः । कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्लभते सुतान् । कन्यकां तु द्वितीयायां । राम॰ ३९
तृतीयायां तु वंदिनः । पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पंचम्यां शोभनान्सुतान् । षष्ठ्यां द्युतं कृषिं वापि सप्तम्यां लभते नरः । अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते

श्राद्धदः सदा। नवम्यामेकखुरकं दशम्यां द्विखुरं तथा। एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्। द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च। ज्ञा
तिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः। प्रीयंते पितरश्चास्य ये च शस्त्रहता रणे। पञ्चत्वादि विनिर्दिष्टान्विपुलान्मानसः प्रियान्। श्राद्धदः पंचदश्यां
तु सर्वान्कामान्समश्नुते। वंदिनः स्नावकान्कृत्तिकादिनक्षत्रश्राद्धफलान्याह। अथ स्वर्गं सहपत्यमोजस्तत्शौर्यं क्षेत्रमंगे बलं। पुत्रं ज्ञातिश्रमान्य
तां सुभगातां समृद्धिं परां मुख्यतां कल्याणं त्वहतां ज्ञाततामपि वाणिज्यादीनरोगं यशः। शोकाभावमथो गतिं परमिकां। द्रव्यं च वेदान्भिषक्सिद्धिं
कुप्यमथो वगास्त्वजमविं वाश्वांश्चिरायुर्ददत्। श्राद्धं गच्छति कृत्तिकादिभरणीर्भांतेषु यो मेषु श्राद्धं ददत्। एतानि फलानि गच्छति प्राप्नोति इत्यर्थः। अ
ष्टमेषु वारनक्षत्रेषु याज्ञवल्क्यः। स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा। पुत्रं श्रैष्ठ्यं स सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभं। प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्र
भृतीस्तथा। आरोग्यं च यशो वीतशोकतां परमां गतिं। धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकं। अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति। कृ
त्तिकादिभरण्यंतं सर्वान्कामानवाप्नुयात्। मनुः। युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते। अयुक्षु च पितॄनर्चन्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां। तदाह अयु
क्ष्वेषु पुष्कलसंततिं निखिलकामान्युक्षु च। वारेषु काम्यश्राद्धान्याह अथ आरुजं। सौभाग्यं समरे जयं सकलकामानिष्टविद्यां धनं चायोज्जीवितमा

श्रा॰द॰टी॰ नुयाद्विष्णुरवेवारो। विष्णुः। सततमादित्ये क्लिश्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति। सौभाग्यं चांद्रे। समरविजयं कुजे। सर्वकामान्बुधे। विद्यामभीष्टां जीवे। ध
३१ नं शुक्रे। जीवितं शनैश्चरे। भविष्यपुराणे। पंचतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोवृषध्वज। वारेश्च देवदेवस्य सा वारः पुत्रदः स्मृतः। उपवासो भवेत्तत्र श्राद्धं का
र्यं तथा भवेत्। प्राशनं चापि पिंडस्य प्रकीर्तितं। सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिं। स्वल्पाल्पोपहारैस्तु रैदिव्यगंधसमन्वितैः। एवं संपूज्य विवस्वंतं
तस्येव पुरतो निशि। भूमौ स्वपिति वै वीर जपन्वै तं महामते। प्रातरुत्थाय वस्नानं कृत्वा दत्वार्घमुत्तमं। रक्तचंदनसंमिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं।
31 संपूज्य ग्रहस्पते शामीशानं तु त्रिलोचनं। वीरं च पूजयित्वा तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत्। पंच भिर्ब्राह्मणैर्वीर दैवे पित्र्ये भीम सुव्रत। मणसंज्ञे स्तत्र देवं ब्रा
ह्मणैः परिकल्पयेत्। पित्र्यांस्तु ब्राह्मणान्भौमान्प्रकल्प्यांधकसूदन। कुर्यादेवं ततः श्राद्धं पार्वणं भास्करप्रियं। श्राद्धे समाप्ते विधिनात्वघातिंडं तु मध्य
मं। पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मंत्रेण सुव्रत। सएष पिंडो देवेश यो भीष्टस्तव सर्वदा। अस्मात्पितुरतस्तु भ्यं येन मे संततिर्भवेत्। प्रसादात्तव देवस्य यन्मे
भ्यर्थयते मतः। उक्तं संशजितो यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत्। अतोयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः। एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः। उपवासप राम॰
रः श्राद्धे स पुत्रं लभते धनं। धनं धान्यं हिरण्यं च आरोग्यं सुखमुत्तमं। सूर्यलोकं स्वयं प्राप्नोति राजा भवेन्न पापभयाद्द्विजसंकाशः कांत्या जंबुकसंनि ३१

मः। वीर्यगुणोपेतस्तुल्यो गांभीर्यकलशोद्भवः। रोहिण्याश्लेषामघाहस्ताः पंचताराणि। देववेदः सूर्यः। उपवासः शनौ। रवौ श्राद्धं। पिंडादनं दंपत्योः। गोप
तिः सूर्यः। श्वेतो महाश्वेताख्यः प्रसिद्धः षडक्षरः सूर्यमंत्रः ॐ खगोल्कायनम इति। अर्घः खस्थ सूर्याय नमो। श्वः पुनः पूजा ग्रहादि पंचदेवानां ना
मभिः। दिव्या मगा भोजकाख्या विप्रभेदा उत्तरापथे प्रसिद्धा देवे। तदन्ये भौमाः पित्र्ये। सदेति फलार्थी हि मुक्तिः। जंबुको वरुणः। गोपतिः शंभुः। त
दाह अथ षिंयंकरः। सार्पब्राह्मम अथो रवौ यदि तदा श्राद्धं सुताध्या। वरेद्धान्म ध्यम पिंडमत्र शनिवारोपोषितो कार्विकः। ब्राह्मे रोहिणी। कादेत्र
मायां यदि सोमः स्यात्सन्नम्यां वै दिवाकरः। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यात् मंगलस्य चेत्। तदा श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता। षष्टिर्वर्ष
सहस्राणि षष्टिर्वर्षशतानि च। नंदंति पितरः स्वर्गे विमानवरमास्थिताः। तावंतमेव कालं हि श्राद्धकर्तुस्तथा फलं। पद्मे। शुक्रांगारकयुक्ता या च
तुर्थी जायते तदा। श्राद्धया श्राद्धकृद्धीनो प्रेतो जायते मृतः। तदाह मात्स्वः अजश्वेते सिंडुपगमासुत्रयुक्ते पुणं काम्यं श्राद्धमिह। अथ चः सप्तमी
पुणं चतुर्थी। वैष्णवो नत्रग्रहपीडासु दुःस्वप्नावलोकने। इष्टाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा। तदाह अथ च ग्रहमपीडास्विष्ठ्या वा सु
मे। स्वप्ने ब्रह्मवैवर्ते। दुःस्वप्ने जो स्मृतिमेधां अज्ञाने स्वर्यमेव च। कुर्वीणः पौर्णमास्यां तु सर्वसंशर्णमश्नुते। तदाह ब्राह्मदर्शशर्णि मासु च वृद्धौ के

श्राद्ध·टी· श्लो। नांदीमुखानां प्रत्यहं कन्याराशिगते रवौ। पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा। प्रत्याब्दं श्राद्धमित्यत्वं। तदाह प्रौष्ठपद्यां सदा। अथ वैशे
३२ षिकश्राद्धकालानाह कार्यवार्थं तु वार्षिकं नियमतः पित्रोः पितृव्यस्य च। ज्येष्ठभ्रातुरपुत्रिणः। श्लो। प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृताहनि। पि
तृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि। भ्रातुरित्यत्राप्यपुत्रस्य त्वेति। ज्येष्ठोक्तेः कनिष्ठस्य नावश्यकं। तदुक्तं। न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य त
32 थाग्रजः। अपि स्नेहेन कुर्यातां सपिंडीकरणं विना। तदाह न नियतं स्नेहान्नु तादृग्यमोः। भविष्यपुराणे। सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतं
मृतेहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात्। मातुश्च खगशार्दूल वत्सरांते मृतेहनि। नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः। न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न
चान्ये देवतागणाः। मोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप। मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेहनि। स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः
ततो भवति दुष्टात्मा नगरे सूकरः खग। तदाह सर्वश्राद्धवरिष्ठमेतदकृतौ पित्रोर्न तत्पूजनं। गृह्णीयुर्विधिविष्णुशंभुमुखकास्तामिस्र राम·
मृच्छेन्मृतो ग्रामसूकरतां च। व्यासः। मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेहनि। प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः। तथाभूतं तु पलक्षणात्र ३२
योपेतं। तदाह यत्र निधनं मासे वपक्षे तिथौ। प्रत्यब्दं मृतिकालिकी तिथिरसौ पक्षेक्षयाहाभिधा तस्मिन्मासि च। तस्मिन्पक्षे तस्मिन्मासि च

असौ मृततिथिः सजातीया। यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु। यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं या
ति दिवाकरः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु इति देवला दिवाक्यो क्त साकल्यापवादो नारदीये पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्का
लिकी स्मृता। तद्वदुक्तं स्मृति कालिकी प्रोक्ता। ब्रह्मसिद्धान्ते। चान्द्रः शुक्लादि दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः। एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः। तत्र
व्यवस्था माहतत्र मासतिथि पत्ते चान्द्रमानाश्रितां यज्ञादौ खलु सावनं विवहनादौ सौरमाश्रः। व्यासः। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः।
आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः। सुमन्तुः। द्विरह स्पर्शिनी चेत्स्यात्पूर्वाह्न स्पृशा या तिथिः। पूर्वस्यां निर्वपेत्पिंडमिति तिन दाह ब्रह्म हे कालव्या
प्ति तिथौ उपराह्णि। नारदीयो तिथिप्रान्ते तु रात्रौ हि उपोष्यं कव्योविदुः। पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तमिति तदा हत उपवसेद्यं तं तदादि स्त्रि हा। इहाह्निकादे
विष्णुः। संध्यारात्रौ न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः। तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्यादाहु दर्शनं तदाह संध्यायां निशि वा चरेत्तन्त दिहापीहेतने मित्तिकं
राह। विष्णु दिते। इहापि संध्यानि शोरपि। अथ प्रेतक्रियायुनि पिंडकालाः। द्वे धापि तदाह। शवस्य प्रतिकृते स्थ। तत्राद्ये परीह्णानवकाशाः इत्या
ह ब्रावस्य नदिनं शो ध्यमभवेत्संस्कृतौ। उत्तरे त्रयः कालाः। आशौचान्तः अस्थ्यन्तः ऊर्ध्वं च। तत्राह वाचेस्मा मृतकान्तरा प्रतिकृते यद्ध्य यथा सभवं शो

श्राद्ध·टी·
३३

धेस्मादशुचिराशौचांतः। अह्नांतः त्वतः परमहःशौचं भवेत्सर्वथा। अह्नान्तरस्तु तरायणात् ततः पक्षो मितः शस्यते। मृतकांतरा आशौचमध्येऽस्थ्नां
यद्वा प्रतिकृतेर्दाह इत्यन्वयः। अशुचिस्ततः परमाशौचोत्तरं। मार्षः। प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्। आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कार
कर्म चेत्। शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु। आशौचविनिर्वृत्तौ चेत्पुनः संक्रियते मृतः। संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि। प्रेतका
र्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं। कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनत्रयं। शोधनमाह र्षः अन्यत्र दिनक्षयो वलहमनंदाश्चभूतं स्मरः। पौषं शुक्रश
नीवपातपरिघौ विष्टिस्तथा चैव धृतिः। वलहाद्वंद्वमङ्गेपेष्टा। पौष्णं रेवती। मरीचिः। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही
पुत्रधनक्षयात्। त्रिपुष्करं त्रिपादर्क्षं कृत्तिकादि। वाराहे। चतुर्थीष्टमीवंद्वे द्वादशे च विवर्जयेत्। प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा। करणे विष्टि
संज्ञे च शनैश्चरदिने तथा। त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा। उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति जन्मतारात्रयं। अतिदुष्टान्याह
याम्याग्नेयसरौद्रसार्पपितृरक्षोभानि वस्त्वतः। पंचेति च तिदुष्टकानि याम्यं भरणी। आग्नेयं कृत्तिका। रौद्रमार्द्रा। रक्षो मूलं। काश्यपः। भ राम·
रणीपार्द्रामघाश्लेषामूलं त्रिचरणानि च। प्रेतकृत्ये तिदुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकं। भारते। नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः। न प्रोष्ठपदयोः ३३

कार्यंतथाग्नेयेवभारत।दारुणेषुचसर्वेषुप्रत्यरेचविवर्जयेत्।जन्मनक्षत्रंश्राद्धकर्तुः।दारुणान्याहुर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानिजन्मभात्पंचमंचतुर्दशंत्र
योविंशंचप्रत्यरं।किंचिदुष्टान्याह।अथमतः।फाल्गुन्यषाढाद्विपाद्भधामैत्रविधात्रदित्युडुगणाः।किंचिद्दुष्टमिह।फाल्गुन्योपूर्वोत्तरे।अषाढेपूर्वाषाढो
त्तराषाढे।द्विपादेमृगचित्रे।धनिष्ठायाअतिदुष्टत्वात्।राधाविशाखा।मैत्रमनुराधा।विधात्रुडुरोहिणी।अदित्युडुपुनर्वसुः।काश्यपः।फाल्गुनीद्वि
तयंरोहिण्यनुराधापुनर्वसुः।द्वेअषाढेविशाखाचभातिद्विचरणानिच।एतानिकिंचिदुष्टानिवर्जयेत्सतिसंभवे।दुष्टतमान्याह।अर्केदर्शमथाग्नि
भद्विचरणान्येकादशी।भाद्रगांस्तंदुष्टतमंतु।मरीचिः।एकादश्यांतुतंदायांसिनीवाल्यांभृगोर्दिने।नभस्यचतुर्दश्यांकृत्तिकासुत्रिपुष्करे।सिनीवा
ल्यांभृगोर्दिनइत्यन्वयः।दृष्टांतराण्याह।अथस्वजनिभंतस्मात्त्रयोविंशकंदिग्र्यन्वाशुगमंस्वमभात्पशुभदान्येकोनविंशतथाउर्यद्धादशराशिगोष्ठ
मगतोहेयोत्रकार्येशशी।अत्रप्रमाणमुक्तं।पूर्वोक्तानांक्वचिद्दुष्टतामाह।नेमन्वादियुगादिसंक्रमदिनेदर्शेक्रियाचायतेदन्तादेर्ननिषिद्धता
युतथैवैकादशाहादिके।गोभिलः।प्रेतस्यमासाद्यग्धस्यप्राप्तेचैकादशेहनि।नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयंनकिंचन।युगमन्वादिसंक्रांति
दर्शप्रेतक्रियायदि।दैवादापतितातत्रननक्षत्रादिशोधनं।अथपिंडदानेनिषिद्धकालानाह।मन्वादिद्विजसंगसंक्रमतपोमासिपित्र्यपातादि

केभाद्रानंगयुगादिविष्टिभरणीकल्पादिषुश्राद्धदः। नोपिंडानवयोत्। तपामाघस्नंदमा। पातादीतिवैधृतिग्रहणसंग्रहः। व्यासे। अयनद्वितयेश्रा
द्धंविषुवद्वितयेतथा। संक्रांतिषुचकर्तव्यंपिंडनिर्वपणादृते। त्रयोदश्यांभाद्रपदेमाघेवंद्वतयेहनि। श्राद्धंकार्यंपायसेनदक्षिणायंनवत्ततत्। य
दाचश्रोत्रियोभ्येतिगेहंवेदविदग्निचित्। प्रायपाढाश्रोत्रियागमश्राद्धमपिंडं। वृहत्पाराशरः। युगादिषुमघायांचविषुवत्यपनेतथा। भरणीषुच
वीतपिंडनिर्वपणंनहि। अन्यत्रप्रमाणंकालनिर्णयेज्ञेयं। ज्योतिःपराशरः। विवाहेविहितेमासांस्त्यजेद्वुद्धौदशैवहि। सपिंडाःपिंडनिर्वाप
मोज्जावंधेषडेवहि। तदाह विवाहविधितोमौंजीविधेस्तत्सपिंडोप्यृद्धंक्रमशःस्नदर्धं। अस्यापवादः। महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोःक्षयेहनि
यस्यकस्यापिमर्त्यस्यसपिंडीकरणेतथा। कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणंसदा। तदाह अथसापिंड्येखिलस्याह्निके। पितृरेवगयामहा
लयविधौमौंज्यादिकार्यप्यवश्यंपिंडानिष्टणीत। वृद्धशातातपः। पिंडनिर्वापरहितंयत्तुश्राद्धंविधीयते। स्वधावाचनलोपोत्रविकिरस्तुनले
प्यते। अक्षय्यदक्षिणास्वस्तिसोमतस्यैयथास्थितं। तदाह पिंडविरहेदृशे स्वधावाचनं। अथश्राद्धकालनिमित्तस्यभेदेकमभेदात्स्यथगाउ
ष्ठानंमित्याह सापिंड्योत्तरांकालिकानिउगमन्वादिक्षयाहादिषुश्राद्धान्यन्पतयाचरेदयगापत्तन्निमित्तागमे। कालमिनिमित्तयेगाप

घेत्तंतन्माहस्पाद्येष्ठाद्धनिमित्तकालत्रुगपद्भावस्मादैकक्रियानुष्ठानात्सकलस्यसिद्धिरुदितातंत्रेणसंकल्पतः।न्यायादेवैतत्सिद्धेर्नैकःश्रा
द्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकृत्रचिदितितिनिषेधः।श्राद्धाज्जउस्यैकनिमित्तकाहृत्तिविषयइत्याहएकस्मिन्नेकनिमित्तमेकदिवसेश्राद्धंनचावर्तयेत्।
॥इतिश्रीमन्मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमहनारायणात्मजभट्टशंकरकृतहेमाद्रिश्राद्धकल्पसारविवृतौश्राद्धकालप्रकरणं॥ ॥या
वतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसंतीत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तब्राह्मणप्रशंसाविस्मरणीया।नेत्याहविप्राणांश्रुतिरन्नस्थलगदितोनामी
निवद्धाविह।मनुना ब्राह्मणाःश्राद्धसंपदइतिविप्राणामेवश्राद्धेनियोगउक्तोनतुक्षत्रीयादेस्तदाहविप्रान्तेवनिमंत्रयीतविधिवच्छ्राद्धेनव
र्णांतरं।अथब्राह्मणलक्षणमाहविप्रत्वंचजनैःसवर्णात्तज्ज्ञायामभिव्यज्यते।ब्राह्मणात्वज्जातिरेवसवर्णात्वःसवर्णाक्रुजायंतेहिसज्जा
तयः।अनिषेधविवाहेषुत्रा:संतानवर्द्धनाइतितत्तदभिव्यंजकमितिकुमारिलाचार्यमतमेतदुक्तं।बौधायनः।विद्यातपश्चयोनिश्चएत
द्ब्राह्मणलक्षणं।विद्यातपोभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएवसः।विद्यादियोगस्तुपात्रताहेतुरित्याहविद्याहृन्नतपोभिरेयलभतेपात्रतां।हृद्रश्ला
तातपः।स्वाध्यायवान्नियमवांस्तपस्वीज्ञानविश्रयः।ज्ञांतोदांतःसत्यवादीविप्रःपात्रमिहोच्यते।हृतंपमनिपमादि।याज्ञवल्क्यः।ब्रह्मवर्येद

श्राद्ध·टी·
३५
35

यात्तां तिर्ध्यानं मत्यमकल्कता। अहिंसाऽस्तेयमार्जवं च दमश्चेति यमाः स्मृताः। स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः। नियमा गुरुशु
श्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादताः। दमदयादिभिर्दोषलेपाख्यायोक्तः। वशिष्ठः। किं विद्वेदमयं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे। तदाह अस्योदरे शूद्रान्नं यदि
नास्ति पात्रं। व्यासः। किं विद्वेदमयं पात्रं किं वित्पात्रं तपोमयं। असंकीर्णं तु यत्पात्रं तत्पात्रं परमं स्मृतं। योनिसंकर इति संकरपतितादिसं
सर्गरहितमसंकीर्णं तदाह अथ योनेः संकरं गतो भवेत्। यो इतरेभ्यश्च न चत्रयाति पतिताघैः संगमं न तत्र संकीर्णं पात्रं। आपस्तंबः। किं विद्वे
दमयं पात्रं किं वित्पात्रं तपोमयं। अतिथिपरं यत्पात्रं तत्पात्रं परमं विदुः। तदाह अथातिथिप्रियमितः पात्रं परं वोचिरे। भारते। सांगांश्च चतुरो
वेदानत्याधीते वै द्विजर्षभ। षड्भ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः। भविष्यपुराणे। त्वं भयस्त्वाह दमः सत्यं दानं शीलं तपः श्रुतं। एतदष्टांगमु
द्दिष्टं परमं पात्रलक्षणं। देवलः। त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेंद्रियः। विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते। वृद्धवशिष्ठः। स्वा
ध्यायाढ्यं योनिमंतं प्रशांतं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञं। स्त्रीषु क्षांतं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लांतं ब्राह्मणं पात्रमाहुः। यमः। विद्यायुक्तो ध
र्मशीलः प्रशांतः क्षांतो दांतः सत्यवादी कृतज्ञः। वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो यादृक् तादृक् ब्राह्मणः पात्ररूपः। तदेतानि पंच पात्रकद्दृ

राम·
३५

णानि मूले त्रेयानीत्याह मूलेन्यान्यपि पात्रलक्षणपराणि कानि वाक्यानि। अन्यानपि संज्ञाभेदानाह अथोपाध्यायं शिवयोगिनो गु
रुमथात्मज्ञं त्रिविगाचार्यकात्। भारते। एकादेशं तु वेदस्य वेदांगान्यपि वा गुरुः। योध्यापयेत्त्वर्थमुपाध्यायः स उच्यते। विष्णुधर्मोत्तरे। चरा
चरस्य कर्तारमनं तं विभवं विभुं। आत्मानमेव यो वेत्ति स त्वात्मज्ञ इति स्मृतः। शिवधर्मरताः शांताः शिवज्ञानपरायणाः। शिवधर्मप्रवक्तारो
विप्राः स्युः शिवयोगिनः। मनुः। अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा। व्यासः। अग्न्याधेयं पाकयज्ञम
ग्निष्टोमादिकं तथा। यः करोति वृतो न्यूनमृत्विजं तं प्रचक्षते। संज्ञांतराण्याह यमः। ब्राह्मणश्चानूचानो भ्रूण ऋषिकल्प श्रोत्रिय बृहस्पतिः। आ
चिनोति च शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि। स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते। संज्ञांतराण्याह यमः। ब्राह्मणश्चानूचानो भ्रूण ऋषिकल्प श्रोत्रिय
भ्रूणसंज्ञा अनूचानकवेदपारगान् वस्नातांश्च साध्वनपि। देवलः। मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परं। अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषि
र्मुनिः। इत्येतेष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ। ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत्। अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधी
यते। एकादशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान् द्विजः। स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्घृणी। किंचिन्न्यूनवेदाध्ययनमेकदेशातिक्रामः।

श्राद्ध·टी· ३६

36

एकोशाखां सकल्पां वा षड्भिरंगैरधीत्य वा। षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्। विद्वेदांगतत्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः। शिष्टः श्रोत्रियतां
प्राप्तः सोनूचान इति स्मृतः। अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययंत्रितः। भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेंद्रियः। वैदिकं लौकिकं चैव सर्वज्ञानम
वाप्य यः। आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः। ऊर्ध्वरेता भवत्यग्रे नियताशी न संशयः। शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदृषिः। नि
वृत्तः सर्वतत्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः। ध्यानस्थो निष्क्रियो दांतस्त्रिशुक्लश्चानृतो मुनिः। एवमन्वयविद्याभ्यां दशैते च समुच्छ्रिताः। त्रिशुक्ला ना
म विप्रेंद्राः पूज्यंते सवनादिषु। संवर्तः। उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः। मनुः। सांतानिकं यक्ष्यमा
णमध्वगं सार्ववेदसं। गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनं। नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्। अध्वगो धर्मार्थं चलितः सार्व
वेदसः सर्वदक्षिणयज्ञकृत्। उपतापी व्याधितः। प्रज्ञायागगुरुपितृमातृवेदार्थं स्नानकृतोन्ये। आदित्यपुराणे। अक्रोधना धर्मपराः शांताः शमदमे
रताः। निस्पृहाश्च महाराजन्ते विप्राः साधवः स्मृताः। सौरिगंगापयुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्तितः। तत्रोत्पन्ना द्विजा ये वै साधवस्ते प्रकीर्तिताः। संज्ञां
तरापगाहमोरार्यावपि वै जितेंद्रियकुलान्नो शिष्टमाद्भः प्रशस्ता विप्रात्। वसिष्ठः। अष्टवर्षात्तु यादन्ना श्रुतशीलसमन्विते। सा गोरीतस्तुतोप्यसु स

राम· ३६

गोरः परिकीर्तितः। देवलः। धर्माधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदशासने॥ क्रियावान् ज्ञानमाधीनो ह्यार्यो म्लेच्छो विपर्यये। हारीतः। कांऽस्मेषां कुलख्या
ख्यापर्वणिपाङ्क्तेयानि तु। यस्तु तन्मापयेद्दत्तेस्मकुलीन इति श्रुतिः। यमः। श्रुत्वा स्पृष्ट्वाथ दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः। न हृष्यति ग्लायति वा स
विज्ञेयो जितेंद्रियः। न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः। न च वाक्कपलश्चैव इति शिष्टस्य लक्षणं। इति पंचशास्त्रब्राह्मणसंज्ञाः। अथ ब्राह्मणा
नाह। अथ षट्स्थाष्टकथिता। अब्राह्मणा आकरे। शातातपः। अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत्। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रे
यविक्रयी॥ तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाचकः। पंचमस्तावकस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा। अनागतेऽर्कीयः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमां॥ नो
पासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः। मनुः। तान्यब्राह्मणो भवति न वणिक् न कुशीलवः। न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः। अ
नृक्षन्नाम्ही नो वेदस्तूष्पः कुशीलवो गीतनृत्यवृत्तिः। व्यासः। ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मंत्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च भवेदब्राह्मणस्तु
सः। देवलः। कूपमात्रोदकग्रामे विप्रः संवत्सरं वसन्। शौचाचारपरिभ्रंशाद्ब्राह्मण्याद्विप्रच्यवते। अथ दुर्ब्राह्मणा वाह बोड ब्राह्मणको। हारीतः
पत्निमानदपघ्नायेमर्परपरिभ्रंशाकच्छपघातिनः। नानाजंतुवधे सक्ताः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते। यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषं। स वै

श्राद्ध·टी·
३७

37

दुर्ब्राह्मणो नामयश्चैव वृषलीपतिः। वृषलीपत्यादीनाह दक्षो वृषलीपत्याद्भयाः। तत्राद्यस्तावद्योगेन शूद्रापतिरेव। पारिभाषिकास्तु। उशनाः। वं
ध्या वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा। अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला। यस्त्वेतामुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अश्राद्धेयमपांक्तेयं तं वि
द्याद्वृषलीपतिं। चमत्कारखंडे वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलं। वृषलं तं विदुर्देवाः सर्वधर्मबहिष्कृतं। तथैव बध्वा वृषली तत्पतिर्वृषलीपतिः।
प्रभासखंडे। स्वं वृषं तु परित्यज्य परेणा तु वृषायते। वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत्। चांडाली बंधकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका। ऊ
ढा या च सगोत्रा स्यात् वृषल्यः संप्रकीर्तिताः। किंच। एककोऽज्ञानाद्भूः। तत्रैव। परदाराभिगामी मोहात्पुरुषोऽज्ञान उच्यते। किंच। दिधिषूपतिद्वयं।
यमः। पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेद्दिधिषूपतिः। वृद्धमनुः। भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूप
तिः। किंच। अथाग्रे शूर्वकस्त्वेककः। मनुः। परश्वीपतिं धीरा वदंति दिधिषूपतिं। द्विजोऽग्रे दिधिषुस्त्वैव यस्य सैव कुटुंबिनी। किंच। द्वौ चोक्ता
ववकीर्णिनौ। देवलः। स्खलितिंग्यवकीर्णी स्याद्यश्च भग्नव्रतस्तथा। दंडादिहीन आद्यः। विप्लुतब्रह्मचर्योऽन्यः। अथ शूद्रतुल्यानाह अथमता राम·
श्चाष्टादशान्येऽवरेटाद्याः शूद्रसमाः। देवलः। द्वितीयस्य पितुर्यो नं भुक्त्वा परिणतो द्विजः। अवरेट इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स वेष्यते। प्रतिग्रहीतु ३७

र्यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अवरेट इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा सजातितः। चमत्कारखंडे। वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलं। वृषलं तं विदुर्देवाः
सर्वधर्मबहिष्कृतं। मनुः। गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। विप्रान्प्रेष्यान्नूनवर्णो राजन्शूद्रवदाचरेत्। कारवो वर्धक्यादिकृन्नयः
बौधायनः। विप्रान्वार्धुषिकांश्चैव राजन्शूद्रवदाचरेत्। भविष्यत्पुराणे। नयस्य वेदो न तपो न विद्या च विशांपते। स शूद्र इव मंतव्यः। वैश्वदेवेन ये ही
ना आतिथ्येन बहिष्कृताः। सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः। वशिष्ठः। उदकान्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः। कुलं वा श्रोत्रियं येषां ते सर्वे शूद्रधर्मिणः।
देवलः। अनुपासितसंध्या ये नित्यमस्नानभोजनाः। नष्टशौचाः पतंत्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मतः। अथ ब्राह्मणब्रुवादीनाह। अथ पृथक्स्थिताः ब
ह्वब्रह्मबंधाक्रियाः। हारीतः। शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः। वधबंधोपजीवी च षडेते ब्रह्मबंधवः। किंच। द्वौ ब्रह्मभुवकौ। संवर्तः। अव्र
तो वैश्यराजन्यौ शूद्रश्चाब्राह्मणास्त्रयः। वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः। वशिष्ठः। गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनादिमान्।
न कर्म वा न चाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः। किंच। तथा निगदितौ द्वौ ब्रह्मरक्षोभिधौ। ब्रह्मांडे। आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात्
नार्हत्यसावतिपित्र्यार्थं स चोक्तो ब्रह्मराक्षसः। हारीतः। अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः। क्षुद्रद्वेषनिरता नित्यं यातुधानाः प्र

श्राद्ध·टी· कीर्तिताः। किंच। वांताशिद्वयमपि। विष्णुः। देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत्। दैवस्वातेषु धर्मेषु वांताशी स प्रकीर्तितः। सर्वज्ञावय
३८ मित्येवमभिमानरता नराः। वांताशिनः परित्याज्याः श्राद्धे दाने च लंपटाः। किंच। अथाकथितकुंडगोलकथा। मनुः। परदारेषु जायेते द्वौ सु
तौ कुंडगोलकौ। पत्यौ जीवति कुंडः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः। नियुक्तौ हव्यकव्यानि नाशयेतां प्रदायिनां। किंच। त्रिधा कुंडाशी। मनुः। यस्तयोरन्न
38 मश्नाति स कुंडाशुच्यते द्विजः। यमः। जीवे पितरि योन्येन जातः कुंडः स उच्यते। तस्य यो ब्राह्मणो भुंक्ते स कुंडाशीति गद्यते। ब्राले। चतुःषष्टिपलै
शुद्धैः कुंडप्रस्थचतुष्टयं। भक्षेन्न यस्तु निगिरेत्स कुंडाशी पतत्यधः। किंच। बकवृत्तिरेकः। यमः। अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। स्वयं
मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तधरो द्विजः। कांडपृष्ठानाह। श्रा विप्रसंस्थाः कांडपृष्ठा मताः। हारीतः। सूर्यापुत्राः स्वदत्ता ये ये चैते क्रीतकाः स्मृताः। स
वैतेमे त्रिगणाः प्रोक्ताः कांडपृष्ठा न संशयः। सूर्यापुत्राः कानीनाः। यमः। आपदंतोन्यपतनो पश्चस्याद्देवलीसुतः। इत्येते मनुना प्रोक्ताः कांडपृ
ष्ठाश्च ते स्मृताः। मासोपवासादिव्रतैर्विप्राराधनपरा विधवा देवली तस्यां सवर्णाद्यप्रजातो देवलीसुतः। निस्त्रीणां पद्द्विजः स्वतंत्रैवेश्यपतित्वं प्रजेत दि
ग्धकाह नारदः। तस्यामेव तु यो ज्ञानो ब्राह्मणो रमते रसात्। कांडपृष्ठः स्मृतो मार्गात्सोपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः। देवलः। वेश्यापतिः कुलस्य पृष्ठः कांडपृ राम·
३८

क्षामटो भवेत्। किंच। एकस्मा कथिकूलम एष इति। अथ वैडालव्रतिकादीनां वैडालव्रते श्लोभिदाः। मनुविष्णू। धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदं
भिकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः। यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतं। यमः। यः का
रणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतं। अथर्ववेद विष्णुलं गृह्य हित्वा लिंगं निवर्तयेत्। आश्रमांतरितं तैर्वैडा
लं नाम तद्व्रतं। अन्यायेनार्थं गृहीत्वा राजादिभया सर्वाश्रमलिंगं हित्वा मान्वत्पयत्याघा श्रमकृतं रक्षतीत्यर्थः। प्रतिगृह्याश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न
तिष्ठति। आश्रमस्य तु लोपेन वैडालं नाम तद्व्रतं। दत्वो दत्वोदकेन कन्यां तु कृत्वा वैवप्रतिग्रहं। कृतार्थो नार्थवान्यस्य वैडालं नाम तद्व्रतं। यो
वृद्धं वयो गपाय कन्यां दत्वा कृतार्थो पिता मन्यते स्मे दिव्युर्नार्थवानकृतार्थ इवायश्च नित्यकृत्यायालेष्वपि गृह्याप्यनुष्पन्न कृतार्थ इव। यतीना
माश्रमं गत्वा प्रत्यवस्य तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतं। किंच। बौद्धश्रावककौ च पाशुपतपाखंडौ च कापालिको निर्ग्रंथोपि च पं
चरात्रविदितीमे। कौर्मे। बौद्धश्रावक निर्ग्रंथाः पंचरात्रविदो जनाः। कापालिकाः पाशुपताः पाखंडा ये च तद्विधाः। किंच। द्वौ च मिथ्याश्रमौ। स
एव। अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः। मिथ्याश्रमास्तु ते विप्रा विज्ञेयाः श्राद्धदूषणाः। किंच। एवं देवलकोपि। देवलाः देवार्चनप

श्राद्ध॰टी॰ ३९ 39

रो विप्रो विज्ञाथीवत्सरत्रयं। असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः। किंच। अगारदहनो द्वेधा त्रिधरणपदा ह्युक्तः। स एव। अगारदाही सज्ञेयः प्रेतद
ग्धा ह्यनेकशः। सवाप्यगारदाही स्याद्घोद्धेषोद्वेश्मदाहकः। क्षेत्रसस्यवनानां च दग्धा घोरणपदाहितः। किंच। माहिषको द्विधा कथि। स एव। महि
षीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी। तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः। आत्रेः। महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी। तस्यां यः
त्तमते दोषं स वै माहिषकः स्मृतः। किंच। कारणं संज्ञोऽष्टविक्रयथा देवलः। स वै कारणसंज्ञश्च सकव्यव्यवहारवान्। गोरसानां च विक्रेणं ता
गो विक्रेता च वै द्विजः। गुडलवणतिलानां विक्रेताऽष्टविक्रयी। किंच। स्याद्वर्णव्यतिभेदकः परइतोऽधन्यस्य वार्द्धुष्यथ त्रेधैको पि च गोत्रवाड्वि
क्रान्तश्चैकः। स एव। निकृष्टोत्कृष्टमध्ये यो वर्णोभि न्त्र तव ग्रहः। आचरत्पयराचारं वर्णसंभेदकस्तु सः। एकाकी व्यसनाकीर्तोऽधन्य इत्युच्यते बुधैः
विप्रं वार्द्धुषिकं विद्यान्त्रणवृद्ध्युपजीविनं। यस्तु निंदेत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान्। स वै वार्द्धुषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः। वशिष्ठः। समर्घं धा
न्यमादाय महर्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः। यः सगोत्रीं समारूढः स विप्रो गोत्रवाड्वेत्। राजप्रेषकरोति त्वं ब्राह्म राम॰
णो धिक्कृतः स्मृतः। किंच। द्विधाहृदितः। उत्राचार्य इति त्वयो निगदितो म्रामर्घधोष्ठकः प्रोक्तः। नारदः। उत्राचार्यः स विज्ञेयो ग्रामे यो बालपा ३९

ढकः। पुत्रादत्वाग्निविघोवा आचार्यो निगद्यते। यो आम्पति आमरवद्विमवार्थमृहे। आतिस्त्वतया विप्रो आमरीमन्निगद्यते। यस्तु दुष्टतपश्च
र्यः सस्तु ढोनामसंज्ञया। किंच। द्वौ च निराकृती अथ कदर्यौ द्वौ तथा घांटिकः। कर्मप्रदीपे। यस्त्वाध्यायामिमालस्यादेवादीन्नैमिरिष्टवान्।
निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः। गौतमः। अधीत्य विस्मृतो वेदं भवेद्द्विजो निराकृतिः। देवलः। आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारां
श्च पीडयेत्। लोभाद्यः पचिनोत्यर्थं स कदर्य इति स्मृतः। वृद्धगौतमः। आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। मोहाद्यः पितरौ भृत्यान्स क
दर्य इति स्मृतः। उशनाः। राज्ञः प्रबोधसमये घंटाशिल्पस्तु घांटिकः। किंचा वास्तुदुष्टस्त्वथ नास्तिकस्त्वथ दुरालानो द्विधा। कात्यायनः। उंका
रेकासनं चैव लोके यच्च विगर्हितं। अनुकुर्याद्नुब्रूयाद्वा दुष्टं संतं विवर्जयेत्। यमः। परद्रव्यापहर्तारः स्तेनाः सुब्रीस्त्वणाधमाः। डः प्राप
णानु देहस्य दुरालाना हिते स्मृताः। ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यस्ते नास्तिकाः प्रकीर्तिताः। हारीतः। येद्विषं बद्धभिः पापैश्छादयंति नराधमानां या
डः प्रापणानु देहस्य दुरालाना हिते स्मृताः। अथ पतितानाह आघोदशाघोव्यंते पतिताश्च। उशनाः। असमानां याजकाश्च स्तुतिविक्रपि
काश्चये। अन्यपूर्वीप्रजाताश्च पतितान्मनुरब्रवीत्। शूद्रस्या पतिताश्च। उशनाः। अध्यापना द्विप्रः पततत्र न संशयः। देवलः। भृतीका

श्रा॰ द॰ टी॰
४०

40

ध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितश्च यः। ताउभौ यतितौ विप्रौ स्वाध्यायकापविक्रयात्। गार्ग्यः। सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे कुर्याद्यो दारसंग्रहं। आवसथ्यं तथा
धानं पतितस्तु तथा भवेत्। वायुपुराणे। आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथि कारणात्। नार्हंतपक्वमपि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः। अथ षंढानाहु
पंढविभिदा घोढा। देवलः। षंढको वातजः षंढः पंडः क्लीबो नपुंसकः। कालकश्चेति षंढोयं षंढभेदो विभाषितः। तेषां स्वाल्पेवं लक्षणानि मूले दे
यानि। नग्ना नव। भृगुः। नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौपीनकेवलः। विकच्छोत्तरीयश्च द्विकच्छो ऽवस्त्र एव च। नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नश्च
श्चार्धपटः स्मृतः। द्विकच्छः परिहितवस्त्रार्धकृतपरिकरबंधः। ब्रह्मवैवर्ते। सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणीयतः। ये वै त्यजंति तां मोहात्ते
नग्नाः प्रकीर्तिताः। अथ परिवित्त्यादीनाह वोचान्यो परिवेत्तृसंज्ञः परिवित्तिर्वाथ पर्याहितः पर्याधातृसुतः परीः षिपरियष्टारो न शश्वाइमे।
देवलः। ज्येष्ठे चाप्यनिविष्टे च ज्येष्ठस्यानुक्रमं पयः पुनः। विंदेत परिवित्तिश्च परिवेत्ता च ताउभौ। तौ ज्येष्ठवेत्तारौ। याज्ञवल्क्यः। आवसथ्य
मनाद्दत्यत्रेतायां यः प्रवर्तते। सोनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते। लोगाक्षिः। सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे योग्न्याधेयं करोति हि। तयोः पयो
हितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः। प्रसंगात्कचित्परिवित्त्यदोषापवादमाह नारदः। परिविंदतः परस्तुतान्सापत्नदेशांतरस्थान्मूका

राम॰
४०

न्मषिसक्तराजपरं तेन्नावर्थं हृष्टौ घरं। भिनानानाङ्गदवामेनेक वृषणां धान्कामतोकारिणो वेश्यासक्तपितृव्यपुत्रबधिरान्धइदैः समानो नेष्टि
कान्। रुग्णोन्मत्तविरक्तभिक्षुकुहकान्त्वंजानयोनाग्निकान्नक्तांश्चव्यसनेथकृत्रपतितनक्लीबातिहृद्धान्नृउरान्। कात्यायनः। देशांतरस्थ
क्लीबैकवृषणानसहोदरान्। वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगियाः। जडमूकांधबधिरकुब्जवामनषण्डकान्। अतिवृद्धानभार्यांश्च सक्त
पिसक्तान्नृपस्यच। धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा। कुहकांस्तस्करांश्चापि परिविंदन्नदुष्यति। अभार्यानैष्ठिकाः। नृपस्य परतंत्रान्।
कुहकावंचकाः। कामतोकारिणो वृद्धिपूर्वमकृतविवाहाः। यमः। पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परपुत्रांस्तथैव च। दाराग्निहोत्रधर्मैः परिविंदतः।
शातातपः। क्लीबे देशांतरस्थे च पतिते भिक्षुके पि वा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिविदने। भिक्षुकोयतिः। योगेति विरक्तः। सुमंतुः। व्यसना
सक्तचित्तोवाना स्तिको वाथ वाग्रजः। कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथकारयेत्। स्मृत्यंतरे। उन्मत्तनागरुदावष्टुकौ। अत्रविवाहायेप्यपत्नी
वादिषुसघएव परिविंदन्नदुष्यः। कालांतरे संभाव्यविवाहाविरक्तवेश्याक्तविधनवृद्धिसक्तशूद्रतुल्यराजाधीनकामतोकारिकुहकस्ते
नस्नावत्प्रतीक्ष्यायावताकालेनतत्स्वभावत्वनिश्चयाद्विवाहानर्हत्वं परिच्छिद्यते। देशांतरस्थः तु विद्याधर्मार्थार्जनादिस्वार्थसिद्धावपित्र

श्राद्ध॰टी॰ त्यागमसंभावनानिवृत्त्यवधि। एतदुपलक्षणार्थं द्वादशेवत्सरे वर्षाणि ऽपायान्धर्मार्थयोर्गतः। न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनरित्या
४१ दिस्मृतिषु षष्टादशाद्वादशवर्षोपादानं। आधानं केषांचिदाज्ञया कार्यं न तद्दाह इत्याह आज्ञातस्तु पितामहस्य च पितुर्ज्येष्ठस्य चोक्ता हि तिः स्याद्
दाहविधिस्तु शर्वजन्मकृताज्ञातो पितुः श्रेष्ठो मतः। उशनाः। पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाप्यनग्निमान् तपोग्निहोत्रमंत्रेषु न दोषः परिवेदने। पित्रा
द्यनुज्ञातस्येति शेषः। मनुः। ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीतेति। तथा अनुज्ञातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवे
त्। हारीतः। सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्। दारैस्तु परिविद्यंते नाग्निहोत्रेण नेज्यया। अग्निहोत्रमाधानं तत्राज्ञया न दोषः दारैस्तु नाज्ञ
यापि दोषइत्यर्थः। अथ श्राद्धे प्रशस्तविप्रानाह श्राद्धे श्रोत्रिय एव मोऽप्युक्तवाप्यर्हत्तमो मंत्रविद्वेदार्थज्ञस्सहस्रतोऽधिकतमः श्रोत्रियः यथाविधि
स्वशाखाध्यायी। अर्हत्तमः कुलशीलविद्याधरः। मनुः। श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः। अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं। अर्हन्न
मसहस्राणामनृचां यत्र भुंजते। एकस्तान्मंत्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः। अनृचां वेदार्थविदां। किंच। अथो वेदशास्त्रार्थवित्। सभ्याः शीलयु राम॰
ताः। गौतमः। श्रोत्रियान्वाग्रूपवयःशीलसंपन्नान्युवभ्यो दानं प्रथममेके पितृवत्। वाक्संपन्ना वेदशास्त्रविदः। रूपसंपन्नाः सभ्याः। वयःसंपन्नाः ४१

पक्वाशयाः। प्रथमं नवश्राद्धे। मुख्यकल्पो वा एके पितृवत्। पित्रादित्रयस्य क्रमाद्गुवस्थविरस्थविरतरा इत्यर्थः। तदाह नवे श्रुत्वा नोऽन्यत्र पकाश
यायद्वा श्राद्धे इहाखिले पितॄणां मुख्याः परेऽसंभवे। पित्रादिक्रमतोऽपरे तरुणान् वृद्धातिवृद्धान्विदुः। किंच। साधुं प्रव्रजितं गृहस्थमविकर्मस्था
न शिष्यानपि। वशिष्ठः। पितृभ्यो दद्यात्सर्वेषु ब्राह्मणान्संनिपातयेत्। नीन्गृहस्थान्साधून्परिणतवयसोऽविकर्मस्थान्श्रोत्रियान् शिष्यानन्तें
वासिनः। यत्पला भे गृहस्थाः। साधुलक्षणमुक्तं। अपरीति। नातिवृद्धान्। अवीतिनिषिद्धवर्जकान्। अंतेवासी सेवकः। कात्यायनः। ज्ञानकानेके
यतीन्वा गृहस्थसाधूनाग्वा श्रोत्रियान्वृद्धाननवद्यान्स्वकर्मस्थानभावे पि शिष्यान्सदाचारान्। वृद्धा विद्यातपोभ्यां श्रेष्ठाः। अनवद्यामातृतः पितृतश्च
निर्दुष्टाः। स्वकर्मस्थाः स्वाश्रमोक्तकर्माणः। तदाह अन्यासंभवतस्तान पि सदाचारान्तथा सेवकान्निर्दोषान्। त्पातृतः स्वकर्मनिरतान्विद्यातपोवृद्धका
न्। तान्शिष्यान्। पितृत इत्यनेकशोधान्मातापि। किंच। ज्ञांतान्नातिजरावतः समगुणोऽश्रेष्ठतार्धकान्तुल्पावेतु ततोऽपि वनितिक्रमशतान्श्रेष्ठायतद्वु
कुर्वीन्। ज्ञांतान्द्वंद्वः खसहिष्णवः। शुचिर्वान्यांतरभोचवान्। यमः। वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः। स्वधर्मनिरताः ज्ञांताः क्रियावंतस्त
पस्विनः। तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रशांतेभ्यः प्रदीयते विद्यावेदार्थविचारः। श्रोत्रिया नित्यं वेदाभ्यासपराः। शांता अक्रोधनाः। आपस्तंबः। तुल्पगुणेषु वयो

वृद्धः श्रेयान्स्वाध्यायशास्त्री। किंच। वेदाधीतिमताश्च संपतिमतः। आपस्तंबः। शुचीन्मंत्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत्। मंत्रं वंतोधीतवेदाः। पैठीनसिः। प्रयतायस्त्रवयेसर्वत्र
देयं हव्यं कव्यं च। प्रयतः संयतः। केचिद्यथा कन्यातथाह विरिंचिकेः कन्यादान इव स्वशाखीय एवोक्तगुणः श्राद्धे इत्याहुः। तन्मतमाह केचित्स्वशाखी
यमेवोक्तं श्रोत्रियतादिसद्गुणविशिष्टं श्राद्धयोग्यं विदुः। कन्यार्हो हविरर्ह इत्यपि विदुः। आर्यावर्ते विज्ञाते न्यशाखीये पि कन्यादानदर्शनादविज्ञाते स्वशाखी
येप्यदर्शनान्नैतदित्याह नैतद्द्वयं संमतं हेमाद्रेः। किंच। अथ नित्यं वेदे निरतान्शांतान्। किं यावत्तरान्। एते यमोक्ताः। किंच। पंचाग्नि त्रिसुपर्णकत्रिमधुसंज्ञा
न्वेदविद्याव्रतस्नातान्ब्रह्मविदं गावित्यिदपरान्ब्रह्मदेयानुसंतानान्। पंचाग्निसहितान् सभ्यावसथ्यवतान्। यजुर्वेदविधानतद्व्रतवान्वा। त्रिसुपर्णकरूपर्ग्वेकदेशात
दध्ययनांगव्रतवान्। त्रिमधुस्तदाख्यऋग्वेदैकदेशतद्व्रतवान्। ब्रह्मदेयाब्राह्मविवाहोढातत्सुतः। याज्ञवल्क्यः। अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा। वे
दार्थवित्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः। कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पंचाग्निब्रह्मचारिणः। पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे। यमः। आत्मविद्यां
विदैव ब्रह्मदेयासुतस्तथा। किंच। ज्येष्ठसामा त्रिपर्णाश्च बह्वृचयजुर्विद्ब्रह्मशीर्षानथर्वज्ञान्। ब्रह्मशीर्षमथर्वोपनिषदेकदेशस्तद्वित्। यमः। बह्वृचोयजुःशिष्टो
पर्णीच्छंदोगो ज्येष्ठसामगः। पंचाग्निर्वा यजुर्वेदी त्वथर्वा ब्रह्मशीर्षकः। किंच। ऋग्यजुरथर्ववेदवित्रयफलं स्यात्त्रैकतः सामगात्। पित्रादिकिं मतश्चैव बह्वृचस्तु खान्

42

बृहस्पतिः। यद्येकं भोजयेछ्राद्धे छंदोगं तत्र भोजयेत्। ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा च पितामहः। पितुः पितामहः साम्ना छंदोगोभ्यधिकस्ततः। किंच। पित्र्ये
विड्ःसामगं दैवे वह्वृचकं यजुर्विदमथो पुष्ट्यर्थं आथर्वणं। शांतौ। यमशातातपौ। छंदोगं भोजयेछ्राद्धे वैश्वदेवे च वह्वृचं। पुष्टिकर्मणि चाथर्वं शांतिकर्मण्यथ
र्वणं। अध्वर्युं यो जपो न विद्धः। किंच। भाष्यविदश्च शाब्दिकपुराणज्ञांश्च सत्यव्रतान्स्नातांश्चावभृथे पुतीर्थनिवहे स्वाध्यायजाप्यपरान्। ब्रह्मांडे। ये च भाष्यविदः
केचिद्ये च व्याकरणे रताः। अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रं यथापि वा। ये च पुण्येषु तीर्थेषु कृतस्नानाः कृतश्रमाः। मखेषु ये च सर्वेषु भवंत्यवभृथप्लुताः। ये च
सत्यव्रता नित्यं तान् श्राद्धेषु नियोजयेत्। किंच। योगज्ञांश्च कुलान्वितार्कशिवभक्तान्मंडलब्राह्मणाभिज्ञान्पौरुषसूक्तवेत्तृ विजितात्मज्ञातवंशानपि। ब्रह्म
ण्यान्। अथर्वेस्त्ववांश्च शतरुद्रीयजाप्यपरान्। मात्स्ये। आथर्वणो वेदविद्बज्ञातवंशः कुलान्वितः। पुराणवेत्ता ब्रह्मण्यः स्वाध्यायजपतत्परः। शिवभक्तः पितृप
रः सूर्यभक्तोथ वैष्णवः। ब्रह्मण्यो योगविच्छांतो विजितात्मा च शीलवान्। मंडलब्राह्मणज्ञा ये ये सूक्तं पौरुषं विदुः। शतरुद्रियजाप्येषु निरता यत्रीजपिनोष्ट
पंक्तिमिति विद्यानां च पारंगतानेकस्याश्चपि संस्कृतांश्च नियमैश्चांद्रैः पराकैरपि। वार्हस्पत्यनयेतिहाससविदस्तुष्टामानिसद्भिर्मतः। मात्स्ये। गायत्रीजप्यनि
रतं हव्यकव्येषु योजयेत्। ब्राह्मे। षडंगविद्याज्ञो योगी यज्ञतत्वज्ञ एव च। अयाचिताशी विज्ञेयः श्राद्धकाल्यविदेव वा। अष्टादशानां विद्यानामेकस्याश्चापि पारगः

श्राद्ध-टीका- वाद्रायणैः परार्कैर्वा नियमैर्यश्च संस्कृतः। बार्हस्पत्यं नीतिशास्त्रं शब्दविद्यां च वेत्ति यः। वक्ता नात्र किमुक्तेन इतिहासपुराणवित्। किंच। दांता नित्यमबाध
४३ नानवपलान्साधुस्तु हृष्टानपि सर्वप्राणिहितानुसारते। अबाधनाश्च चपलाः ह्लानां दातां जितेंद्रियाः। अक्रोधनाः कर्मपराः संतोतितथं दमे रताः। तादृशाः
साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं। अमानिनः सर्वसत्त्वसुहृदश्च विजितेंद्रियाः। सर्वभूतहितामैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं। अलुब्धाः शुचयो वैद्याः श्रीमंतः स
त्यवादिनः। किंच। धृणिव्रतकृशा क्षान्ता सर्वे महात्मैत्रान्शीलवतो खिलाश्रमगतांश्चैकांतशीलानपि। घृणादयान्तु। नक्षत्रमंत्रेयस्यासा वल्ल्याप्रा
43
न्तः। ब्रह्मवैवर्ते। अल्पस्नानं घृणिक्लांतं कन्नाशवत्तिमयाचकं। एकांतशीलं श्रीमंतं सदा श्राद्धेषु भोजयेत्। तथा। पत्नीपुत्रसमायुक्तान् श्राद्धकर्मणि योजयेत्।
नं दिशु राणे। चत्वार आश्रमाः पुण्याः श्राद्धे दैवे तथैव च। किंच। पत्नीपुत्रवतः प्रतिग्रहनिवृत्तान् स्वल्पतुष्टानकल्मात्। तत्रैवा श्राद्धे देयं तु विप्रेषु संयतेष्वग्निहोत्रि
षु। अकल्कः स्वल्पसंतुष्टः प्रतिग्रहविवर्जितः। किंच। सोपर्णिपरोपकारपरः दृष्टान्नान्नपृष्टच्छकान्। नीत्येतत्परनाचिकेतमपि च द्रोणस्य धर्मोत्तरस्याध्येतृनपि
चाग्निहोत्ररतसद्यःस्नातकान्। नागरे। त्रिणाचिकेतः सौपर्णी धर्मद्रोणस्य पाठकः। सद्यः प्रक्षालकोयश्च परोपकरणेरतः। दृष्टान्नोष्टवांछुश्च सदाजपपराय राम-
णः। एते वै ब्राह्मणा ज्ञेयाः निःशेषाः श्राद्धसिद्धये। किंच। श्राद्धया। देवार्चा निरताञ्छ्रिलोञ्छनिरतान्वेदांतनिष्ठानपि स्मृत्यध्येतृगुरूत्तर्वितकस्तुपात्र श्री ४३

त्रियात्मोङ्गवान्।सुपात्राणि च श्रोत्रियात्मोङ्गवान् श्चेति विग्रहः।बृहस्पतिसंहिता।अंगिरोनारदभृगुबृहस्पत्युदिताः स्मृतीः।पठति ये श्रद्दधाना ये
मियोऽपाः प्रयत्नतः वेदांतनिष्ठाः श्राद्धेषु व्याख्यातारो विशेषतः।प्रचेताः।दांतश्च मातृभक्तश्च श्रद्धया देवपूजकः।शिलोंछनादिवृत्तिश्च श्रोत्रियस्य
सुतस्तथा।एते विप्रा महापुण्याः हव्यकव्येषु चाश्रिताः।यमः।नक्षत्रतिथिपुण्याहान्मुहूर्तान् मंगलानि च।न निर्दिशंति ये विप्रास्ते मुक्तांस्पत्त्रयं भवेत्।सं
र्त्तिः।प्रयत्नाद्धव्यकव्यानि पात्रेष्वेते द्विजन्मनि।प्रतिष्ठाप्यानीति॥केषांचित्पुंदासमाह वेदाध्यापकशिल्पशास्त्रगुरुसंबंध्येकगोत्रैः सपिंडैस्तुल्यप्र
वरैर्विनेति गदिताः शस्ताश्चेह ब्राह्मणाः।कौर्मे।असमानप्रवरकोऽन्यसगोत्रस्तथैव च।असंबंधी च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये।गारुडे।श्राद्धेषु वि
नियोज्याः सुब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः।येयोनिगोत्रमंत्रांतेवासिसंबंधवर्जिताः।योनिसंबंधा मातुलाद्याः।गोत्रसंबंधाः सपिंडाद्याः।मंत्रसंबंधा अ
ध्यापकाद्याः।अंतेवासिसंबंधाः शिल्पशास्त्रोपाध्यायाः।इति प्रशस्तब्राह्मणाः।अथ पाङ्क्तेयानाह पाङ्क्तेया अथ धर्मशास्त्रविदथो यो वेदवेदांगवि
त्पंचाग्निस्त्रिसुपर्णकस्त्रिमधुकोज्येष्ठसामप्रगः।सान्वावामकसांख्ययोगविदथर्वात्रिणाचिकेतो मातापितृसेवकोपनिषदर्थज्ञोस
दाग्निस्तथा यः सश्रोत्रियवेदतत्परस्तताधाता च योगे स सांख्ये चाथोपनिषत्सु च स्मृतिषु चाथो धर्मशास्त्रप्रियः।शंखलिखितौ।अथ पांक्तेयाद

श्राद्धटीका
४४

44

दवेदांगवित्पंचाग्निरन्वाचाममंत्रविद्योगपतिषड्धर्मशास्त्रविच्छ्रोत्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णोऽपेष्ठसामगः ॥ सोऽथ योनिगोपतिषड्धर्मशा
स्त्राध्यायी वेदपरः सदाग्निको मातृपितृशुश्रूषुर्धर्मशास्त्ररतिः ॥ किंच ॥ षडंगेद श्रुतवांस्त्रयोदशविधं शीलं गतः प्राप्तवान्नेमं षोडशधा वृत्तः कुलगु
णोर्युक्तश्च सत्यव्रतः ॥ अव्यंगोऽपि ॥ हारीतः ॥ स्थितिरविछिन्नवेदवेदितात्रयोनिसंकरित्वमार्षेयत्वं चेति कुलगुणाः ॥ वेदो वेदांगानि धर्मोऽध्यात्मं विज्ञा
नं स्थितीरिति षड्विधं श्रुतं ॥ ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सममता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता मृदुताऽपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्य
ताप्रशांतिश्चेति त्रयोदशविधं शीलं ॥ क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुशुश्रूषा शौचं स्नानं जयो होमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं संतोषो दृढव्रतत्वं
उपव्रतित्वं चेति षोडशगुणो वृत्तं ॥ तस्मात्कुलीनाः श्रुतवंतः शीलवंतो वृत्तस्थाः सत्यवादिनो व्यंगाः पंक्तेयाः ॥ स्थितिः संततपात्मनाचिरं ॥ प्रवरज्ञता
र्षेयता ॥ धर्मः स्मृतिः ॥ अध्यात्ममात्ममीमांसा ॥ विज्ञानं न्यायः ॥ स्थितिः पुराणं ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मणि साधुः ॥ समो रागद्वेषः ॥ सौम्योऽजनतुद्घः ॥ मृदुर
कठितः ॥ परुषः कलही ॥ मैत्रः प्रसन्नमनाः ॥ शरण्यः त्राणे साधुः ॥ विद्याद्यतत्सेकः प्रशांतिः ॥ व्यासः ॥ अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ॥ अस्ते
यमिति पंचैते यमाश्चैव व्रतितानि च ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ॥ अप्रमादश्च नियमाः स्मृताः पंचैवोपव्रतानि च ॥ किंच ॥ व्रतिसोम

राम
४४

पाविरजसोधर्मज्ञोमैत्रोयजुर्वेदज्ञोनियमस्थवह्न चकऋतस्त्रीगामितोव्रजत्यपि।छंदोगःसामगोप्यथर्वशिरसोध्येताशिखस्थाग्निहोत्रीचांद्रायणकृत्वा
णाविदथोसर्वास्तुविद्यासुयः।निस्नातोगतकल्मषोऋतुऋषिकोगर्भशुद्धोऋषिव्रात्यात्मज्ञसहस्रदोव्रतपरोदेयाद्युतोन्यायवित्।दांतस्थाप्यनमि
त्रकोपिवनचामित्रःशुचिर्योमृदुर्दांतोद्वादशवार्षिकश्चगुरुदेवाग्निप्रश्नजापरः।उक्तःसर्वतएधीरःतयोयोव्रसन्नतोद्विजाग्र्योयोउप्यवलिप्रि
योपिवसदराजप्येरतःस्नानकः।प्रायोयोछपवासकृत्सकृतशास्त्रसोमहस्यश्चजुर्वेदज्ञोपिवधर्मपाठकउमेपांक्त्यविप्रामताः।विरजामंत्रविशेषज्ञरध्याय्य
पिविरजाः।व्रतीब्रह्मचारी अथर्वशिरोथर्ववेदैकदेशः।कृषेःकिंचिद्गुणोपेतोऋषिकइतिकीर्तितइतिउसमंतुः सहस्रादोगोसहस्रदशइतिमेधातिथिः।व्रतप
रादेयास्तुतोव्रतंदेयास्तुतः।अनमित्रःशत्रुहीनः।नचामित्रःनकस्यापिशत्रुः।द्वादशवार्षिकवेदव्रतकृद्द्वादशवार्षिकः।उक्तःसर्वतोकृणत्रयात्।अत्रप्रमा
णांयमस्मृतिर्मूले।अथपंक्तिपावनाहडष्टापंक्तिरपांक्त्यैर्द्विजवरैर्यैःपाव्यतेथाखिलानांक्रमःस्वरूपंक्तिपावनसमाख्यातः।अर्थवादश्चायं।श्रोत्रियाणांकु
लेनिखिलांगवेदनिचयेचाम्नाःशताश्वश्वयःपंचाग्निस्त्रिसुपर्णकस्त्रिमधुकोज्येष्ठसामगः।वेदार्थज्ञषडंगविस्प्रवचनास्त्रीस्नातरोनाचिकेतः।
अग्र्योनिःसंशयंषडंगवेदाभ्यासी।प्रवचनोवेदमाख्यातः।आपस्तंबः।आन्याःसर्वेषुवेदेषुसर्वप्रवचनेषुवाश्रोत्रियान्वयजाताश्चविज्ञेयाःपंक्तिपावनाः

श्राद्ध· त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडंगवित् ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥ शतायुश्चैव विज्ञे-
४५ या ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ किं च ॥ स्नातत्रयमादिमाश्रमकृशोयो ब्रह्मदेयासुतः ॥ अत्युत्क्रांत इह स्वधर्मनिवहात्सत्री सहस्रप्रदायेव सुः
श्रुतिसंमता व्रतचराह्नस्नाकृशा मंत्रिणः ॥ मंत्रिणो गायत्र्यादिमंत्रजापकाः ॥ यमः ॥ वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ व्रतचर्यासु निर-
तायेकृशाः कृशास्त्रयः य ॥ अत्युत्क्रांताः स्वधर्मेष्वपन्ने द्विजाः पंक्तिपावनाः ॥ मंत्रिणो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतिसंमताः ॥ मंत्रिण इति वा पाठः ॥
45 किं च ॥ विद्वांसः क्षमिणो नसूयकस्तु शांताः प्राणिहिंसानिवृत्ता साम्नायजुषां च पारगताथो ब्रह्मदेयापतिः ॥ दातास्पानियमी प्रतिग्रहनिरा-
श्चाग्निहोत्रे रता योगी तुल्यसुवर्णलोष्टदृषदो ध्यानशीलो यतिः ॥ यमः ॥ प्राणिहिंसानिवृत्ताश्च ये द्विजाः पंक्तिपावनाः ॥ अग्निहोत्ररताः शांताः क्षमावंतो
नसूयकाः ॥ ये प्रतिग्रहतिः स्नेहास्ते द्विजाः पंक्तिपावनाः ॥ विद्वांसुव्रताः शांता ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ शंखः ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ब्र-
ह्मदेयापतिर्यश्च ब्राह्मणा पंक्तिपावनाः ॥ यजुषां पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ॥ अथर्वशिरसोध्येता ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ नित्यं योगपरो राम·
विद्वान्समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ध्यानशीलो यतिर्विद्वान्ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ किं च ॥ स्वंकर्मारह यत्रपाथर्वशिरसोध्येताग्निचित्सोमपा धर्मज्ञोप- ४५

भयत्नयस्य वृद्धश्च श्रोत्रियाः स्नातवित्ता। अध्येता च शिरस्त्वयस्य ज्ञाठगामी रुद्रजाप्यूर्ध्वरेताः पंक्तिं पुनन्ति सहस्रं तु रुपं ग्राम्ताः शमाघत्विताः। तिपंचाग्नि
सुवेदेषु णोर्थदिष्टतालक्षं पुनीतेनृचां पंक्तिं योजनविस्तृतां स्वपरितोपि त्रिसुपर्णो ज्ञानपुनः। शिरस्त्वं पंरुद्रशिरः वैश्वानरशिरोथर्वशिरः धर्मज्ञस्त्रयी धर्मि
ज्ञेः। देवलः। स्वकर्माद्युः स्थिता विप्राः स्वपंक्तिं पावयंति हि। अग्निवित्सोमपाश्चैते ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः। क्षत्रपञ्चुः सामधर्मज्ञाः स्नातकाश्चाग्नि
होत्रिणः। हारीतः। दशो भयतः श्रोत्रियास्त्रिशीर्षा रुद्रजाप्यूर्ध्वरेतास्त्रिणाचिकेताग्निरामा तत्त्वविच्चेति पंक्तिपावना भवंति। सहस्रसंमितं प्राहुः स्नात
कं पूर्ववदुत्ताः। पंचाग्निदिष्टणोर्थुक्तः शतसाहस्रमुच्यते। अन्तर्वायदिवाह्नत्स्नां पंक्तिं योजनमायतां पुनाति वेदविद्विप्रो निश्चकः पंक्तिमर्हति किं
च मंत्रज्ञो विनियोगवित्। तथ चतुर्मेधा श्रमन्यो भवेत्कश्चिद्वाजसनेयको व्रतवरो नूचान एवोपि वा। चतुर्मेधाः चातुर्मास्ययाजी गोतमः। पं
क्तिपावनाः मंत्रविद्ब्राह्मणाविद्धर्मज्ञ इति वशिष्ठः। चतुर्मेधा वाजसनेयी ती। पैठीनसिः। वार्णव्रतश्छंदोगो ज्येष्ठसामगो वेदाध्याप्यनूचानपुत्र
इति। किंच। चारित्रं त्वथ पंचपुरुषमखंडं यस्य यस्याविच्छिन्नं धर्माध्ययने च वर्षशतकं मंत्रादितः पारगः। ज्ञान्यपि पाद्यब्रह्मतापिपः प्रवचने। छंदोवि
शुद्धाः पुमांसोयस्यापि दश। उशनाः। पंचपुरुषपारंपर्याविखंडितचारित्रमर्यादस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णोग्निर्विज्ञेष्ठसामगः श्रतवर्षी

श्राद्ध· उक्तधर्माध्ययनोमंत्रब्रह्मतिज्ञाप्यप्रवचनपारगःऋतुकालाभिगामीछंदसांसुब्रह्मण्यःस्नातकइतिपङ्क्तिपावनाः।किंच।एककस्यचरणतःपारं
४६ षडंगस्ययः।व्याकरणाद्यइतिहासस्यकस्यचपुराणस्यापिपारंगतश्चैकस्याअपिचस्मृतेयजिनपोज्ञानवंतीर्थैरपि।स्मृताः।ज्ञानंचआत्मंचेतिविग्रहः
विष्णुः।अथपंक्तिपावनावेदांगस्याप्येकस्यपारगःपुराणेतिहासव्याकरणपारगोधर्मशास्त्रैकस्यापिपारगस्तीर्थस्नातोयज्ञव्रतस्नपःपूतःसत्यव्र
46 तोदानव्रतोज्ञाज्ञामातादौहितृश्चेति।किंवापारगताश्चतुर्दशसुयेविद्यासुकस्याश्चिदप्येकस्याइहितुःसुताश्चपतयोवेदस्यभाष्येरताः।गा
यत्रीजपिवेस्सवावपिपठेयःश्राद्धकल्पेपिइदीलंतुभोक्तुमपीहयेपिचमहादेवार्चनेतत्पराः।तदेवैकेपरायणाः।ब्रह्मांडे।षडंगविज्ञानयो
गीसर्वतंत्रस्वथैवच।यायावरश्चपंचैतेविज्ञेयाःपंक्तिपावनाः।सर्वतंत्रःशालीनः।येभाष्येवैदिकेकेविधेवव्याकरणेरताः।चतुर्दशानांवि
द्यानामेकस्याअपिपारगः।श्राद्धकल्पंपठेद्यश्चसर्वेतेपंक्तिपावनाः।कौर्मे।महादेवार्चनरतोमहादेवपरायणः।वेदस्वेवावाथयोनित्यंस
विप्रःपंक्तिपावनाः।।किंच।गुणागणैःश्वेदित्रैर्योयुतःशारीरादपिपंक्तिदूषणागणान्नोदूष्यतांमत्रजेत।येविप्राअपिशंसितव्रतगणाः राम·
संस्कारकर्मणिपथोजानानाइतिपंक्तिपावनागणाःशालीनयायावरौः।वशिष्ठः।अथचेन्मंत्रविद्युक्तःशारीरैःपंक्तिदूषणैः।अदूष्यंतंयमः ४६

ग्राहपंक्तिपावन एव सः। मंत्रवित्वं सगुणत्वोपलक्षणं। गार्ग्यः। दांतं मोक्तुं च ज्ञानं तिये विप्राः शीमितव्रताः। संस्कारकर्मविज्ञानसंपन्नाः पंक्तिपा
वनाः। अथ पंक्तिपावनपावनानाह ज्यंते यत्तु पंक्तिपावनसमाख्याः पावनांता द्विजायः साक्षाद्विदितात्मतत्वज्ञतयो मीमांसते चाध्वरं। वाचं व्याकु
रुते वयः स्वरविधिं साम्नश्च जानाति यो यज्वाज्ञां तिदमेश्च शांतिस्तु तपो वीतस्पृहैर्वृतः। वेदांगज्ञतया च योथ समदृष्ट्या सत्यवादित्वतो धामत्वेन वशांत्यलो
लुपतया संतुष्टितः स्व।भ्यतः पुत्रो थो रिपुमित्रयोः समतया स्वर्णाश्मलोष्टेषु वा न द्वेष्टा न च रज्यते॥ इति पंक्तिपावनाः। मनुः। यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च
मीमांसते ध्वरं। यश्च वेत्त्यात्मकैवल्यं पंक्तिपावनाः। व्रतलवैवर्ते। वेदवेदांगविद्यज्वा शांतो दांतः क्षमान्वितः। वीतस्पृहस्नपस्वाव पंक्तिपावनपावनः। धी
मानलोलुपः शांतः संतुष्टो येन केनचित्। समदृष्टिः सत्यवादी पंक्तिपावनपावनः। समः शत्रौ च मित्रे च समलोष्टाश्मकांचनः। न रज्यते न च द्वेष्टि पं
क्तिपावनपावनः। किंच। अथ कपि लोके योगशास्त्रे तथा वेदांतेषु पितत्वविन्मथ सुविवेकी तशीलवमी नित्ये ध्यानितया च सर्वहितरत्या वप्रि
योक्त्या युतः। प्रत्याहारपरायणत्वनियमित्वाभ्यां यमैर्युतः सन्नस्पृष्टज्ञत प्रियात्रियतएषोन्योथ मैत्रत्वतः। प्राणायामपरत्वतः करुणाधारत्व
तोध्यात्मधीश्वरतत्वेन युतः। गारुडे। सांख्यशास्त्रार्थनिपुणो योगशास्त्रार्थतत्ववित्। वेदांतनिष्ठबुद्धिश्च पंक्ति। प्रियवादी शुचिर्मौनी सर्वभूतहि

श्राद्ध॰ ४७ तेरतः। एकांतशीलो ध्यानी च पंक्ति॰। यमैश्च नियमैः युतः प्रत्याहारपरायणः। प्रियाप्रियाभ्यामस्पृष्टः पंक्ति॰। प्राणायामपरो धीरो मैत्रः करुण एव च। अध्या
त्मज्ञानपूतात्मा पंक्ति॰। किंच। अथ निंदति च शोचेत् कांक्षति द्वेष्टि न। आत्मारामतया च पूर्णो निजकामो यथात्म नित्ये वयः सर्वं पश्यति तत्त्वजातमिह
वात्मानं च पश्यत्यथाशीतोष्णाशनयानवांछनपूजामोहादिभिर्द्वंद्वैः खेरस्पृष्ट उताग्नि वितः शुचितया चात्मैकतानव्रतः। ॐ मित्येकमक्षरं य
दभिधानं ब्रह्म तद्व्याहारान्नित्यं चाथ तपो यतेंद्रियनिराशीष्टो रकिंचन्यतः। उक्तो ज्ञानचणश्च विज्ञ उत विज्ञानेन। गौरि। यो न निंदति न द्वेष्टि न शोचति
न कांक्षति। आत्मारामः पूर्णकामः पंक्ति॰। यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं स वै पावनपावनः। अशनापिपासाभ्यां शी
तोष्णादिभिरेव च। अस्पृष्टः शोकमोहाभ्यां पंक्ति॰। ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरत्यनिशं शुचिः। आत्मैकतानधीर्यो सौ पंक्ति॰। यतेंद्रियस्तपोनिष्ठो निरा
शीरपरिग्रहः। ज्ञानविज्ञानवित्तात्मा पंक्तिः। एतानल्पतमान्संख्ययोपसंहरतितेमा द्विजाः पंक्तेः पावना पावना निगदिता मन्वादिभिः षोडश। अथ श्रा राम॰
द्धे योगिनियोगमाह श्राद्धे योगिनियोगश्च्यतद्रतानष्टां। योगं तथा तत्त्वं द्रष्टवतो मनीषिणः इयाज्ञं जं श्रुतिति पंफलं। अक्षय्यं हि। वृद्धशातातपः। यो ४७
गिनो भोजयेत्रि स्पृष्टतत्त्वान्मनीषिणः। तेषां तु दत्तदत्तमक्षय्यं भवतीति न संशयः। मनीषिणो हेयोपादेयविवेकवत्तः। नित्यमादरेण। योगिब्रशं

साश्वंतिद्भक्तस्य फलं गौरवमाह सवेदवेदनिव यं योवेदपित्र्येकवोपज्ञां श्चैवसवेदयः खलु यजूंषीष्टा दिनो वेदस्तु । शब्दब्रह्म सवेदवेद किलयः सा
मानि सर्वं सवेदात्मानं किल वेदयः । आत्मानं मनतः । ब्रह्मवैवर्ते । ऋचो हियो वेद सवेद वेदान् यजूंषि यो वेद स वेद स यज्ञान् । सामानि यो वेद स वेद ब्रह्म
मंत्रा हियो वेद स वेद सर्वं । किंच । अथ निखिलाब्ध्माप्ताद्विलोकी सदा । योगिषीश्वरतां गतैर्यतद्भमे पश्यंति सर्वजगत्सत्वा द्यापि परं न यं तउतवश्य
व्यक्तमव्यक्तकं । सचासच्च तथोभयं निखिलसत्वं ब्रह्मणा सृष्टमेतेषामीश्वरदर्शनेन खलु मोक्षादानि सृष्टानियत् । तस्मात्तद्भजने परः शुभ
फलं प्राप्नोति तन्मेषवत् । सत्वाद्युद्वेरंतःकरणाद्वापरं परमात्मानं च पश्यंति । व्यक्तं स्थूलं कार्यमव्यक्तं सूक्ष्मं कारणं । एतेषां योगिनां । उन्मेषव
ज्जरोत्तरत्र पचितं । तत्रैव । सर्वयोगाश्वर्यैर्व्याप्तं त्रैलोक्यं हि निरंतरं । यस्मात्पश्यंतितेसर्वयत्किंचिज्जगतिस्थितं । व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्व
स्याचिवतत्परं । सच्चासच्चोभयं सृष्टं सर्वसत्वं महात्मना । सर्वज्ञज्ञानसृष्टानि मोक्षादानि महात्मनां । तस्मात्तेषां सदा भक्तः प्राप्नोत्युन्मेष
वच्छुभं । किंच । योगेव स्वककर्मभिश्च गुरुभक्त्या कुर्वते योगिनः प्रीतास्तृप्तितरस्तु तेन शशिनं चाप्याययंते ततस्तेन प्रीततरं वजीवतिजग
द्योगाः पितृणां बलं । यो यगेनैव वचसो मतत्रिरिति पित्र्ये योगिनो योजयेद्यत्नात् । तत्रैव । क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वंति योगिनः । ते न चाप्या

श्राद्धदीपि. यपंते ते पितरो योगवर्धनात्। आप्यायिताः पुनः सोमं पितरोः योगभूषिताः। आप्याययंति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति। पितॄणां हि बलं योगो
४८ योगात्सोमः प्रवर्तते। तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां यत्नतः सदा। किंच। विश्वमियत्तया परिमितं योगो नैवेनादृशः। तस्मात्तादृशमेव तत्प्रतिनि
योगात्पित्र्यमिष्टं फलं कार्यकारणानुरूपमेव हि भवेत्। तादृशमपरिमितं तत्प्रतिनियोगो ऽपरिमितयोगप्रतिनिमंत्रणात्। तत्रैव। तस्मात्सर्वप
48 रिछिन्नं विश्वमेतदियत्तया। अविद्यांतर्गतं योगेन चेयत्ता प्रमामता। तस्मादनंतफलदं प्रदत्तं योगिनां हविः। कारणानुगतं कार्यमिति त्वंमा
न्यथा कृथाः। किंच। विष्णुश्च योगी मतातः। तस्माद्योगविदो नियोक्तुमिहार्हति। आगलेयः। मूर्तं ब्रह्म हरिः साक्षाद्दैत्यारिर्योगवित्तमः। अ
तो योगविदो भोज्याः श्राद्धेषु पितृतृप्तये। किंच। एषु पात्रो पियो ऽघात्तारितवान्कुलत्रयम यं सन्तात्पदकश्चापि सः। वृद्धशातातपः। स्नानाय
स्य गृहे याति उदकं वा पिबेद्यदि। कृतं तेनेह सत्कृत्यपदकश्चापि सः। वृद्धशातातपः। स्नानीयस्य गृहे याति उदकं वा पिबेद्यदि। कृतं तेनेह स
त्कृत्यं तारितं च कुलत्रयं। किंच। योगतत्वविदः समाधिनिरताश्च ज्ञायंते पेटके। आले। षडंगवित् ज्ञानयोगी योगतत्त्वज्ञ एव च। राम.
अपाचिताश्च विज्ञेयः श्राद्धकर्मणि भोजयेत्। किंच। विघ्नस्तिष्ठति मा पेतितत्र च न तः। तत्र श्राद्धे। ततो योगिनियोगात्। छिद्रं व्यंगं वा त्र ४८

ह्मवैवर्ते। वृद्धच्छिद्रः श्राद्धे प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः। निःप्रत्यूहश्च निश्छिद्रो जायते योगरक्षया। किंच। योगी सहस्रस्य च। भुंक्ते ग्रासमन्नमास्थितो यदि
नियोक्तारं च संतारयेद्दोर्ध्वं श्चैलमहीपतेः पितृगणेगीतात्र गाथाप्रः। मार्कंडेये। ब्राह्मणानां सहस्रस्य योगी त्वग्रासनो यदि। यजमानं च भोक्तृंश्च नौरि
वांभसि तारयेत्। तथा। पितृगाथास्तथैवात्र गीयंते ब्रह्मवादिभिः। योगी तां पितृभिः पूर्वमेलस्य सन्महीपतेः। कदा नः संततावग्र्यः कस्यचिद्भविता
सुतः। यो योगिभुक्तशेषान्नात्भुवि पिंडान्प्रदास्यति। अथ योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वमाह योगी सर्वतत्त्वज्ञ मांत्र चतुरो वेदान्हि सांगानधीते यो सौ वक्ष
तार्थवत्सच विशुद्धो जन्मना कर्मणा। स श्राद्धे प्रयतो मतस्त्वेतत्तेषां मतो योगविद्वेयान्। पाद्मे। सांगांश्चतुरो वेदान्यो धीते सकृतार्थवृत्। जन्म
ना कर्मणा शुद्धः स श्राद्धे प्रयतो मतः। तादृशाच्छताच्छ्रेयानेको योगसमाश्रयः। किंच। मूर्खसहस्रतुल्यउदितो वेदार्थवित्स्नातकः। एकश्रेष्ठस्तु सु
मः सहस्रगणितैर्वैखानसानां शतात्प्याघाश्रमभ्रगृहिव्रतिसहस्रात्स्नातकानां शतात्। यश्चैकेन परं स्थितः शतसमाः स्याद्धाभुक्तस्ततो
योगीश्वरतरः। श्राघाश्रमभ्रजोनत्सहितौ। व्रती नानाव्रतवान्। ब्रह्मवैवर्ते। सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यान्यथागतान्। एकस्नान्नं विद्वातः
सर्वानर्हति धर्मतः। एतानेव च धर्मज्ञा भोजयेद्यः सहस्रशः। एकस्नात्नातकः प्रीतः सर्वानर्हति श्रावतः। गृहस्थानां सहस्राद्वानप्रस्थशतादपि

श्रा·टी· ब्रह्मचारिसहस्राच्चयोगिरेको विशिष्यते। पञ्चिष्ठेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः। ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं। यथागतान्सर्वान्। संकल्पि
४९ तनानाव्रताः। किंच। अथ नैष्ठिकमस्तु ह्यलाभतो भोजयेत्। तस्यालाभत ईरितं तदुपकुर्वाणं तथान्यान्द्विजान्। कौर्मे। भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञान
परायणं। अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा। भोजयेद्वा यकं वेष्टुअलाभादितरान्द्विजान्। किंच। योगी तस्करकीर्णो नास्तिक विकर्मस्थो प्यसन्ता
49 रयेत्। तद्वियुः पितरोस्य पुत्रतततत्रोपि यो योगिनः श्राद्धे भोजयति। कीर्णः संकीर्णः। वायुपुराणे। नास्ति वा वीकर्मी वा संकीर्णस्तस्करो पि वा।
नान्यत्र कारणं दाने योगिष्वाह प्रजापतिः। पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः। पुत्रो वाप्यथ वा पौत्रो ध्यानिनं यस्तु भोजयेत्। किंच। इहहस्त
गतयोगी त्वाद्दतो नेतरः। ब्रह्मवैवर्ते। येनहृन्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा। अथ ययोस्पतिक्रमे दोषमाह श्राद्धायोग्यपतिपातकृन्नफल
मेति स्वान्वितस्तुः स्विनः कुर्यात्। आगलेयः। योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत्। न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रतापयेत्। दातुरेवा
तिक्रमे उक्तं उभयोरप्यतिक्रमाभिप्रायेणाह प्रतिभोजने खुरप्यवेद्दातावभोक्तापि च। तस्यातिक्रमकृन्नदा निरयगो नो द्यो सर्वदा। दाता यं मां भो राम·
जयिता किं योगिना भोक्ताप्ययं मां भोजे पिता किं योगिनेति द्वयोरभिप्रायेण प्रतिभोजनात्क्यो क्तो। स एव। योगिनं समतिक्रम्य भोजयन्ति परस्परं। दाता ४९

मोक्षाचानरकंगच्छतःसहबांधवैः।प्रमादकृतेतिक्रमेआहयदातिक्रांतिःप्रतिभुक्त्विवांछुनस्यतेजातात्प्रमादान्नदा।नोकस्मिन्निरयेयतेद्धिकवलनामात्रं
तुपित्रेभवेत्।अथगृहस्थादीनामपियोगितामाह।गार्हस्थ्योपिचयोगितानविरुणद्धीतिप्रवंपंचोदितं।गार्हस्थ्यग्रहणमुपलक्षणं।कौर्मे।गृहस्थोने
ष्टिकाःशांतावनस्थायतयोपिवा।योगिनःपर्युपासंतेपरमात्मानमात्मनि।अर्थयतेर्नियोगमाहअत्रिःशस्ततरोयतिः।मनुः।ज्ञाननिष्ठेषुकव्या
निप्रतिष्ठाप्यानियत्नतः।ज्ञाननिष्ठायतिः।यत्नोक्तेस्मिन्दभावेत्यत्रापि।इदंप्रशस्ततरोक्तंयोक्तं।यतेःपंक्त्यग्रेभोजनमन्यथादोषमाहसमनुयोऽस्मो
ग्रासनेसोडुतंतस्यहरतेरन्नमोगणः।हरतकलत्रादेर्विनाशंव्रजेत्।यमः।यस्यैवेयजमानस्यनाग्रेभुंक्तेयतिस्तथा।अतिष्ठमनुतंतस्यहरतेरन्नमो
गणः।हरतेआनयति।किंच।विष्णुब्रह्मशिवावसंतितुयतेर्देहे।ब्रह्मवैवर्ते।अहंनारायणोब्रह्मायतिदेहसमाश्रयः।किंच।अथतस्तुजयाषड्गागं
सुकृतस्यतेनविहितस्याप्नोतियोगोजपः।यज्ञश्चेतियतौत्रयंस्थितमतस्त्रयाणिपूजाप्रणाममन्नानिभवंतितस्ययतयेचाघाश्रमायार्पये
नू।आत्मानंफलपुष्पपानखादनीयादीवगेहागृहेयातायाश्यनवाकल्पकोटिशततोपित्रापतेश्रद्धयाददातान्नं।छागलेयः।पूजयेच्चयतिंश्राद्धे
पितृणांतुष्टिकारकं।तत्कृतंसुकृतंयस्यात्रस्मात्सद्गागमाप्नुयात्।जाप्ययोगश्चयज्ञश्चयतस्मिंस्त्रयंस्थितं।तस्यप्रणामःपूजाचदत्तंभवति

वान्नयं।गृहस्थस्य यस्याश्रमं।गच्छेद्ब्रह्मचारी यतिस्तथा।स्वाद्यं पानं फलं शुष्कमात्मानं च निवेदयेत्।यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितं।न हीयते श्रद्धया
वैकल्पकोटिशतैरपि।किंच।पतिरग्न्युक्तकस्तु योऽपस्थेति हा सान्विता न्वेदान्पश्चात्तुरः पठेन्न दत्तु यस्त्रीस्त्रत्परो हो ऽपः।एकं वेदमधीत्य वा स्ततश्च तः
पश्चादधीयन्निति विषस्याक्रमः।वायुपुराणे।यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रजन्मवेत्।इति।हासपंचमान्वेदान्यः पठेच्च द्विजोत्तमः।अनंतरं य
तेः सोयं नियोक्तव्यो विजानता।त्रिवेदोनंतरस्तस्माद्द्विवेदस्तदनंतरः।एकवेदस्ततः पश्चान्नित्याध्यायी ततः परं।विंच।उत्तमो यतिरत्रापस्यात्रि
कर्माथवा।ब्रह्मज्ञानपरायणाच्छुत्तदलामोऽक्षाष्टहस्याः।त्रिकर्मापाजनाध्यायनप्रतिग्रहवान्।नागरे।आमंत्रयेद्यतीन्पूर्वं स्नातकान्वा
त्रिकर्मिणः।तदभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान्।किंच।यतीन्स्वयामेव सतस्त्वनाहूतवतो हव्यं भजेद्द्रान्सान्।नारदस्मृतौ।यो वै यती
ननाहूत्य भोजयेदितरान्द्विजान्।नार विजानन्वसतो ग्रामे हव्यमाप्नोति राक्षसान्।किंच।स्वयामेव सतः प्रमादपरिहाणात्स्वाद्ध कालेसमेतां
स्त्विन्नतपि भोजयेत्।प्रमादेनपरिहीणास्त्यक्ताः।ब्राह्मे।भिक्षार्थमागतांश्चापि काले संयमिनो यतीन्।भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य प
तमातमः।किंच।प्रथमतो विप्रोपवेशादितान्।पित्र्ये स्थानइतः परं त्वितयतीन्पूर्वो पविष्टये द्विजानां पार्श्वेपि च भोजयेत्।वार्हस्पत्यसं

हिता। श्राद्धकाले यतिं प्राप्तं पितृस्थाने तु भोजयेत्। परिविषयेन्नत्वथ मंयदिवा पार्श्वतः स्थितं। किंच। प्रथमतः श्राद्धाद्वयातं यतिं। संस्थाप्य प्रार्थनयो
द्धरेद्धिम पितृन्विप्रांश्च दातृंस्तु तावद्दारान्योयतिधर्मं उक्तं इमस्यहे इत्यत्र वारिणापि। छागलेयः। भोजयेच्छ्राद्धकाले पियतिं सब्रह्मचारिणं। विप्रांस्तु इतरे
पापात्पितृमातृगणानपि। तारयंति च दातारं तु ज्ञात्वा दारान्पितृंस्तथा। किंच। अन्त्याद्याश्रमयोरलाभ उदितो वैखानसस्नस्य चालाभे नैष्ठिकसंयतेंद्रिय
उदासीनस्तु भोज्यो मतः। आद्यो ब्रह्मचारी। उदासीनो दारतु रसंबंधी। शातातपः। अलाभे यतिभिक्षूणां वनस्थमपि पूजयेत्। तदलाभे तु दासीनं नै
ष्ठिकं संयतेंद्रियं। मतिषु पि मुंडादि निषेधमाह काषायाञ्जटिलांस्त्यजेदिहियतीन्मुंडाञ्शिखिभ्यश्चित्रदंडिभ्यो गैरिकरक्तवस्त्रपरिधानेभ्यः प्रदद्या
दिह। इह श्राद्धे। आश्रमस्था दिक षायरक्तवस्त्राः काषायाः। ब्रह्मवैवर्ते। मुंडाञ्जटिलकाषायान्श्राद्धकाले विवर्जयेत्। शिखिभ्यो प्यशक्तिधातुर
क्तेभ्यश्चित्रदंडिभ्यः प्रदापयेत्। व्रतियस्योर्नित्यं भिन्नाशिवविधेः श्राद्धभुजे विषयमाह अन्यानुग्रहतो प्यशक्तितः तत्रानेकान्नलाभस्य चाभावेन्नं यति
रेकदन्नमुपभुंजीत व्रतं पालयन्। अन्नायान्मधुमांसवर्जितमनापद्यप्यथाद्याश्रमः श्राद्धेभ्यर्थितइच्छया द्विजवरस्त्वेवं न दोषस्त्रयोः। लयन्। अन्ना
यान्मकार्ष्णीजिनिः। अशक्तोतु ग्रहार्थवायतिस्कान्नभुग्भवेत्। याज्ञवल्क्यः। ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि। ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे

श्राद्ध·टी·
५१

51

व्रतमपाउयन्‌। मधुमांसविधिर्यतिहीने श्राद्धे यतिविधिश्च मधुमांसहीने इत्याह। य श्राद्धे चापि निमंत्रणं यतिवरस्य द्विजो द्रमांसोऽश्निते यत्पापमंत्र एणवर्जिते
वमधुमांसस्योपरूक्तिर्निर्मता। अथातिथिस्वरूपमाहस्पाथोकुलमामनीनविदितेतत्कालयातं तु अमुत्तुं श्रांतं गतमकिंचनं त्वतिथिवामाऊर्व्रीहिणं या
वकं। नाहूतं न च विंतितं प्रियमुतद्वेष्यं तथा पंडितं मूर्खं वामि च वैश्वदेव समयांते चैकरात्रं स्थितं। तपःकायः सकलोत्सवस्पतिथि पर्वादेर्व्रतो वीयति
मार्कंडेये। अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं। बुभुक्षुमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनं। ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स्त्यं स्वशक्तितो बुधैः। भविष्यपुरा
णे। अचिंत्यमानो नाहूतो वैश्वदेवमुपागतः। अतिथिं तं विजानीयान्न भूनः पूर्वमागतं। शातातपः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पंडित एव वा। प्राप्तः क्वा वै
श्वदेवांते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः। यमः। तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना। सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः। उत्तीय तिर्वैकरात्रं
निवसन्नुच्यते तिथिः। अभ्यागता नाह राजन्यादिकवर्णमित्रगुरवो ज्ञातिर्गृहीवावना एते भ्यागतसंज्ञकाय द्रपि तादत्ताव मेधस्वतंत्रैकाहाधिकं। ता
दृत्त्वा अतिथिलक्षणक्रांताः। मनुः। ब्राह्मणस्यत्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते। वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च। अतिथिभेदा वाह एषवद्धिवि राम:
धएतः सायमध्यान्हयोः। सूर्योढास्त्व इहादिमो तच निराकार्यो न नाशेपि वा भूपाथस्तरणतोर्वयेक्तुतपसंज्ञश्चेतरः। प्रचेताः। यः सायं वैश्वदेवांते वासा ५१

यगृहमागतः। दैववत्स पूजनीयोसौ सूर्योढः सोतिथिः स्मृतः सायंतनोत्र वैश्वदेवः। याज्ञवल्क्यः। अप्रणोद्योतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः। पै
ठीनसिः। ज्ञातोपि श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो वदिद्दृश्यते श्राद्धं भुनक्ति वै यस्मात्कुतपस्तेन संज्ञितः कश्चिन्नातिथिरित्याह नातिथिः। एकग्रामगतः श्रो
दितगुरौर्ज्ञातोपि। आदित्यपुराणे नैकग्रामीणमतिथिं कथयंति मनीषिणः। किंच। बह्वागमेवाशक्तो च विशिष्टमेकमविशेषेत्वाद्यमेवार्चये
त्। प्रारवः। यदि बहूनां मीनशः कुर्यादेकस्मै शालवनेरर्धात्वथमभ्युपागतः स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मादिति॥ इति तिथिलक्षणं॥ अथ तत्प्रशंसा॥ लोका
नुग्रहपित्र्यरक्षणं कृते देवास्तथा योगिनोटंतो हातिथिरूपतः सच गृहस्यानां परैरैवतं। शिवधर्मोत्तरे। अनुग्रहाय लोकानां श्राद्धसंप्रेक्षणाय च। चरंत
तिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतले। योगायोगिनः। तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमुच्यते। स तेतिथिर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय। किंच। धातृश्चक्र
यमोप्रजापतिरथो वह्निर्वसूनां गणाश्चैते श्रेत्यतिथिं प्रविश्य विष्णुपुराणे धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोयमः। प्रविश्यातिथिमेते वै भुंजतेन्नं
नरेश्वर। किंच। गृहिणां बंधुः परश्चातिथिः। गेहानेत्यकृपाकुलः कुलममीषां तारयत्येष यत्नेच्छातः कुतुकाचरंति पृथिवीं सिद्धा गृहस्थांगणे। प्र
भासखंडे। नातिथेः परमो बंधुर्विद्यते गृहमेधिनां। गृहागतेप्यकृपया संतारयति यः कुलं। सिद्धाश्चरंति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया। अतिथीनां

हिरूपेणगृहागमनमुपागताः। किंच। गेहान्यादरजःपुनाति वरणप्रक्षालनं भोः खिलं पापं क्षालयति हयत्प्रणति सत्कारो वयज्ञाधिको। देवाना
मपि दुर्लभाः कुलममी संतारयंते खिलं दत्तान्नोदकं तःप्राप्त तिर्यंछां यज्ञादपि विशिष्यं परं त्वतिथितश्चेभ्यो न लोकत्रये। नारदीयपुराणे। पुनंति
गृहिणां गेहान्यदीयाः पादपांसवः। क्षालयत्यखिलं पापं यत्पादक्षालनोदकं। सत्कृतिः प्रणतिर्येषां यज्ञादपि विशिष्यते। येषामन्नोदकं दत्तं तार
यत्यखिलं कुलं। अतिथिभ्यः परं तेभ्यः परं किमस्ति भुवनत्रये देवानामपि वंद्याः स्मृता इति। किंच रक्षंति त्वसुरांस्तिलानतः कुशा रक्षंत्यथ श्रोत्रियोऽपं
क्त्यानं रक्षति सर्वरक्षक इह श्राद्धे तिथिस्तूरितः। काशीजिनिः। तिला रक्षंति त्वसुरान् दर्भा रक्षंति राक्षसान्। अपंक्त्यान् श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः।
॥ इत्यतिथिप्रशंसा॥ अथ तत्परीक्षा निषेधमाह नारदः। चरणं च गोत्रकुलवेदान्नशीलविद्याचरित्रंदेशादि परीक्षयेन्न गुणावंतं निर्गुणं वा द्विजं। स्वा
कारेवितरं कुचेलमथवा स्वाच्छादनं नावमन्येत्तेनं विचिकित्सया पितृहरिब्रह्मात्मकं चिंतयेत्। नारसिंहे। न परीक्षेन्नचरितं न विद्यां न कुलं तथा। न
शीलं न च देशादीनतिथेरागतस्य वै। कुरूपं वा सुरूपं वा कुचैलं वा सुवाससं। विद्यावंतमविद्यं वा सगुणं वाथ निर्गुणं। मन्येत विष्णुमेवैतं साक्षा
न्नारायणं हरिं। अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित्। मार्कंडेये। एतच्छिद्रोत्रवरणं स्वाध्यायं वापि पंडितः। शोभनाशोभनाकारं मन्यते

तेप्रज्ञापतिं।किंचदेवाद्योगिवराश्चरंतिष्ठथिवीमीत्येतयाशंकया।विष्णुधर्मोत्तरे।योगीन्द्रशंकयानित्यमतिथिंनविचारयेत्।अथातिथिपूजामाह।
अथास्यस्वागतमासनंप्रियवचश्चक्षुर्मनःश्रद्धयाअर्घ्यपाद्यमथान्नमाचमनकंस्थानंचरेच्छ्रोत्रियेमात्यवश्रणतिंतथादरमुपास्तिंदीपशय्याश्रयान्।आ
त्मानंचसमर्पयेद्बचरणाभ्यंगंवपूजांचरेदायातंविहितांजलिरभिमुखंयायाद्यथाद्यनुव्रजेत्।यांतंव।हारीतः।तस्यस्वागतमर्घ्यपाद्यमाचमनं
यमासनंप्रदद्यादिति।यमः।चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचंदद्याच्चसूनृतां।आपस्तंबः।ब्राह्मणायानधीयानायासनमन्नमुदकमितिदेयंनप्रत्युत्ति
ष्ठेदभिवादनायेवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेति।आदित्यपुराणे।पाद्यमासनमेवाथदीपमन्नप्रतिश्रयं।अनुव्रजेदुपासीतेतितथा।अथात्मनःप्रदानेने
ति।वायवीये।तस्मादतिथिमायांतमभिगच्छेत्कृतांजलिः।पूजयेच्चार्घ्यपाद्येनपादाभ्यंजनभोजनैः।किंचउत्तममध्यमाधमविभेदान्नादृशंश्जनं
दद्यादासनमन्नपानमनधीयानातिथेःकेवलं।दद्याद्ब्रप्रथमासनंविहतपोविद्याधिकानांतथातुल्यंभोजनमेकपंक्त्युपनिविष्टानांत्वैषम्य
तः।दानंस्नेहभयादिनातुनिमित्तकंब्रह्महत्यासमं।मनुः।आसमावसथोःशय्यामनुव्रज्यामुपासनं।उत्तमेषूत्तमंकुर्याद्धीनंहीनेसमंसमे।हारीतः
विद्यातयोधिकानांचप्रथमासनमुच्यते।वसिष्ठः।यद्येकपंक्तौविषमंमददातिस्नेहाद्भयाद्वायदिवात्र्यहेतोः।वेदेषुदृष्टांऋषिभिश्चगीतांतांब्रह्म

श्राद्ध टी· हव्यं तु मनयो वदंति। अथातिथिपूजाफलमाह। तत्पूजाफलमाङ्गिरेकवर्षमंदातु क्रतुयज्ञो शतं स्वाध्यायो न तपसो ग्निहोत्रं न इह हदं नाप्नोति यज्ञादति-
५३ पि। ध्यायेद्यन्मनसातिथिः फलमियान्न तु क्रतुशतात्। मनुः। अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रांतं वा दृष्टमागतं। सर्वयज्ञो शांतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः
विष्णुः। स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा। नावाप्नोति गृही लोकान्यथा त्वतिथिपूजनात्। आदित्यपुराणे। अतिथिः पूजितो यस्तु ध्याय-
53 ते मनसा शुभं। न तु क्रतुशतेनापि फलमाप्नोति मानवः। किं च। दातान्नं सुखमाप्नुयादतिथये देवैश्च संपूज्यते नित्यं न च वसु संख्यातं ददतियेन-
त्र स्वर्गलोकगाः। भारते। अन्नं हि दत्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि। प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि स पूज्यते। शिवरहस्ये। नित्यं ददाति यश्चा-
न्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं। स याति विश्वसंपन्नाँल्लोकानिति। किं च। यमः। पूजामतिथेः सदा जलतृणान्नाद्यैर्विदध्यादिह स्यात्स पूज्यः सुरसंसदा
हतरलोके स्यात्स समृद्धो भवन्। विष्णुधर्मे। सततमिह नरो यः पूजनं वातिथीनां जलतृणमृदाद्यैः शास्त्रवद्या विदध्यात्। सुरसमितिषु पू-
ज्योदिवतानां सदा स्यादिह वति च नरलोके जायमानः समृद्धः। अथातिथ्यमकुर्वतो दोषमाह शङ्खः। सन्नतिथेरतिक्रमकदस्मै तं सुपात्रस्य राम
चाप्नोति ब्रह्मवधोस्य दोषे सुपात्रेत्यतिथिविशेषणं। व्यासः। पथि श्रांतमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितं। यो न पूजयते भक्त्या तमाहुर्ब्रह्म ५३

घातकं। किंच। अर्थवैत्यस्याखिलं पातकं। यायाञ्चाश्चखराश्चतां सुकृतमादत्तेतिथिश्च स्सवै। एतीतिह्येदः। अस्यातिथेः। अस्ययातुः। आदित्यउवा
णे। पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं योन पूजयेत्। आदत्ते सुकृतं तस्य पातकं च प्रयच्छति। मनुविष्णुशातातपाः। येषाम नश्नन्नतिथिर्विप्राणां व्रज
ते गृहात्। तेवैखरत्वमुष्ट्रमश्वत्वं प्रतिपेदिरे। किंच। सूर्योढे विमुखे गते ष्वयुणा पापंस्यान्नरस्यातिथेः। नरस्यातिथेरष्टयुणामित्यन्वयः। वैष्णवे। देवाति
थौ तु विमुखे गते यत्पापकं भूप। तदेवाष्टगुणं तुं सांसूर्योढे विमुखे गते। अथातिथिः श्राद्धपंक्तौ भोज्यस्तत्राह। तं विप्रानुमतो वर्चयेत्तदनुज्ञो श्राद्धस्यशे
षमन्नयाकर्त्तुर्विप्रजनस्य वा मनुः। ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं। ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्। वाराहे। श्राद्धक्रियाफले
हं तिद्विजेन्द्रो पूजितो तिथिः। छागलेयः। आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुंजते येऽत्र धाद्विजाः। वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजंति ते। किंच। विप्रान्त्यं च
तिथेः सधर्मकमनु श्राद्धं तथा भोजयेन्नो वा मनुः। यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत्। भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत्। कामोक्त्या
विकल्पः। वैष्णवे त्वतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः इत्येकपंक्तौ भोजनं श्राद्धादन्यत्रेत्याह यद्विजपंक्तिभोजनमसमाषां श्राद्धतोन्यत्रा
त्वशेषान्विना तु सारेण भोजयेदन्या वेश्मनातिनिश्यकान्यमुजो वेश्मान्तरो केस्तु तिद्वयमाहय त्वामंत्रित भिन्नविप्रभुजिरन्यस्मिन्गृहे स्यादिति

श्राद्ध·टी·
५४

दं श्राद्धोत्तरकालभुक्तिविषयं तदेऽश्मवाचेल्लघु। तत्रापि व्यवस्थामाह उच्छिष्टं तगपिंडपत्तविषयमन्नं तत्पत्नो मतः। किंच। यो मिथ्यातिथिरन्नयावकृतया
यश्च प्रकारांतरेणाद्दे विघ्नकृद्देवपंक्तिभुजिलिप्सोरन्नं तत्स्वामिनो। आदत्ते खिलडक्षतं तु। पंक्तिश्च भुजिलिप्सुः शेषभुक्तान्नं च तत्स्वामी च। हारीतः। च
तुर्णां दुष्कृतं हंति ब्राह्मणो विघ्नकारकः। अन्नस्यान्नपतेः पंक्तेर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा। अथोक्तगुणालाभे तु कल्पमाह अथ पुरोक्तब्राह्मणालाभात्
तन्मनेरपि पित्र्यमारितमिति ज्ञेयो नु कल्पः। तानाह त्रि दंडालाभे वनिनोथ नैष्ठिकउदासीनो गृहस्थोप्यथ। ब्रह्मांडे। अलाभे सति मिन्नणो भोजयेद्धा
निनः अभावान्नं भवे पितेषां वै नैष्ठिकान्ब्रह्मचारिणः। तदभावेप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्। किंच। तत्र ब्रह्मविदुत्तमं मन्दभवेद्वेदार्थवित्तस्य चाभा
वेस्या छ्रुतिपाठमात्रकृत। ब्रह्मवैवर्ते। योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धे प्रयतात्मभिः। तदभावे वेदविदः पात्रमात्रास्ततः परं। किंच। अथो य श्रोत्रिपम्रसु
तः। सुरख्यो सो तदभाव उत्तरक आद्योस्याप्यभावे पतः। मनुः। अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः। अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः। ज्या
यांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता। मंत्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति। किंच। विद्याचकुलडोपि हन्नरहितो शस्तः। जातूकर्ण्यः। अपि विद्या
कुलैर्युक्तान्हीनवृत्तान्द्विजाधमान्। अनर्हान्हव्यकव्येषु वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। किंच। अथ विद्वत्तमः। विख्यातान्वयजो भवेन्न तु तदा स्याहृत्त विद्या

राम·
५४

न्वितो यस्याज्ञायि महान्गुणो न च कुले दोषो न कश्चिच्छ्रुतः। मनुः। किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छसि मातरं। श्रुतं चेदस्मिन्वेद्यं वा तन्माता पितरौ स्म
तौ। प्रश्नोक्त्यैव कुलगुणदोषाज्ञानोक्तिः। किंच। विद्यापाहूढ विघतोल्पतरविद्योपि स्वधर्मा महान्। मनुः। गायत्रीसारमात्रोपि वरं विप्रः सुयंत्रितः।
नायंत्रितस्त्रिवेदोपि सर्वाशी सर्वविक्रयी। किंच। निर्विद्योपि व्रतवान्बहुगुणश्च स्वल्पदोषोपि यः। दोषी यः कृतवृत्तिश्चेतङ्मेघ्नका अला मेघु
त स्योक्तिः सर्वगुणोः। भारते। वा रीत्वनास्तुपेणगुणैर्युक्ताः भवेयुर्यथ कर्षकाः। संविज्ञानाः क्रिमाकुलस्थमास्तस्य यावंतस्त्रराजन्ते केते न तु माः उत्पादि। किं
वा मेवदेश्यश्च संबंधीतराविनः। गारुडे। उदासीनेभ्यः लघेष्वभोज्याः संबंधिनोपि हि। मातुलश्यालयाज्यर्त्विक्शिष्याचार्यादयोपि च। संबंधेपि
गुणिनामाह आइदेहौ निखिलैर्गुणैर्यद्दिष्टौ भ्राता पिशिष्यस्तथा श्यालाचार्यकमातुलश्वशुरयाज्यर्त्विक्सुखाः। सखा कन्यामातामहो ति
अपसंबः। गुणहान्यां तु परेषां समुद्देतः। समुद्देतः सोदर्योपि। किंच। तानथ। आद्यां स्त्रीं स्तु सगोत्रसप्रवरकां स्यात्पुनःसंबंधिनोपुंस्याद
क्रगुणान्। आद्यां स्त्रीन संबंधिनो उपस्थात्ततु कोन्यसगोत्रसप्रवरकांश्चोक्तगुणान्संजापादित्यन्वयः। गौतमः। शिष्याश्चैके सगोत्रांश्च भोज
यदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणावतः। द्वितीयचशब्दात्सप्रवराः। ऊर्ध्वं ये सगोत्रा इति वा व्याख्यातदाह सगोत्रमथवा त्रिभ्यः परं भोजयेत्। किंच। आद्य

55

यद्विजसंनिधावतिथिभुक्तिः शूर्द्रभुक्ता यद्विवेतेन प्रगुणा स्वदा पितृयज्ञा वे वा तु कल्पतवतः। भोज्योसौ। किंच। अनुकल्पतो कथितमित्रं नाभिरूपोप्यरिक्थ
वंधुमातुलश्यालादिरसगोत्रस्तथा गुणी। काममेश्राद्धेर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपित्वरिं। अभिरूपं विद्वांसं। किंच। एवं द्रोणपचः पुरोहितगुरूपाध्याय
संवंधिनः। कन्यायाः स्वसुरात्मजा अपतयस्य। गुरुरत्र शिल्पादिशास्त्रोपाध्यायः। वायवीये। मातुलः श्वशुरः शालः संवंधी द्रोणपावकुः। एते श्राद्धे
नियोक्तव्या इयति। मात्स्ये। भोजयेद्वापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुं। विट्पतिं मातुलं वंधुमृत्विगाचार्यशालकान्। विट्पतिर्जामाता। ब्रह्मवे। ऋ
त्विक्कुलसत्रीयते दौहित्रजामातृस्वसुराः सत्था। मातुलो यतपो निष्ठः पितृमातृस्वसुः पतिः। शिष्याः संवंधिनश्चैव माता पितृ रतश्चयः। एतानि
योजयेच्छ्राद्ध इति। शंखधरमत माह अन्ये तु कल्पा विदुः संध्योपोसन मात्र कार्य कुणिकुष्ठित्वा दिदोषपातिमान्। मुख्याभावा विदुषस्तु उमा
न्मातुलादीन्। सिद्धांतमाह तेपि वरसिद्धांते तु कल्पो मतः। किंच। स्मृतेर्भक्ति स्मृतिरिष्टगुरुक विषयावा। किंच। गोत्रजानोदिताः श्राद्धेषट्
गार्ग्यः। नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथाकन्या तथा हविः। अभावेह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत्। असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि
एकगोत्रान्सपिंडसमानोदकोद्यान्। पाप्रिषेधापवादमाह स्मृतेवेदपाठनिरतास्वेपीत राभाव तोवेदांतार्थविदोपि नैव पितृपुत्रादि

त्रयीत्वत्र च । भोज्या । गौतमः । भोजयेदीदृशं विप्रं गुणवंतमिति । तथापि मन्त्रोद्देशेनेति विद्वानभ्युत्तर नविशिष्टानत्वेनापीत्याह आद्यामपि भोजयेन्मत
मनुद्दिश्यैव । आद्यो पित्रादित्रयी । विप्रवद्दा पितृश्राद्धे स्वकं पिनरमाशयेत । पितामहो वा कस्मात्स्माच्छ्राद्धं भुञ्जीत श्राद्धमर्चितइत्यादिदर्शनात मनुनात्र मा
ह । दैवे चैव पित्र्यादित्रयमात्मजाद्यपि गुणोत्कृष्टं भोज्यं मतं । अत्रिः । पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाथ सपिंडकः । न परस्य रमर्हाः सुः नश्राद्धे क्वापि
जन्मयां । ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः । वैश्वदेवे नियोक्तव्या येते गुणवत्तराः । सगुणानुकल्पालाभे निर्गुणानामनुकल्पता
माह । मारतः सगुणानुकल्पविगमेयं व्यापन्नान् निर्गुणां भोज्याः । वशिष्ठः । आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्नि
मंत्रयेत् । सर्वोपायैरित्यादला भेयाचमाना उक्तस्तदाह । ना द्विजमेपियाचनपरा उक्ता अनुकल्पत्वतः । स एवाद्य गेयगेऽद्य येऽधर्मीन्ने ष धर्मोषुये द्विजाः
तेषां निंदा न कर्तव्या उग्ररूपा हिते द्विजा इत्यदाह । ना निंद्या अगुणानुरूपविकलाचारा द्विजाः । मनुः । प्रभुः प्रथमकल्पनिरुस्य योनुकल्पेन व
र्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं । तदाह । तत्र चाद्ये कल्पे सति नानुकल्पगतिः । इत्यनुकल्पानिरूपणं । अथ संनिहितानतिक्र
मास्वतिक्रमे हव्य योसंनिकृष्टं द्विजं । अभ्येतारमतिक्रमे यदिह हेत्री न्यस्त्वा शरुघाम्न । शातातपपराशरौ । संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं

×विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत्। तथा॥ यदि स्यादवधिः को विप्रो दूरे चेन्नादिभिर्युतः। तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि संनिधौ। निशम्याथ गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतं। दूरादप्यावसथ्याय
यत्नतश्चापि पूजयेत्। तदा ×३

श्रा॰ इ॰ टी॰ ५६ यस्त्वतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं। षट्त्रिंशन्मते। संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने तु दहेत्त्रिपुरुषं कुलं।
अर्थसिद्धमेवाह। नास्यातिक्रमतो नधीति नद्यायादेषं। असंनिकृष्टस्य व्यासः। ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते। अस्यापवादमाह तमं प्या
शयेत्। ये गणमंतिहितद्विजे ऽसति। भारते। गायत्रीमात्रसारो ऽपि ब्राह्मणः पूजितः सदा। गृहमन्नोहे निशम्यैनं तु दूरादपि त्वासन्नात्ययजेच्च। इत्वाग
त्वा। भविष्यत्पुराणे। यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्। अस्योक्तबहुवाक्यविरोधादर्थांतरमाह सत्य
पिगुणाढ्ये दूरे नातिक्रमः। आसन्नागुणिनो ऽपि नेति। यदि हासन्नानतिक्रांतिमात्रं दूरस्थगुणाढ्यलाभमविवक्षितार्थं उक्तः। इति पत इह आसन्नानतिक्रम
मात्रमर्थ उक्तो मूले इत्यन्वयः। आतिवेश्यः सन्यो मातुलादिस्तद्विषयत्वं वा। अथवा। सर्वस्याप्यनतिक्रमो गृहशारीरासमन्नविप्रेष्वव स्याप्यः। अ
र्थांतरमाह। एवं परो ऽथवा। ईदृशी वा वाक्यानां व्यवस्थेत्याह। अथ तु निषेधो याति संबंधिनां पित्र्ये यस्तु तु कल्पतो विधिरसौ स्याद्धि यद्देवे त्विति प्रोक्तः
कपि। व्यवस्थांतरमाह। अथवानतिक्रमविधिः संबंधिनां तु त्सबेदैवे कर्मणि च। व्यवस्थांतरमाह अथवा पितृयज्ञे शेषान्नमुक्तो मतः। इति सन्नि
तिहितानतिक्रमः। अथ वर्ज्यानाह। अथो वर्ज्यांश्च। याहा विप्रो ऽस्मै वान्येषां त्यान गद्दिद्वैष ख्याला भेवस्रान्निध्यायां यहणार्थं पुनर्वर्जनमित्याह राम॰ ५६

56

तदन्निरुन्नमगुणालाभे तदन्यग्रहं वक्ष्ये । वर्जनस्य चक्रत्वर्थतावस्तुरूपार्थतामप्याहतद्रुहशोचवकर्मविफलं दाता चदोषं भजेत् । वायवीये । न श्राद्धे भोजनीया
स्तुनिंदिता ब्राह्मणाधमाः । येर्थुक्तो नरपतिश्राद्धे पितृस्त्वास्तं स्वपातयेत् । दोषांतरमाहरा ष्ट्रेउद्वृष्टिमहाभयेव भवतः । वसिष्ठः । विद्वत्सु वत्व विद्वांसो येषु रा
ष्ट्रेषु भुंजते । तान्यनावृष्टिमृच्छंति महद्वा जायते भयं । मनुः । काणाः कुंठाश्च मंदाश्च पूज्यवर्णेराः कवैर्विना । सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः । त
दाहतेषांश्च मिश्राः शुभाः । काश्यपः । काणादीन्भोजयेद्दैवे श्राद्धे दाने त्ववर्जयेत् । तदाह वर्ज्यान्केवलं नैस्वरे विकटपारेयान्विडः । प्रमादाद्वर्ज्योपादाने
श्रातदुजोपंधा मिश्रतया प्रमादाद्विहिते योग्यां चरेन्निष्कृतिं । योग्यामि ति एनसि गुरूणि गुरूणि लघुलघ्वन्यनीश्रन्येयर्तेन्क्ता । वर्ज्यस्यापि दोष
माह वर्ज्योदोषमिया चतुक्ति कृत्म । मनुः । यावतो ग्रसते पिंडान्हव्यकव्येष्वमंत्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलांस्त्वयोगुडान् । वस्त्यां । प्रति
ज्ञाता स्तेषु मित्रादीन्स्वावदाह । अथो वर्ज्यो सगोत्रः समानार्षेयर्विग्मित्रमित्रसुहृदः शिष्याश्च याज्याः स्तथा । शालस्मृतिः मातुलादय इती
मे मित्रश्च खाः । मनुः । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योस्य संग्रहः । मानारिं न मित्रं यं विद्यान्न श्राद्धे भोजयेद्द्विजं । वायवीये । न भोजयेदेकगोत्रान्त
मानप्रवरांस्तथा । ब्रह्मवैवर्ते । शिष्याश्च त्रविज्ञोयाः स्याः सुहृदं शत्रवस्तथा । श्राद्धेषु श्वशुरः शालान भोज्या मातुलादयः ।। ।। इति मित्रा

श्रा॰ टीका॰ ५७

यः। अथानधीयानाद्दीनाह। अयोमूर्खैर्नर्तकगायनाचतकशूरि त्रीमर्त्यदुर्ब्राह्मणाः। ब्रीविनश्शूद्रायांकृतो निश्चयोयैस्ते। शूद्रस्त्रीकृतनिश्चयाइतिवा
पाठः। तद्दाम्मूर्खैर्विवेश्हानः। मनुः। ब्राह्मणेत्वनधीयानस्तृणाग्निरिवशाम्यति। तस्मैहव्यं नदातव्यमिति। शातातपः। नाविद्वान्सुप्रदेयंतु हव्यंवा
कव्यमेववा। भारते। यथाप्रशांतेज्वलनेतुहोतिनतन्नैवदेवान्नपितृनुपैति। तथादत्तंनृत्यतेगायतेच। कौर्मे। यस्यवेदश्चवेदीचविच्छिद्येतेत्रिपूरुषं
सवैदुर्ब्राह्मणोनार्हः श्राद्धादिषुकदाचन। यमः। संध्याहितेव्रतभ्रष्टे विप्रेवेदविवर्जिते। दीयमानंरुदत्यन्नं किंमयादुष्कृतं। किंच। शूद्राध्याप
कहीनसंध्यभृतकाध्याप्याविडालव्रतोविद्वान्योवकहन्निवेदभृतकोवेदोपजीवीनथा। वेदाद्दावडुपकादत्यमनुयोक्ता। संस्कृताध्यापक
स्त्रीशूद्राकृतंनिश्चयाइतिदर्शाष्टोवापिमूर्खादयः। भृतकोध्याप्योयस्यतिवडुब्राह्मिणः। भृतकाध्यापकः शूद्रेणास्त्रियावकृतो। निश्चयःस
र्वकार्यनिर्णायोयस्ययावायवीये। प्राहवेदान्वेदभृगोवेदान्पश्चोपजीवति। उभौतौनार्हतः श्राद्धेपुत्रिकापतिरेवचावेदाध्येरनुमतिर्वेद
भृतः। वेदोपजीवीघटिकाध्ययनादिद्रव्यग्राही। भारते। अनुयोक्ताचयोविप्रोयोवडुपकस्सभारत। नार्हतस्तावपिश्राद्धे ब्रह्मविक्रयिणौ राम॰
हितौ। असंस्कृताध्यापकाश्चभृतकाध्यापकाश्चयेसंसत्त्वव्यवहार्यास्तेस्त्रीशूद्राकृतनिश्चयाः। यमः। नष्टप्रतिग्रहमर्हेतिहपलाध्याय ५७

57

काद्विजाः।अपनधीयानादयः।अथशरीरदोषिणआह।डुश्चर्माकुनखीचर्म्मकबधिरोहीनाधिकांगोषंढाः।श्वित्र्यप्यधिकांगुलिश्चगड्डुमांछिन्नांग
काणोकुणिः।खंजास्त्रपरविद्धमेहनउअमंटातिदीर्घातिह्रस्वस्थूलकृशातिलोमकविलोमानोतिगोराग्रशं।कृष्णाव्याधितइतिनासगलदं
तव्याधिमत्सद्वराहशांगाः।खलतिःसकुष्ठिशितिदंतोऽविद्धदग्धश्रुती।डुष्टांगाइति।लंबकर्णासहिताएतेडश्चर्मोगजचर्मरोगी।श्वित्रीश्वेतकु
ष्ठवान्।गड्डुमान्कुब्जः।कुणिःकुकरः।ह्रस्वपरोअवाप्यश्रुः।विद्धमेहनोविद्धशिश्नः।उंडरोरूकमनाः।शंखलिखितौ।नवेडष्टाश्नौजयेदुश्चर्म
कुनखिकुष्ठिश्वित्रिश्यावदन्तायेचान्येद्विनातिरिक्तांगाः।कात्यायनः।विद्धप्रजननव्याधितव्यंगाश्वित्रिकुनखिवर्ज्जं।आत्रेः।मोक्तुंश्राद्धेनचार्हंतिदे
वोपहतचेतसः।षंढोमूकश्चकुनखीखल्वाटोदंतरोगवान्।श्यावदंतःपूतिनासश्छिन्नांगश्चाधिकांगुलिः।गलरोगीवगड्डुमान्स्फुटितंतोग
श्वसद्वरः।खंजस्त्वपरमंटाश्चयेचान्येहीनरूपिणः।कात्रे।काणाःकुंठाश्चमंटाश्चमूकाश्चबधिराजडाः।अतिदीर्घाअतिह्रस्वाअतिस्थूलाग्रश
कृशाः।निर्लोमानोतिलोमानोगौराकृष्णाअतीवये।एतान्विवर्जयेत्प्राज्ञःश्राद्धेष्वश्रोत्रियानपि।शालंकायनः।अविद्धकर्णोथदुष्टकं।
लंबकर्णस्तथैवच।दग्धकर्णोश्चयस्तुकंतद्वैरहांस्त्रिगकृति।गोभिलः।हनुःस्यलादग्धःकर्णौलंबौनुपरिकीर्तितौ।दंष्ट्रोष्ठौसंगुलोशश्च।

श्राद्ध·दी· वितिः। इति शारदीपिकाः। अथ निंद्याचारा नाह। अथ स्वर्खादि षट्प्रक्तो पांत्यमवृह जोग्रपशुपालाविप्रलंबश्रुती। यां च्या द्धात्परि वित्तिवेत्र कृषिक
५८ न्यकस्वकर्मावणि ग्पिपांन्यागतद्वत्नमद्यप भिषक्यातित्यवद्देवतालाः। यिपोनर्भवसोमविक्रयिक्रतद्मावार्धुषीना कोगेहस्योपपतिश्च स्व विकित
वोशूद्रापतिः स्त्रीजितः। नीलाकर्षणाक्रक्रियारहिताः शीलघ्नयास्त्रीगमायेब्रह्मक्रियविक्रयिक्रयिरवराहूढाश्च नीलांबराः। विद्यातत्सदाभि
58 मानतः परयशोहंतावहीनः स्वतश्रुश्रूक्षश्च गुरोर्निर्विहणाक्रदाकष्टाप्रिशुणांर्ध्यान्। तुर्दं कर्म निषादनिंदकसद्दारक्रांबराश्वार्थकामासक्ताः
स्वयाजकावतपराआत्मार्थपाकाम्रृथा। येब्रह्मब्रुवरक्त मध्यवसनानिंघक्रियाइत्यमी षट् षट् पंचाशत्। यमः। शांतेपथाग्नेोघ्न तमाज्जुहोति त
नैवदेवान्नपितॄन्नुपैति। तथा दत्तं न्द्रपतेगायतेच यांचान्ते चैव दक्षिणां चैवदाति। अविवाहिकजातस्य सह वितृद्धाजुयोनरः। नतस्य पितरो देवाः प्र
तिगृह्णंतित द्धविः। मद्यपस्य निषादस्य यत्र भुंक्ते द्विजाधमः। न तत्र भुंजते देवा न पितॄः स्वद्धविस्तथा। वृषलीपतिभुःक्तानिश्राद्धानि च हवींषि वा
नप्रीणंति पितॄन्देवानि ति। वृषली शूद्रा। भविष्यत्पुराणे। नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणक्रिये। न ब्राह्मणा ब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं। राम·
अब्राह्मणादयत्रकाः संज्ञाप्रकारिणी। यमः। नाश्नंति पितृनेदेवाना अंस्यपटतवादिनि। भार्याजितस्य ता अंतियस्य बोपपतिर्गृहे। नस्वैरस्य ५८

यातस्य नरकं तानिरवासमस्तः। यंगुल्मतानकर्णास्य भुंजते वितरोहविः। आपस्तंबः। नीलीकर्षणकर्त्ता तु नालीव स्त्रानुधारकः। किंचिन्नतस्य दात
व्यमिति। मनुः। अज्ञातैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा। अपांक्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुंजते। हारीतः। आमपात्रे पयो यद्वद्भस्मन्येव हुतं य
था। तद्वत्कर्मणा प्रहतस्येतद्द्विजे प्रणश्यति। यमः। ये न्यपेताः स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्तिताः। कथं ददाति यस्तेभ्यस्तस्य तस्यैव नश्यति। त
स्माद्विद्यातु कामेन दैवं श्राद्धं च नित्यशः। अशांतेभ्यः प्रदातव्यं नाशांतेभ्यः कदाचन। नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषे। यत्तु वाणिजके दत्तं
नेह नामुत्र तद्भवेत्। तस्मान्नावहृतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे। सोमविक्रयिणो विष्ठा भिषजे पूयशोणितं। शेषास्तु पतितं वै दत्तं तमोविषमुच्यते। इतरेषु
त्वपांक्तेयेषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु। मेदोसृङ्मांसमज्जास्थि भवति श्वतियाचितं। वायवीये। कुष्ठार्त्तांश्चयो गच्छेद्याजयेद्वा हृतोध्वरे। नार्हत्यमावपि
श्राद्धं द्विजोयः स्याद्वनास्तिकः। आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात्। नार्हत्यमावपि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः। सदारकं वरायैवयरिवाद
रताश्चये। अर्थकामरताये च न तारन् श्राद्धे भोजयेत्। मारते। अधीयानः पंडितं मन्यमानो यो विद्यया हंति यशः परेषां। ब्रह्मन्स तेनाचरति
ब्रह्महत्यां लोकास्तस्य त्वंतवंतो भवंति। सर्वे च वेदाः सह षड्भिरंगैः सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म। नैतानि सर्वाणि गतिर्भवंति शीलव्यपेत

श्रा॰ द्व॰ टी॰
५८
59

स्पनकस्पराजनम्। अन्नाकर्षणं शत्रुनिर्वहणं चक्रुषिर्वाणिज्यपशुपालनं च। सुश्रूषणं वा पत्युरो हेतोः कार्यं नैतद्द्विघतेब्राह्मणस्य एते द्विजातिं दितमाच
रंतः पित्र्ये च दैवे च विवर्जनीयाः॥ इति निषेधाचाराः। अथाश्रमबाह्यानाह। अनाश्रमी धृतपसोऽग्रोपि श्रुतश्रोत्रियः। मोक्षज्ञोप्ययतेंद्रियः परिवर्त्ते
दंत तथाध्यानिनं शाक्याः पाशुपतास्वनिर्घृणास्तथा। शैजटी नास्तिकः। पाखंडास्वनिरर्थकाश्रमिंडरात्मश्रावकाम्नामसानिर्ग्रंथास्तथसर्व
मित्रजिनबुद्धाः पांचरात्रास्तथा। काषायाखिलशौचवर्जितस्तुरापाः कर्मसंन्यासिनः संन्यासकलतोश्रुभावरणाशालाव्रस्तविघामिषान्
मूढानीधनलिप्सयाकृतपरब्रह्मोपदेशामहाधूर्ताविंचनकारिणो। विदिततत्वाः कर्ममार्गाच्युताः। कृ येन्वणे विरुद्धमाश्रमविरुद्धं भि
न्नवृत्तः श्रुते विक्रितापि च शुष्कतार्किकउतिमेताश्रमेभ्यो मताः। वान्याश्चिंशडुमेशवेत्र सहिताः। श्रुताबहुश्रुतः। प्रचेताः। चतुराश्रमबा
ह्यायदत्तं भवति निष्फलं। वायवीयो। यस्मिन्षेद्वाउभत्तत्सु चतुराश्रमबाह्यतः। अयतिर्मोक्षवादी चतुराश्रमबाह्यायदत्तं भवति सोऽत्रभोतोपं
क्तिदूषकौ। उ येण तपसा युक्तः श्रोत्रियोपि बहुश्रुतः। अनाश्रमीतपते ब्रह्मस्थे पेतं विप्रं न निमंत्रयेत्। ज्ञो पपत्तिस्तथा शाक्यो नास्तिको वेदनिं राम॰
कः। ध्यानिनं येच निंदंति सर्वे ते पंक्तिदूषकाः। ज्ञोपपत्तिः शुष्कतार्किकः। वृथाखुंडाश्चजटिला सर्वकार्यपरिकांक्षयथाविर्घृणाभिन्नवृत्तौ ५८

स्वसर्वमित्तांश्चवर्जयेत्।कौर्मे।बुद्धश्रावकनिर्ग्रंथाःपंचरात्रविदोजनाः।कार्पटिकाःपाशुपताःपाखंडायेचतद्विधाः।यस्याश्नंतिहवींष्येतेदुरात्मा
नस्तुतामसाः।नतस्यपद्भवेश्राद्धंप्रेत्यचेहफलप्रदं।नंदिपुराणे।ब्रह्मज्ञानापदेशेनयेकुर्वंत्यशुभंमहत्।सर्वकर्मस्ववर्ज्यास्तेचंडालादिजरूपिणः।पाद्मे।
ब्रह्मोपदेशंकुर्वंतिजनानामर्थलिप्सया।स्वयंरूढास्तुशूद्राणांश्रुतीर्वैविप्रलंभकाः।ब्रह्मविक्रयिणःपापाःस्नात्वावापिनपूजयेत्।वर्णाश्रमविरुद्धानां
धर्माणांयेचसेवकाः।कालिकापुराणे।अदृष्टतत्वाश्चपियेकर्ममार्गाद्बहिःस्थिताः।पतितास्तेनसंदेहःसंत्याज्याःसर्वकर्मसु।वैष्णवे।पुंसांजटाधरण
मुंडवतांतथैवचाशिनामखिलशौचविवर्जितानां।संभाषणादपिनरानरकंप्रयांतीति।इत्याश्रमवात्याः॥अथकेतनानर्हानाह।येकेतनानर्हकास्तेथोन
र्तकगायनौपतितौतेषडंपंधत्र्छ्यक्रियाः।स्तेनोदेवलसोमविक्रयिजत्वायोवार्धुषीकांडपृष्ठःशिष्योगुरुरंघ्रिजस्यकथकः।क्लीवोग्न्युपक्षेवकः।अ
ज्ञातान्वयवादकस्तवककापस्मारिपट्टाहताःश्वित्रुन्मतगणाग्न्यकत्रिजपुरावर्णांतरस्त्रीकृतः।दंभीवोधककश्चद्रोहोद्यमतहतीरोक्गणापुत्रिकापु
त्रीयोयवनस्तथेतिकथिताःपङ्क्तिशदेतेभ्रश्च।भेषजीभिषक्शान्तवकाजटिलाः।त्रिजस्त्रिजातःवोधकापेतालिकाः।यवनस्त्वदेशोत्पन्नः।भारते।
यावंतःपतिताविप्राजडोन्मत्तास्तथैवच।दैवेवाह्यथवापित्र्येराजन्नार्हतिकेतनं।श्वित्रीकुष्ठीक्लावघातथापह्नहतश्चयः।अपस्मारवयश्चा

श्रा·टी·
६·
60

घोराजन्। चिकित्सकास्वैलकाहृथा नियमधारिणः। सोमविक्रयिणश्चैव राजन्। वृथेति दांभिकाः। गायना नर्तकाश्चैव प्लवकास्तथा कथका बोधका
श्चैव राजन्। होतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा। तथा वृषलशिष्याश्च राजन्। येन कांता कृतार्थं वर्णांतरपरिग्रहः। ब्राह्मणाः सार्वविद्योपि
राजन्। अनग्नयश्च ये विप्रास्तत निर्याताकाश्च ये। स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्। अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत। पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च राजन्। आरा
कर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको द्विजः। प्राणविक्रयवृत्तिश्च राजन्। प्राणेतिमेवकः। निपूर्वः कोउष्टश्च यवनो भरतर्षभ। अक्रियो ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धेना
र्हे ति केतनं। इति केतनानर्हाः। अथापांक्तेयातान्ः अथा। वाक्योपांक्तगणश्च पांक्तरहिता द्वाविंशतिर्याचकायाद्याः। निंद्यक्रियेषु कार्यां व्याकरित्यादे
योद्वाविंशतिः अपांक्त्यानामेवात्रोक्तेस्तद्धीनाः। किं चात्यन्तामिकुशीलवोच दिधिषूपत्यंधकाणोशठः। उश्चर्मा खलतिश्च शिल्पिश्च तकाध्याप्य
श्वियायी तथाश्वित्रीयश्चमावकाणिनोपितृविवादी शूपावद्मो लकः। कुंडः क्लीबनिराकृतीत्वधिकहीनांगाभिशस्तागुरोः पित्रोस्त्यागकृतोप्यगार
दहनो मिथ्योक्तिकुंडाशिनः। मित्रध्रुक्कुष्ठितिनिंदितैलिककूनस्फूल्त्वकाः कूटसाक्ष्यन्पेभ्योगरदः। वारणादयः कुशीलवाः। एषहस्रामासादिनि
र्माणवृत्तिः शिल्पी। अधिकार्यपि महायज्ञानचुष्ठायानिराकृतिः। विस्मृतवेदो वा। उराकृतिमित्यपरे। तिलादीनां पेष्टा तैलिकः। एते पंचत्रिंश

राम·
६

त्वं कीर्त्यं केषुचिदपि वक्ष्यंते। किंच। जटः शरधनुः कर्ता। कृणिनस्कारः। शूद्रप्रेष्यककांडपृष्ठवृषलीपुत्राः कदर्यो भृताध्याप्यः केंकरकुष्ठिपंगुबधिरश्वक्रीडिक
त्वास्ववाक्। वृषली शूद्रा। किंच। संसर्गी पतितस्य यः समयस्थे भेत्ता ग्रामयाची बहूनां याजी त्वरचब्रह्मदीर्घरूगयस्माद्योगणाभ्यंतरः। वंशोनास्तिकवृत्तिश्च
द्रगुरुः शिष्यो यं त्वकृद्दं दिनोयुद्धाचार्यकं गेउमालिगुरुत्तेरोद्धारोनधीतिब्रता। पतितत्वेन सिद्धेप्य इह मध्येपि निषेधाय पतितसंसर्गीति। राजादिकृतव्यव
स्थासमयः। गणाः संघः। वंउस्थितेन शिश्रवणोर्पियं त्वरुतकूद्धाद्यर्थयंत्रतिर्माता। सर्वकार्येगुरोः प्रतिषेधेन प्रातिकूल्यकृद्गुरुरोद्धा। अनधीत्यनारब्धाध्यय
नो व्रता ब्रह्मचारी। आरब्धाध्ययनस्य विहितत्वात्। न वाध्ययनासंबंधे कथं प्राप्तिः। व्रतस्य समपिदोदित्र मितिप्राप्तेः। किंच। ब्रह्मद्विट्रसविक्रयी स्थपतिर्व
त्तारोपको श्येनजीवी स्रोतसां तिबंधभेदकस्साङ्गुष्टात्मजाचार्यकाः। क सन्निधौपकृतादसे विगणावेश्यापेक्ष्यनित्याध्वगम्नीपद्योगणायागकृहिपणा
जीवी दारकाचार्यकः। ब्रह्मब्राह्मणो वेदो वा। रसाद्युडलवणाद्याः। पारदो वा रसः। स्थपतिर्वास्तुविद्याजीवी सत्रधाराद्विः। स्रोतसां गतिबंधः सेतुस्तत्क
र। तथायः क्षेत्रसेचनार्थं स्रोतसां भेदकः भरोनेकधा नेता। वाग्दुष्टः परुषाव्रतभाषी अभिशस्तो वा। आत्मजेति आत्मजः पुत्र आचार्योध्यापको यस्य। सद्विति
पस्य न प्रत्यत्तो दोषः सद्भिश्चतिंघते। अपेतिपंचयज्ञानकृत्वा भुंजानः। सेवा सेवकः। गणानां देवताविशेषाणां। गणयागा प्रसिद्धा इति मेधातिथिः। किंच।

अ॰ टी॰ ६१ वार्त्ताज्ञो विराजो ब्रूगो ब्रवदमकाश्चौरश्चिकः प्रेतनिर्हर्त्तामाहिषिकस्तथा विकशलाकाशाहि दराउध्वजाः । मायी पोषकदानवान्कश्चथा श्रम्पशमकारी
गुरुघ्नो वीरघ्नश्च यायती यतीशुत्तोवांवातनाशिराइयाजकाः । वार्ताकृष्यादिवैश्यवृत्तिस्तज्जीवी । निग्रहवचोरेणसर्वलोकहन्तोतंज्ञात्वाराज्ञे निवेदको वा । श्रौ
रभ्रिकउरभ्रामेषाः पयपमस्य । एवं माहिषिकाः । व्यभिचारिणीपुत्रो वा । अविमिजीवतीत्याविकः । शलाकाशब्दं शाहोत्निकर्मतामपि भेषत्पक्षु छलाकादादाही
61
महापराधी राज्ञाकृतश्वपदाघंकदंशेश्वध्वजः । मायी ऐंद्रजालिकः । अन्योक्तं परदोषं पश्यातिसंबंधो स्नात्वाकपाट्टहयतिता पोषकः । शास्त्रानुक्तात्र्प्रमवाच्चथा
श्रमी । ग्रामारादि निर्माणाय पाषाणतक्षको श्मकुट्टः । वीरघ्नो बालघ्नः । अवीरामिवमामयमिति श्रुतेरवालामिवेति निरुक्तैर्व्याख्यातः । वैराग्यं विनैवयः प्रव्र
जति सप्रव्राययतिः । किं च । प्रव्रज्योपनिषद्भन्तपौन्निकस्तुरागम्यागमो विक्रेता त्मजतीर्थयज्ञपशुगोकेशाभिषस्याव्रतः । गान्धेयश्च तुरीश्रमेभ्यउतवादित्री
पितुर्ईषकोदारागोब विरागवस्त्रकथको श्रामर्ययोमानकृतः । प्रव्रज्यासंकल्प्य योन करोति । पौन्निकः पुत्रकलेखन हन्ति: । तद्विक्रेता । मूल्येनतगृह्णेरव राम
खको वा । सुरागर्भः स्तुरापीगर्भजः । कृतप्रायश्चित्तसुरापगर्भजो वा । विरागवस्त्रो विविधमांजिष्ठादि रक्तवस्त्रः । अत्रिदंडी लोकवंचनाय गैरिकादिरक्तव ६१
स्त्रो वा । कथको विरिश्यो वृहत्कथादेर्कर्त्ता । श्रामरी अपस्मारी । मानकृद्धान्यभूम्यादिमानव्यवसायजीवी । किंच । श्रेणीयाजकश्च गयाजकस्तुलाकृ

दाल्पदास्त्रिणपदाः शश्वाजीविपरस्त्वनाशिनगरप्रेष्याश्चकुष्ठांऽजः। आरूढः पतितः श्रोहितमधुमाराष्ट्रकामाः अपीतावेश्या। मिस्रणपथकृतुख
जहृषीघनत्त्रतिः पतिः। वंषकया श्रेणपः सुवर्णकाराद्याः प्रकृतयः। समानजातीयानामपिसमानव्यवसायानांसमूहः श्रगाः। अलीकतुलाव्यवहा
रेणावंचदंयस्तुर्लीकूटः। ह्रौद्राश्रेमरद्योपद्यातीमध्ग्नः। राष्ट्रंवशाकर्तुंकामयतेसराष्ट्रंकामः। किंव। अथशूद्रहत्तिरथवप्रायोत्थितोयामकूटस्थ
स्थागाणिकश्चपांडुस्तयथोब्रह्मोत्तरः प्रस्तुषः। घंटातलस्त्वथविद्धशिश्नउत्तगोघोदांडिकोवैदविक्रेतानेद्रिधिक्षपतिस्त्वथकिलाशीदंभिपर्याहिताः
मत्वांस्यमरणोतमनशनप्रायः। संन्यासवत्यनशनेऽपुमान्प्रायइत्यमरः। तन्यागीप्रायोत्थितः। बडुलीकव्यवहारैर्ग्राममड्व्यन्हतग्रामकूटः। जा
वन्मुक्तवेषेणालोकंप्रतारयन्द्व्याजिकोब्रह्मस्तरुषः। बहुस्तुद्धंघंयोश्चतपगीताद्विजावाघंटालः। महाघंटांवादयन्नतिष्टहंभिन्नमार्गोवा। विद्धशि
श्नाद्वविडेश्वप्रसिद्धः। तत्रहिशिश्नव्हेषणाधः। शिरायांछिद्रंकृत्वाविटाहेमाघंटकाघटितेमुक्ताफलादिविरचयंति। राज्ञादंडग्रहणोधिकृतोद्धोडि
कः। किलाशासिध्यरोगी। किंव। पर्यायाधात्रजपालहृतकृष्णनर्मदर्टहिंसान्हपग्रामप्रेष्याकृतात्मद्यातजनकन्याहृषिडवीलकाः। मृनो
न्मादिन। रूपपांत्पाकृपगणः उक्तः। अजपाल। तद्वतिरजपालः। कृतात्मद्यातस्मृडघमी। अभिशंसनेत्वाकन्याहृषा। डबीलोलोहितकेशः

श्राद्ध·टी·
६२
62

खलतिर्वा। इत्यपांक्तेयाः। अथ पंक्तिदूषका नाह पंक्तिदूषिबजो थांत्याः पंचदशैकविंशतिगतानृत्तोभिताद्याः। निघक्रियान्तर्गतयो व्याकृदोषैकविं
शतिश्वंत्याः पंचदशगतव्रतान्तरग्यः स्त्रीजितानाः। किंच। तथा। पंचाशत्सह सप्तभिश्च कथिता सकृत्याग्निरवाः। अपांक्तेपशुत्पाकाश्माघाद्यादीर्घद
गंताः सप्तपंचाशदिहापि ज्ञेयाः। किंच। त्यजन्संध्याधीततुहोतिवेदमपिराज्ञेः सेवको मत्सरी। विप्रास्पृड्समीक्षणः शाधनुर्पेडन्नदूषाव्रतोपाध्या
यः स्त्रववंधजाव्याहिशक्तुन्याजीवगोव्रडुहः। विरोतः समाहारैकवड्डावः। विप्रेति। स्पृड्विप्रायां संज्ञाप्रकरणोक्तो स्पृड्समाज्ञातः। अव्रतेति।
अव्रतो नास्युपाध्यायः। स्रवो नौका तस्य वंधो दृढीकरणं। अहिभिराजीवति सर्पक्रीडः। किंच। सोवस्नोवकयोनसेकरिनराशंसावनध्यायपाथा
क्रीडापतिताश्च मसनदशास्त्राह्नेनधुष्ठोलमः। पोन्नढास्तुततस्तेनोवपरिवेदन्याः सुतः पौश्चलश्चापश्चाडुसुगष्टपापहृगिताः पार्श्वद्वयकोदि
नः। वृत्तस्यार्यवार्तईदकसंकरोवनिसंकरः। नृशंस एव नराशंसः। तया नाशंसति स्नेति सोपि आक्रीडमृगयाशीलः। सप्तदशपतिताः। गोमर्दवि
। अस्नानदप्रव्रजितवंधुमित्रघातकाः मातृपितृपुत्रदाराग्निहोत्रत्यागिनो यज्ञापहं ताहफलापतिः सोमविक्रया व्रात्यो निष्क्रियश्चेति पतिता डू राम·
तिरेक्तोकाः। संग्रहातदुश्चलीशुल्केनजीवनोश्चल। अष्टभिः पापरूपिभिः पापरोगेरिमाताः तेचोन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्माश्चासमठश्चलीशुल्के ६२

दरं मेहो भगंदर मश्मरी। तिर्देवलो काः। किंच। मौन स्नान विवर्जिता गुरुविरुद्धा व्रात्यतया जकारका। न्नाम्न नपत्यमि। त्वरिपवो गायनस्तथा। लिंगिनः। स्व
याज्यकयाजका। स्वविक्रयाद्दासप्रतिःपातनीयाये वाययकः। गातम्शलतृषलीउत्रादिसंस्कारकाः। मित्रस्यरिपुः। अयाज्यकेति स्वार्थेक त्वा। एवं वाघके
ति। द्वासदा प्रतिःपातनीयादेवलोक्त्याः जारः। उपपतिः। कुंडभर्ता। गोलकभर्ता। दिधिषुपतिं। म्लेछः। भृतकाध्यापकः। अयाज्यपयाजकः। ब्रह्मध
र्मा। दुष्टद्रव्यविक्रयी। कदर्यः। वर्णसंभेदकः। अनार्यः। भ्रष्टशौचः। देवलः। वार्धुषी। गोत्रभित्। परिवित्तिः। परिवेत्ता। कुष्ठपृष्टः। कांडपृष्टः। निकृतः
निराकृतिः। अवकीर्णी। म्लेछः। अवरेखरः। कारुणः। आगारदाही। पडिबलीवः। उपपतिः। अनपत्यः। कूटोपसाक्षी। दुष्टोपघाती। पुष्टोपघाती।
स्वाजितः। सेतुभेदकः। तालावचरणः। खड्गोपजीवी। अधर्मपाठकः। नित्ययाचकः। प्रायश्चित्तवृत्तिः। धूर्तः। साधनिकः। मृगयुः। कितवः। नास्ति
कः। पिशुनः॥ शवरः। वणिक्। बंदी। पौनर्भवः। आत्मंभरिः। शुल्की। समुद्रयायी। कृतघ्नशीलः। अभिचारशीलः। नैलिकः। शास्त्रिकः। वैद्यः।
भृतकः। कन्यादूषी। ब्रह्मघ्नः। क्रूरः। कुहकः। मित्रध्रुक्। दन्नापथ्यपी। समयभेदी। वाक्परुषः। दंडपरुषः। शक्यशिल्पिकः। हस्त्यारोहः। स्ववंध
कश्चेति। पशुके चिदन्यत्र विशेषतश्कास्त्र थैवनिबद्धाः। अन्येन या सामान्योक्तेति। किंच। येवा तुष्ट्रिय पुत्रपाश्डानिया व्यावेष्टिकामीनहा।

श्राद्ध टी. ६३ उपपात्रा सगरस्य निष्कृतिः तीर्थग्रामं ग्रिम्रयाजकोटान् त्यं स्नामसरं राजा विकृष्टकायो वा मनोदुष्कुला नः पोष्टिमज्जो नोर्महापथिक विद्याहीनको ने
लिकः। पादेति शूद्रयाचा। मरणान्तरग्रावेशन मावेष्टसे न पश्चात्सृज पनार्थ यज्ञे परिक्रीत आवेशिकः। मीनहा मीनघाती। क्षिद्वेति उपपदे सत्यमतिव
क्षिपश्च सलग्न राजन्येश क्षिवित्यस्यस्तृताधिकारेणातन्नेव नियमार्थत्वात्। अरिहयोगविवन्हणा ऽतिवत्। अगुणपङ्क्तिरशास्त्रणाग्निश्च। याजो याजकः। अ
ग्रिम्रः शूद्रः। ऊहकोटांभिकः। महापथिको दूरपान्तरगन्ता। सुस्रुष्टेत यात्रस्थितो वा। महापथाद्दूरा राहगन्ता वा सवाज्ञानकुलादिः। नेति कोनीली विक्रया
दिजीवी। किंच। नोकावाहश्रोहितः पतितराज्ञो ईर्ष्यणः सर्वविक्रेता प्रत्युपसर्गा का अवसिताः तद्वद्यैरोगिणः विडालव्रति पारदारिक जपत्वात्यागिनोद्यो
विकर्मस्यो शौवयुतश्च राजसङ्गतिमे पङ्क्तिदूषिद्विजाः। प्रातीति। प्रत्यवसिताः। इति पङ्क्तिदूषिणाः। अथ प्रकीर्णकाः। वाच्यो यो सकलः प्रकीर्णकाणां या
च्या कृदाघाः प्रपूर्वेद्वाविंशतिस्त। पंचमकापिन्स्नानान्तु प्रपूर्वे च अपांक्तेयः स्नातिंघाक्रियांतर्गताः पंचमस्त्पकृत्स्वकर्माश्रिषिः श्च सप्तमो पांक्यस्त्वाभ्यांस्तु
नाः। तरनंतरं तु अपांक्तेयः स्नाः त्वकाम्याघाः पंचक्तेयः स्नाति घत्रिंशद्दशपितुल्याः उत्साह अपांक्तेयेषु चं। पंचत्रिंशद्दिहोमितान्मिश्र स्वकाञ्ज्ञेयाः। अ राम.
पांक्तेयेषु वांत्याः सप्तदशेहापि समाद्दत्या हा थांत्याम्रतोज्ञेयाः सप्तदश। ततः अपांक्तेभ्यः। पंक्तिदूषिषंत्यारोम्पारश्योष्टोऽदहापिज्ञेया इत्याह अ ६३

63

तिमाश्ववसवः पंक्तिस्तुङ्घाकृतां। किंच। स्याशीलोहघलात्मजोपपतिमत्स्वीयामयाज्ञीविस्तुन्नोधर्मोज्झितप्रातिहृपिककनिष्टप्राज्ञताधीनकाः। प
त्नीत्यागिविवाहकृद्व्रततपोविक्रेतनिर्त्तेपहर्तविक्रभ्रूणहदारहंतृजननिंरायुक्तपारखंडकाः। ज्येति। आयुष्याभ्यासरतः। हृघलोनिर्धर्म इति विज्ञाने
श्वरः। उपेति। नित्यमभिचारिभार्यः। विमुक्तस्पकः। धर्मोज्झितोधर्महीनः। प्रातिहृपिकोदृश्याणोकूटप्रतिकृतिकर्तापत्नीति। निर्दोषपत्नीत्यागेन
कृतोद्वाहः। किंच। वृत्तिघ्नश्चजटाधरः पतितहृन्निःशून्यहन्तिस्वगम्यागामी। श्रुतिशास्त्रहीनगणयाव्यज्ञातवंशापवाद्यंगोवीरहप्रातिहातिरिका।
णप्रेष्याः सगोत्राः समानार्षपाखुतवेदविद्वावकृतोनिर्लोमकालोमशाः। पतितेति। पतितेभ्योवृत्तिर्यस्य सपचः परान्नरतः। वाह्याराजहंता
प्रातिहारिकोद्वारपालः। सगोत्रावसमार्षयावतयोः स्तुतौ। किंच। शिंष्याः पापकृतः परोपिपरियष्टोरोग्रमादीधूर्ताखोति स्थूलकृशोच्चवोरयुक्
पतिगाम्यानूढाभ्रकाः। मत्तोयोपुरहिंसकः सकलमद्वोकामपित्राविभक्तोव्यर्थश्रुतिकर्मडष्टक्रुवराद्योम्लेच्छदेशेवसन्। अंधकः सार्थे
कन्या। व्यर्थेति। हृष्टावेदः। किंच। सौराष्ट्रांगकलिंगवंगकरवीराभीरचीनाविशंखाद्यंपत्या अपिद्वाह्मणापथ्यगतायेमागधाः गूर्जराः। तेद
ल्लोकरादेशमाद्यमिडकाद्यंयंप्रकीर्णद्विजाउक्ताः। इति प्रकीर्णकाः। अथ यः विप्रपरीक्षामाह दोषनिरासतोगुणितयाथैनान्परादीतय। परीक्षा

यांगुणविधिमाह। उशना। समयकोयद्दानमाहात्म्यं किं तत्पोयदिवो भयत्र पितृतो मातुश्च वंशपाच्चश। त्रीन्लोकेहि पंक्तिपावनगुणैः। मनुः। इदं देव
परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं। तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोतिथिः स्मृतः। इति श्राद्धकालात्पूर्वं न तत्काले। यद्वा पुरुषांतरद्वारा न स्वयं यथाह द
शपुरुषं पवित्रि पुरुषं वा। गुणैर्वेदपारगत्वादिभिः। व्यासः। दशो मयतः श्रोत्रियाः। दशाज्ञानेपः। सर्वलक्षणसंयुक्तैर्विद्याशीलगुणान्वितैः। पुरुषत्रयवि
ख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्। मनुना प्रदानग्रहणात्मकसंगात्प्रकृष्टं स्मृत्यादिदाने पि परीक्षा कात्यायनः। दाह इत्युपवदाने मतं स्मृत्यादेः। बृहस्पतिः।
अधीते स्मिन्निर्दिष्टाम्य इत्येकेपस्तुड मतिः। पठेच्छास्त्राणि वेदं वा सप्रेत्य स्वाभिजायते तेनदाह। व्यासः। परीक्षणो द्विजवरः साक्षाच्च चेत्कारयेत्। याया
नन्निरयं भवेद्वत्सनकः। गौतमः। दातारं तुयो द्विजं दृष्टेदधीतं वसु तं कुलं। यस्यात स्मे प्रतिश्रुतं नाशुभा वयिनारको। तस्मात्तात्परीक्षांति
पृथ्वीत्याह। भरद्वाजः। वनारकौ। अत्र साक्षादित्यत्र पंगाः। विष्णुधर्मोत्तरे। अन्नदानेन कर्तव्यं पात्रावेक्षणं मणवपि। सदोषं पितृति दोषं सगुणे
तिगुणावहं। पित्र्येकर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः। शंखलिखितौ। श्राद्धपरीक्षानं देव इति। श्राद्धांगं दैवे। तदाह। अथो दानेन स्यात्तु वेद्या
देवदूतरत्नाप्येन्न दिष्टं न तु। एतत्परीक्षणं। गौतमः। हविःषु चैवं दुर्बला न श्राद्ध एवेके। दैवोपि वितिवचनात्त केवलं पित्र्ये गा एवं दैवे किंतु सर्वदे

वेषु श्रोत्रियाभोज्याः स्तेनादयो वर्ज्या इत्युक्तमितरत्रापीति न दैवस्य दृष्यति स्तेनादेः प्रतिषेधनं सकलदैवे श्रोत्रियादेर्विधिश्चेत्‌ दुर्बला हारम्यये नु
क्तौ नागोत्तमेनतेतु श्राद्ध एव वर्ज्या न दैव इत्येके तदाह दुर्बलमव्यवर्जनमिह श्राद्धे न दैवे त्विति केचित्‌। ननु दैवकर्मसु परीक्षा विधिनन्निषेधो कथ
मुपपन्नो तत्राह शंखधरस्तु सुव्यपितृकृत्ये सुरव्यवर्जनमिह श्राद्धे न दैवे त्विति। केचित्‌। ननु दैवकर्मसु परीक्षा विधितन्निषेधो कथं तु
कल्पास्त्र दंगे दैवत्वतु कल्पका इति परीक्षानेत्यपवो चन्मतं। स्वमतमाह हेमाद्रिस्त्वपरीक्षणं पितृयज्ञे स्त्यक्ते दैवे वदत्‌। श्राद्धांगदैवानपदेवेड
त्यर्थः। श्रोत्रियायैवेत्यादि स्तुणावन्नियमो ये स्तेनेत्यादि स्वदोषवन्प्रतिषेधस्त्र दात्विन्नाव परीक्षा प्रकरणात्‌ श्राद्धांगदैवविषये त्योशयः। श्राद्धपरी
क्षानिषेधस्यापि शंखधरोक्तौ वगमनिका। व्यवस्थां तरमाह श्रीमन्मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनाडेयत्त्वपरीक्षणं तरतिथो तीर्थे पि
वाव स्थितं। पाद्मे। तीर्थेषु ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कथंचन। इति श्रीमन्मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृता
यां स्वकृत हेमाद्रिश्राद्धकल्पसारविवृतौ ब्राह्मणनिरूपणं। अथ श्राद्धादपासनीयान्याह पाकादेः प्रश्नती हहरतरदेशो पासनीयान्यथा
वहौल्लतकिदीर्घरोगि न कुलाहीनाधिकांगो वणी। कुष्ठी उस्कमसह्रद्र पंढक्कणायः श्रिशत्री निषादश्च चंडालः काणरजस्वला सूनम

अ॰टीका॰ हारोगा विडालः किरिः । उक्तं चाद्ये । आदिशब्देनामत्राद्यादौ संकल्पो गृह्यते । किंच । एवं जां घ्रात्वा वृशंसेद्वेत्रापि निंदा ब्रह्महा मास्त्रिको रस्तु नालक घ
६५ यवस्वपतिताः शूद्रापतिः पुंश्चली । नमास्त्वयो गुरुतल्पगो ऽप्युपेक्षितः क्षेमन्नभूर्त्तावपात्र छिन्नस्रुतिम घघपाठ्यफलसंज्ञायः पुनर्भूपतिः । अंघस्थ
कुकुटः । पुंश्चलाकुलटा । छिन्नश्रुतिः संधितकर्णः । इतरस्य हानां गत्वैनेव सिद्धिः । वृषलः संज्ञाप्रकरणोक्तः शूद्रो वा । किंच । दासदेवेष्यसुरापिका
65 मलिनवस्त्रदेह्वा मत्सवः स्वैरिणप्यथये ऽप्रशस्तगणितायो न्यायदृष्टागतः । येत्पे पापककर्मिणोप्यथवनयाघास्त्वयी वा हसकाः । दास
प्रेष्यः परिचारकः । वीभत्सुर्जुगुप्सितः । यो न्यो वा धवा दिस्त्रद्विशेषणं यदिति । नग्नाद्याः स्मृतो । बौद्धश्रावकनिर्ग्रंथशाक्यजीवककापिलान् । ये धर्मी
नचवर्तितेतैर्नग्नादयो जनाः । कपिलो लोकायतिकदेशीयस्तेन प्रणीताः कापिलाः । वा यवा ये । वृथाजटी वृथामुंडी वृथानग्नश्च यो नरः । महा
पातकिनो ये च तेवैग्नादयो नराः । ब्रह्मवैवर्त्तेन्ये पितृग्राद्याः । आर्हतसिद्धपुत्रजीवककापालिकचरकदाशीवत्सवैखानसात्वतविट्‌भट्टशैव
पाशुपतपांचरात्राद्याः । ब्रह्मांडे । नग्नादयो न पश्येयुः श्राद्धमेतत्कदाचन । व्याघ्रपातमथपः स्वैरिणीयाचपरस्त्रीपतिस्तथा । नेत्र्याद्वैमि
वाज्ञेरन्नावापात्यभृतिक्रमात् । आवापः पक्वं पात्रे तंडुलादिप्रक्षेपः । मघपाद्यिकिरप्रशस्तोपलक्षणार्थी । मनुः । चंडालश्च वराहश्च कुक्कुटश्च राम॰ ६५

तथैव च। रजस्वला च षंढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान्। विष्णुः। न हीनाधिकांगाः श्राद्धं पश्येयुः न शूद्रान् पतितान् महारोगिणः। उशनाः। विड्वराह
मार्जारकुक्कुटनकुलश्वसूकररजस्वलाशूद्री भर्ता च स्वहस्तमपनेतव्याः। तदाहतेद्दष्ट्वापि च संनिधेः पितरयजिघ्नंति। किंच। अश्वसामेत्वयः। अन्नं
पर्युषितं यस्मिन् निहितं तन्मात्रेण। देवलः। शस्त्रं कालायसं सीसं मलिनां च खरवाससे। अन्नं पर्युषितं चापि श्राद्धे तु परिवर्जयेत्। किंच। शशाख्य घर
दृष्ट्वोलूखलशूर्पके। नागरो। धरट्टोलूखलौ त्येव यश्च शशे व्यवस्थितं। शूर्पस्य वा विशेषेण न श्राद्धं व्यर्थतां व्रजेत्। किंच। त्रितयं तः काकस्तु द
ष्ट्या रितः। यमः। कुक्कुटः पक्षवातेन हन्ति श्राद्धम संवृतं। घ्राणेन विड्वराहश्च वायसश्च कृतेन तु। किंच। घ्राणाद्विड्किरिरंध्रिहेतिरतिलात्पुत्त्रस्य
शाप्तुते वा जीर षंढः स्वकच्छायातोरव विष्णुतेरपि विशालः श्राद्धदोषावहः। उक्तोपास्पगणाः। यमः। ~~कुक्कुट~~ श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्रव
णेन तु। छायया हंति वै षंढ इति। तत्पापशमनाय निरूपणं। अथ श्राद्धे योगपायोगपद्व्याण्यपाहतं लौकिकमेव स्वर्वंतउपायाश्च लौकिका एवे
त्याह अथ लोकविदितोपायैः स्वस्वतंत्यतेन श्राद्धे वैधेश स्पर्वि — निप्रस्तुत्पापस्तंवः। एतैस्त्रिव्रतरा पितृणां प्रीतिसंप्रियर्थायो संवकालत
थाधर्मत्तु हते नद्र्व्येणातीर्थप्रतिपन्नेन। प्रीतिः संतोषः। तत्पिरार्तिनिहतिः। तदाह अथ यो विधितो जितिनतु पितृणां प्रीतिर्दशाप्स्यते। सत्पात्र

श्रा.टी.
६६

66

प्रहितेनदीर्घसमयं। किंचतैनैवकर्माणियथोक्तंकार्यत्येवमस्वांश्च। पंचयज्ञेषुतुमनुः। अनुतिष्ठेन्न्यायागतेनद्रव्येण। बुधः। न्यायागतेनद्रव्येणकर्माणिकुर्या
त्करिति। मनुः। सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभःक्रयोजयः। प्रयोगःकर्मयोगश्चसत्प्रतिग्रहएवच तदाहविहितोपायाश्चसप्तेरिताः। दायोलाभजयोक्रमयप्रति
गृहीताकर्मयोगप्रयोगौवेत्संतः। स्वामिसंबंधेनैवनिमित्तेनयदन्यदीयंद्रव्यमन्यस्यस्वंभवतिसदायः। अनन्यपरिगृहीततृणजलकाष्ठादेर्निध्या
देर्वाधिगमोलाभः। वृद्ध्यर्थंद्रव्यार्पणंप्रयोगः। कर्मणाआर्त्विज्याध्यापनपौरोहित्यशिल्पशुश्रूषादिनासंबंधःकर्मयोगः। व्यवस्थामाहद्रहाकरोजयक
रौदंडाहिराज्ञःपरं। वैश्यस्यैवतथांतिमः। कृषिवाणिज्यादाघप्यथब्राह्मणस्यैवाध्यापनयाजनात्मकगुरोधस्मात्यकर्मान्वयः। तद्वत्पंचमकोथशिल्पमय
कोपांत्यःस्मृतस्तत्ततांशूद्रादेर्द्विजसेवनात्मकतपोत्योन्येतुसाधारणाः। परेश्रेष्ठांवणिज्यादीति आदिशब्दात्कौरत्नादि। पंचमकःप्रतिग्रहः। तत्वांतो
कारुकाणां। अन्येदायलाभक्रयाः। किंच। एवंयाकथियस्पहतिरनयातेनार्जितंयत्नदेवास्यस्यादधिकंतुजातुष्वयथास्तस्यसारथ्यतः। जा
जातयोश्चनोमप्रतिलोमजाः। गौतमः। स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषुब्राह्मणस्याधिकंलब्धंवित्तंतन्नत्रियस्यनिर्विष्टंवैश्यशूद्र राम.
योः। स्वामिजीवनाप्रतिवद्धोह्ययोरिक्थं। यथाश्चत्राहेः पित्रादिधनं। परिग्रहोस्वामिकेतरणादौ। अधिगमोनिध्यादौ। निर्वेशोभृतिः। विशिष्टागो ६६

रत्नादेः। शूद्रे द्विजशुश्रूषादेः। शिल्पिषु शिल्पात्। शूद्रपदं शिल्प्युपलक्षकं। नारदः। तत्र पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णं च तस्य विज्ञेयो विभा
गः सप्तधा पुनः। श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतं। धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोप्यस्य तद्विधः। तपः शुद्धः प्रतिग्रहः। कन्यागतं तद्दाने श्वशुरादिद
त्तं। अन्वयागतं दायाः। उदयः फलं। कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पशुल्कानुवृत्तितः। कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतं। शुल्कं करः। अनुवृत्तिर्द्विज
सेवा। कुसीदादिषु वृत्तिस्त्वत्र शुल्कान्ते हेतुः। तदन्यस्यापि शबलत्वे। अनापतिकृत्त्वे। शबलं किं विशेषहेतुः। तत्कृतकार्मफलमपि शबलं दुःखमि
श्रं कृतेति। तत्सर्वस्य। पार्श्विकद्यूतचौर्यार्तिप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यत्तत्सर्वेषां कृष्णमुच्यते। यो राजादिपार्श्वगः कस्याप्युत्पतो भा
विनमुपकारं ज्ञात्वा कृते न वेदं कार्यं कर्ताहं त्वयेदं मे देयमिति धनमर्जयति स पार्श्विकः। यस्त्वोत्तमवर्णाद्विजगृहा। त्वा प्रत्यर्पणान्निष्कुसत्त्वरतो न
तिष्ठति। द्यूतमक्षत्रे। आर्तिः परपीडा। प्रतीति। वंचनार्थमणिहेमादेः प्रतिकृतिः। व्याजं दंभेन तप आदि। तदाह श्लोकोर्थः शबलश्च कृष्णश्च इति व
त्रेधा पुनः सप्तधैकः शौर्यतपःश्रुतान्वयसुतायाज्यात्मशिष्यागतः। आद्यः शुक्लफलप्रदः कृषिवाणिज्यशिल्पैः कुसीदानुवृत्तिभ्यां शुल्ककृ
तोपकारतउताप्तस्तत्फलं। तद्वत् प्रतिरूपसाहसपरार्तिद्यूतचौर्यैस्तथा व्याजात्पार्श्विकतोर्जितोतिमद्धातः कृष्णफलं। सुता कथान्या। तद

श्राद्ध·टी·
६७
67

शबलं। पाद्मे। शुक्लेन वित्तेन कृतं स्वल्पं बहुफलं भवेत्। शबलं मध्यफलं कृष्णं हीनफलं धनं। किंच। सत्वतः। देवत्वे फलमश्नुते उ रजसेन च मा मानुष्यके
तपां कृष्णा तिर्यक्त्वे। अंत्यात्तमसः ब्रह्मप्रोक्ते। शुक्लवित्तेन यो धर्मं प्रकुर्याच्छ्रद्धयान्वितः। तदर्थं पात्रमासाद्य देवत्वे स तत्समश्नुते। राजसेन च भावेन वित्ते
न वा बलेन च। प्रदद्याद्दानमर्थिभ्यो मानुष्यत्वे तदश्नुते। तमोवृत्तस्तु यो दद्यात्कृष्णं वित्तं तु मानवः। तिर्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः। किंच। प्रतिवर्ण
मुक्तधनं शुक्लादित्रिभेदैः। अतः। द्वादशरूपं। नारदः। तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात्स्मृतं। तच्छुक्लादिभेदभिन्नं। यद्वैवं द्वादशरूपमित्याह। यद्दिवान्वयाग
तमितं पत्न्या सह प्रीतिदायश्चेति त्वविशेषतः सकलवर्णानां त्रिधार्थस्त्रिशु। प्रत्येकं त्रिविधत्वतो नवविधो वर्णेषु साधारणत्रित्यं द्वादशधा तत्र ब्र
तिग्रहो तेर्याज्यतः शिष्यः। विप्रेषु द्रकरोक्तदंडगामितंस्तत्रैकपेणीवनाइणिज्याच्च विशः क्रमात्त्रिविधं ते तास्थ्य नवत्वेमतं। शूद्रस्यैतदनुग्रहात्तमधिकं।
उक्तेन दंडेन गमितं। अधिकं त्रयोदश। नारदः। क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया। अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनं। वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्रा
ह्मणस्य त्रिलक्षणं। प्रतिग्रहेणार्जितं याज्यतः शिष्यतस्तथा। क्षत्रियस्यापि प्राज्ञैर्वैशेषिकं धनं। उद्धोपलब्धं काराच्च दंडाच्च व्यवहारतः। कारः। वैशेषि
कं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणं। कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्। एभ्यो द्विजेभ्यः अनुग्रहः शुश्रूषाजन्यः। सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्यो

राम·
६७

घनागमः।विपर्ययाद्धर्म्यःस्यान्नवेद्रायद्गरीयसी।तदाहधर्मोपायमर्थागमोऽधर्म्यस्तद्विगमोनवेद्विपडरूः।किंच।स्त्रीपुंसतुल्याइम।स्त्रीधनमा
हस्त्रीणामेवाथार्थोपाया।अध्यग्निबंधुदत्तंच।अध्यावहनिकमन्वाधेयंसौदायिकाधिवेदनिके।प्रीत्यादत्तंशुल्कंतेतेनानाविधोक्तादायाश्च।
मनुः।अध्यग्न्यध्यावहनिकंदत्तंचप्रीतिकर्मणि।भ्रातृमातृपितृप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनंस्मृतं।अध्यग्न्यादिलक्षणंकात्यायनेनोक्तं।विवाहकाले
यत्स्त्रीभ्योदीयतेह्यग्निसंनिधौतदध्यग्निकृतमिति।यत्पुनर्लभतेनारीनायमानापितुर्गृहात्।अध्यावहनिकमिति।प्रीत्यादत्तंतुयत्किंचित्श्व
श्र्वावाश्वशुरेणवा।पादवंदनिकंचैवप्रीतिदत्तंतदुच्यते।ऊढयाकन्ययावापिपत्युःपितृगृहेपिवा।भ्रातुःसकाशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायि
कंस्मृतं।तथा।बंधुदत्तंतथाशुल्कमन्वाधेयकमेवच।कन्यायैमातृपितृबंधुभिर्दत्तंबंधुदत्तं।यद्दत्वापरिणीतातच्छुल्कं।परिणयादनुपश्चा
द्दत्तमन्वाधेयं।कात्यायनः।विवाहात्परतोयच्चलब्धंभ्रातृकुलात्स्त्रिया।अन्वाधेयंतदुद्दिष्टंलब्धंभर्तृकुलात्तथा।याज्ञवल्क्यः।पितृमातृपतिभ्रा
तृदत्तमध्यग्न्युपागतं।आधिवेदनिकाद्यंचस्त्रीधनंपरिकीर्तितं।आधीतिअधिविन्नास्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकंसममित्युक्तंलक्षणं।तेज
दायाइति।पत्नीदुहितरश्चेति।भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकमिति।भगिनीशुल्कंसोदर्याणामूर्ध्वंमातुरिति।अनपत्यस्यपुत्र

श्राद्ध·टी· ९८ स्यमातादायमवाप्नुवादिति। मातर्यपि वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति। याश्च सा जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रि
क्थम भगिन्यश्च सनाभयः। याश्च सां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्थतः। मातामह्या धनात्। किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति। मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कु
68 मारीभाग एव स इति। स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानाम प्रतिष्ठितानां चेति। पत्नापारिणाय्यस्येत्यादयः। इति धर्म्योपायार्जितद्रव्यविधिः। अ
थाधर्म्योपायार्जितस्य प्रतिषेधमाह अन्यायात्तधनैः कृतं तत्फलकं श्राद्धादि इहत्र। नातपः। द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्ध्वदेहि
कं। न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्। और्ध्वदेहिकं श्राद्धादि। देवलः। अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि। श्रद्धावर्जमपात्रा
य नकोचिद्भूतिमाप्नुयात्। भूतिः फलं। तदाह त्वा खिलीं पृथ्वीमप्यनयार्जितां न लभते स्वर्गतिं तथापात्रके। अश्रद्धं चेति। इष्टाप्राप्तिं वृद्धनि
ष्टप्राप्तिमप्याह तोऽयते च कलुषां योनिं तथोपार्जितार्थं कर्मपिशाचं दैवतमिति। वह्निपुराणे। अन्यायोपगतं द्रव्यं गृह्णाति यो ह्यपं
डितः। धर्माभिकांक्षी यजनेन धर्मफलमश्नुते। धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणं पापेन क राम· ९८
र्मणा विप्रो धर्मज्ञुर्वो निरंशकः। पापमोहान्वितः शांतः कलुषां योनिमाप्नुयात्। एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः। आरभ्यंते क्रिया

यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतं। शातातपः। विदविक्रयजं तेषां स्त्रियायश्चार्जितं धनं। न देयं पितृदेवेभ्यो यश्च क्लीबादुपार्जितं। तदाह अथ तत्क्लीबास्त्रि
या वार्जितं देयं विक्रयतः श्रुतेश्च पितृदेवेभ्यो नेति। स्वात्मापारोपजीवनेनार्जितं स्त्रियार्जितं स्त्रीविक्रयार्जितं वा स्त्रिया स्वयं क्रमीदसेव
यार्जितं वा। श्रुतेर्वेदस्य। तद्विक्रयः षड्विधो भविष्यत्पुराणे। अध्यापनं व्याख्यानं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः। याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः। अ
नार्थमध्ययन प्रकाशनं प्रख्यापनं। अर्थलिप्सया वेदार्थविवृतिर्व्याख्यानं। ख्यातिलाभपूजार्थं श्रोत्रियपराजयं तेवेद तदर्थयोर्विवादो वादः।
मार्कण्डेये। यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतितात्तद्उपार्जितं। अन्यकन्याशुल्कोत्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितं। पित्रर्थमेव यच्छेत्स्वं तस्माद्यच्चाप्युपार्जितं। वर्ज
नीयं सदा सद्भिस्तत्तद्वै श्राद्धकर्मणि। उत्कोचादि तद्रूपेण। गोमिथुनाधिककन्याशुल्कं अन्यायः। तदाह चान्यायतः कन्याशुल्कमथार्जितं च पतितो
त्कोचादि तेन गर्हितं। पित्रर्थार्जितमत्र च। अत्र श्राद्धे। रेवाखण्डे। देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च। त्रिविधं पतनं दृष्टं दानलंघनभक्षणात्। तदाह अ
पि वयुरोर्देवस्य चण्डेश्वरस्य ग्रहणं लंघनं दानं भक्षणं विधेर्द्रव्यं त्रिधा पातनं। मात्स्ये। हस्त्यश्वो गामनड्वाहं मणिमुक्तादि कांचनं। परोक्तं हरते यस्तु पश्चा
द्दानं प्रयच्छति। न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोमितः। अनेन कर्मणा मुक्ताः पच्यन्ते नरकाधमाः। अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति।

श्राद्ध० टीका
६९
69

सदातानरकंयातियस्यार्थस्तस्यतत्फलं।तदाह॥स्वस्थावनद्रुकांचनमणिमुक्तादिहृत्वापरोक्षंयच्छन्नचदातल्लोकमश्नुतेगच्छन्नधोलोककं।यस्या
र्थःफलमस्यतत्।तथा।परिमुक्तेचकार्यात्तमेवचाविज्ञातमसंस्कृतंच।इत्यधर्मोपार्जितद्रव्यप्रतिषेधः।ननुलिप्साशास्त्रेर्जननियमानांपुरुषार्थत्व
तिष्ठते।तदाह॥यथाथामुक्तेचकार्यात्तमेवचाविज्ञातसंस्कृतंच।इत्यधर्मोपार्जितद्रव्यप्रतिषेधः।ननुलिप्साशास्त्रेर्जननियमानांपुरुषार्थतोकेस्यादि
त्यदृष्टेष्टेक्ताक्रत्वर्थता।सत्यं।प्रतिग्रहादिमात्रस्यपुरुषार्थतातत्रोक्तातदर्जितद्रव्यमात्रस्येहक्रत्वर्थतोक्ता।ननुवर्ज्यमानस्यपुरुषार्थतास्तेकथंप्र
तिग्रहादीनांपुरुषार्थत्वनिर्वाहःस्यात्।नप्रतिग्रहादिनियमस्यादृष्टार्थतोदृष्टमात्रपुरुषार्थत्वेनापिप्रतिग्रहादीनांपुरुषार्थत्वनिर्वाहात्।अ
र्जितंतुक्रतुपुरुषयोरुभयोर्थतोदासीनरूपेणपुरुषस्यस्वंभवति।पुरुषार्थलौकिकवैदिकक्रियामात्रार्थतारूपणावा।तत्रोदासीनरूपेण
पुरुषस्वत्वेक्रत्वनुपयोगयोग्यतोवचनेनोक्ता।यदातुक्रियामात्रार्थतारूपेणतदानियमवदर्जितस्यापिक्रतुयोग्यत्वेप्रसक्तेतन्नरस्यक्र
त्वयोग्यतोक्तवचनादितिनन्यायविरोधः।तदाह।नियमोत्थादृष्टमात्रेणतु।नोपुक्तापुरुषार्थतेहनियमानांतेरूपात्तुधनंपुंसंबंधमुपैतिक्रतु राम·
नुपुमर्थत्वग्रहणेनवापुंसापेक्षितलोकवेदगतकर्मार्थत्वरूपेणवातत्राद्येक्रतुयोग्यतावचनतो।त्येन्यप्रकारार्जिते।क्रत्वर्थवचनान्नवेत्यमविरोधोन्या ६९

यतोस्य। अस्तु वा धनस्य पुरुषार्थैकरूपता तादृशस्यैव तु सतोर्थात् क्रत्वुपकारकता अस्तु तत्र योग्यतामात्रं वचनेन तु क्रतुं न क्रत्वर्थतेति न न्यायविरोधः
उपायांतरार्जितस्य योग्यत्वाभावस्तन्निषेधवचनेन स्वदाहृ। अथवा सर्वोर्थः। पुरुषार्थ एव वचनैर्योग्यत्वमात्रं ततः। अथापि क्रतूपकारइतरस्यायोग्यता
चेतरैः। यद्वा प्रतिग्रहादिनियमवाक्यैः सामर्थ्यलक्षणान्यायेन पुरुषार्थतो क्रावाचनिकी तु क्रत्वर्थतानतिरस्कृता न्यायसूपतिमात्रार्थात् पुरुषार्थतो किं:
नियमातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थो वा। यद्वा धनार्जनोपायानां नियमातिक्रमादिति नापि नित्यनैमित्तिककृतुसिद्धिसंभवो त्वर्थोनितद्दाह। यद्वा नोपुरु
षार्थतो किरितरां वाक्यागतो वाधितुं। किंतु न्यायनिरूपणार्थमथवा द्रव्यार्जनातिक्रमे प्रायश्चित्तपरा अथवा नियमलंघाला भउके विना। लब्धेना
पि वनित्यकर्मफलसिद्धिः स्यादित्यपरा। उपसंहरति इत्थं तन्यायविरुद्धता। इति धनार्जनाधिकरणविरोधपरिहारः। सप्तदश ग्राम्या ओषधयश्च
त्वा मार्कंडेये। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः। प्रियंगवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः। माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः
आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः। इत्येता अभवन्ग्राम्यास्तथारण्याश्च जज्ञिरे। ओषध्यो यज्ञियाश्चासां ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयश्च
यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः। प्रियंगुसहिता ह्येते सप्तमास्तु कुलत्थकाः। श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। कुरुविंदा मर्कटकास्तथा वेणु

श्राद्ध·टीका·
७०
70

यवाश्चेये। ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येते ओषध्यश्च चतुर्दश। तदाह। अथ यवगोधूमाणुमाषास्तिलाः। चीनव्रीहिमसूरस्तु चणकाढकाः प्रियंगुः कुलत्था
निष्पावश्च गोचकोद्रवउ[illegible]श्चेत्यर्धाइ्मिताः। ग्राम्या ओषधयो यवेणुयववोवीरैस्तथा पर्कयः श्यामाकाश्च गवेधुकाश्च कुरुविंदाजर्तिला
इत्यमी। आरण्याउक्ता ह्येतौ षधयउक्ताः सप्तसंख्यास्तु यज्ञार्हाः। ओषध्यः फलपाकांताः। अणवो वरपिकाः। वीनो दारक कुरुविंदाव्रीहिविशेषाः
व्रीहयः षष्टिकाद्याः। प्रियंगुः कंगुः। वेणुयवा वंशवीजानि। गवेधुकाः कुसुंभवीजतुल्याः। मर्कटश्च णधान्यविशेषः। [illegible]लवेवर्ते। त्वष्ट्रा वै यजमाने
नवार्यमायोमहात्मना। पपौ शचीपतिः सोमं च विष्णुपोषतन्। श्यामाकास्तु ततो जाताः पितृत्वर्थमपि पूजिताः। गोधूमाश्च यवाश्चैव सप्तुक्ता
रक्तशालयः। एते सोमात्समुद्भूताः पितॄणाममृतं ततः। तस्मात्प्रयत्नतो देया एते श्राद्धेषु वंशजैः। मात्स्ये। अमृतं पिवतो वक्त्रात्सूर्यस्यामृत
विंदवः। निपेतुर्ये तडस्याहि शालिमुद्गेक्षवः स्मृताः। शर्करापरतस्तस्मादिक्षुसारोमृतात्मवान्। इष्टारवेरतः पुण्या शर्करा हव्यकव्ययोः। श
र्करायद्भेदा मत्स्यंडिका खंडशर्करादयः। तदाह। ओषधिषूदिताखुवयवश्यामाकशालीक्षवः। मुद्गो येषु मनश्च सोमजातितः पंचा तिश
स्त्राइमे श्राद्धादावथ शर्करा सुमतामी। गोधूमः सुमनः समाविप्यमः। नारे। सृष्टिं प्रकुर्वता पूर्वं पशवो लोककारिणा। खड्गवाध्रीणशार्ङ्ग

राम·
७०

ला: पूर्वं सृष्टास्ततो परे यो यथा प्रथमं सृष्टः स तथा मेध्यतो गतः। तदाह सृष्टः पुरा खड्गकः। वाध्रीणश्च पशुश्रेष्ठ रसांश्च सृजता पूर्वमध्रुसृष्टं स्वयंभुवा।
तेन तच्छस्यते श्राद्धे पितॄणां तुष्टिदायकं। तदाह मधुरसा तं। मस्यानि सृजता तद्वत्तिला: पूर्वं हि विनिर्मिता:। तदाह मस्य मध्ये तिला:। धान्यं च सृजता
पूर्वं रूपं सृष्टं स्वयंभुवा। तेन तद्विहितं श्राद्धे देवत्रिणार्थं द्विजोत्तमा:। राजतानि च पात्राणि पितॄणां प्रीतये ततः। तदाह रोप्य वक्तु शाधान्ये तो
रजतं। दारु धा सृजता तेन दर्भा: सृष्टा: पुरानघ। तेन ते मेध्यतो प्राप्ता विशेषाच्छ्राद्धकर्मणि। तदाह रोपु च कुशा:। शाकानि सृजता पूर्वं का
लशाक: स्वयंभुवा। असृज्यत ततः श्राद्धे सम्पादत्वयकारक:। तदाह शाकेष्ट कालो नर:। देवांश्च सृजतो न विश्वेदेवा: पुरा कृता:। तेन ते प्र
थमं पूज्या: ख्यातास्ते श्राद्धकर्मणि तदाह विश्वे देवगणेषु। यदा पुष्पलता: सृष्टास्तदा प्राकृशतपत्रिका। सृष्टा तेन च पुष्पपात्रा श्राद्धकर्मणि
सर्वदा तदाह श्रेष्ठो शतदत्तु पुष्पेषु। पात्राणि सृजता नेन विधिनात्र पसन्नमयो गिन: प्रथमं सृष्टा: श्राद्धाही स्तेन ते स्मृता:। तदाह पात्रेष्व
घ्ययोगा। पशून्वै सृजता तेन पूर्वं गावो विनिर्मिता:। तेन ता सांपय: शस्तं श्राद्धे सर्पिर्विशेषत:। तदाह दुग्धवता पुगो:। प्रजा वै सृजता तेन
पूर्वं सृष्टा द्विजोत्तमा:। तेन ते स्मर्पिते: श्राद्धे पितॄणां त्रि:प्रजायते तदाह द्विजवरोत्तमां। उपसंहरति अतो मावरा: श्राद्धे। इति श्री ह्या दि

श्राद्ध-टीका-
७१

71

द्रमोऽयत्रिः। अथ यथाह्यधात्यात्याह धान्यगणोऽथ कथ्यत इह ग्राह्य चिरं वा यतो नंता वा पितृतृप्तिः। मनुः। हविर्यच्चिररात्राय यच्चानंत्याय क
ल्पते। पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः। तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणां। कौर्मे हि मिश्रू
यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा। श्यामाकैश्च शाकैर्नीवारैश्च प्रियंगुभिः। गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन्। विष्णुधर्मोत्तरे। गोधूमै
रिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि। श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः। तत्राह अत्र तिलमाषव्रीहिमूलैः फलैः। श्यामाकैश्च शाकैश्च श्या
कयवगोधूमैश्च मुद्गैः प्रियंगुविल्वैम्पांच सतीनकैरकतो नीवारतैलैककं। मासं स्यात्पितृतृप्तिः। सतीनः कलायः। कलायस्तु सतीनक इत्य
मरः। मनुः। कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु। आनंत्यायैव कल्प्यंते मुन्यन्नानि च सर्वशः। कालशाकं कालिकाशाकः। महाश
ल्काः शल्यकाः। अन्ये महाशल्का मत्स्याः। खड्गो गंडकः। लोहः कृष्णछागः सर्वरक्तो वा। कृष्णच्छागस्तथा रक्त आनंत्यायैव कल्पत इति स्मर
णात्। अन्ये तु शाकुनिर्लोहितपृष्ठः नामा रेवद्वेदन्त इति वत्। मधु क्षौद्रं। मुन्यन्नं नीवारादि। तत्राह अत्र च महाशल्का खिलर्षन्ततो लोहा राम-
गंडककालशाकमधुभिस्त्वानंतपमस्याः। मनुः। उत्पन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतं। अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते। पयः ना ७१

रंतद्विकारा अपि दध्यादयः स्मृतेः सशावाराद्य । सोमश्चौषधीविशेषः । अनुपस्कृतं विकाररहितमनिषिद्धं च । अक्षारलवणोन्नारम्भ निका
ष्टतादन्यल्लवणं । प्रकृत्येति विशेषणात्तु अवणे सर्वत्राप्येतमद्विषयमित्युक्ते । तत्राहस्तथ । तुन्यत्रान्यत्र उपस्कृतं पलमथक्षारं तद्रामो विका
रो क्षारं लवणं च सोमइति सामान्येह विषयं मतं । सामान्यं न श्राद्धमात्रे किंतु सर्वत्र भवेताः । कलमामाषामित्रिला श्वेव श्वेताः स्युर्यवशालयः
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः । कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥ महायवव्रीहियवौ यवविशेषौ । मधूलिका
यावनालस्य शालेर्वा विशेषः । तद्विशेषणं कृष्णाः श्वेता लोहा इति । लोहा लोहिताः । स्मृतिः । अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् । शालि ।
यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा । संतर्पयेत् पितॄन् मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः । नीवारैर्हरिश्यामाकैः प्रियंगुभिरथार्चयेत् । सर्षपा
गौरसर्षपाः । मार्कंडेये । राजश्यामाकः श्यामाको नद्द्वेव प्रशांतिका । नीवाराः पौष्कराश्चैव वन्यानो पितृतृप्तये । यवव्रीहिसमो धूमो ति
लमुद्गाः ससर्षपाः । प्रियंगवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः । प्रशांतिका प्रशाद्ातिमध्यदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । पौष्कराः प
द्मबीजानि । निष्पावा वल्लाः । तदाह कृष्णश्वेतमधूलिकाश्च शितयोगोधूमशालीयवोव्रीहिव्रीहियवोमहायवस्तश्यामाश्रिलाख्यकाः ।

श्राद्धटीका·
७२
72

माषाः सर्षपकंगुराजहरिकुकुरश्यामाककाः केवलाश्चांत्याः सर्वकलायजातिरथनीवाराः प्रशांतिस्तथा। यासोधान्यगणोऽकथीत्यं। वर्ज्यधान्या
न्याह। अथ वर्ज्याराजमाषोमसूराएवैपरिपाटलाः। परिपाटलाः प्रादेशमात्रशिंबिसं। वंधिनोलसंज्ञापरनामकाराजमाषाः। नायवीये
अकृताग्रयणोधान्यजातं वैपरिपाटलाः। राजमाषानणदंश्चैवमसूरांश्च विवर्जयेत्। किंच। सतिलमुद्गान्माषतोन्यच्च यत्। कृष्णधान्यम
याकृताग्रमयणकं जह्यात्। वह्निशर्मतो कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि। न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गान्माषांस्तथैव च। अ
त्र तिलादीनां प्रतिप्रसवः कृष्णानामेव तेषामेव वर्जनप्रसक्तेः। अकृष्णानां तु न विधिर्न निषेधः। अत्र चचणकाढकीनिष्पावादीनां यो
विधिः स कृष्णेतरविषयः यस्तु निषेधः स कृष्णविषयइति स्मृत्यस्यां प्रदर्शितकृष्णधान्यवर्जनवचनात्तस्य द्वा विहितनिषिद्धत्वाद्विकल्पः
तदाह। मितीन्याढकीनिष्पावोकृष्णकोद्रवत्रयमकृष्णेयाह्यमत्राथवा। पद्मावर्णीकृतोभिदां विधिनिषेधाभ्यां विकल्पोमतः। वर्ज्येतरा
ण्याह कृष्ण। न्यतिलमाषमुद्गमथकृष्णं जारकं कोद्रवाः। लक्ष्मो द्वालनगावेधुकावतसिकाथोयावनालाः समस्तावान्यत्रमधूलिकाभ्य
उत्तचोराविद्रुषामर्कटाः। वीजान्यपृथकोरदूषकऊलत्थावैडलाकाशणोद्भुघाथातिमवा अथाप्तिवरकाराजेतनयाः सर्षपाः। वर्ज्या

राम·
७२

ध्यान्यवाणे। कथीत्यं। कृष्णजारकस्यकृष्णधान्यनिषेधान्निषेधः मुद्गादिवत्प्रतिप्रसवाभावाच्च। लद्वाकुसुंभफलभाषयाकरडईवतुर्विंशति

मते। कोद्रवाराजमाषाश्च कुलत्थावा कास्तथा। निष्पावाश्च विशेषेणपंचैतांस्तु विवर्जयेत्। यावनालानपितथावर्जयंतिविपश्चितः। कुलत्थाः

श्वेतपोः कृष्णाश्चवर्ज्याः। कृष्णमुद्गादिवत्प्रतिप्रसवाभावात्। वरकावनमुद्गाः। मधूलिकाशद्स्सशालिभेदेवाचिनेसर्वेयावनालावर्ज्याः। या

वनालभेदवाचिचेतहर्जं। भास्ये द्वैप्याणिसंप्रवक्ष्यामिश्राद्धेवर्ज्यानियानिच। मसूरशणनिष्पावराजमाषकुसुंभिकाः। कोद्रवोद्दालवरकाक

पित्यमधुकातसीः। मधुकं ज्येष्ठीमधु। शणस्यस्वयंज्ञातस्यसदानिषेधेपिकृष्यादिजातस्यश्राद्धेरवतिषेधः। श्राद्धेवेगुणपायेतरस्यापिवा। त

इत्सांशणेदेवेति। वल्लांडोतोवरीराजमाषंचकोद्रवंकोरदूषकं। अत्रकोरदूषकोवनकोद्रवः। मार्कंडेयः। वर्ज्याश्चाभिषवानित्यंशतपुष्पंरा

वेधुकं। अभिषका: संधानानि। शतपुष्पमिशिः। व्यासेविपुषान्मर्कटींश्चीरान्कोद्रवांश्चापिवर्जयेत्। विपुषाः शालिभेदाः। मर्कटालंकाः।

वोरः श्चोरकः। ब्रह्मवैवर्ते। मसूराः शतपुष्पाश्चकुसुंभंश्रीनिकेतनं। वर्ज्याश्चातियवानित्यंतथाद्दषयवासको। अतियवाः शालिभेदाः। अति

रक्तबिल्वं। वृषोवासा। यवासकोउरालभा। देवलः। नवीजान्युपयुजीतरोगापतिष्ठतेपुधः। भारते। अश्रद्धेयानिधान्यानिकोद्रवाःपुल

श्राद्ध·टी·
७३
73

कास्त्रथा। उलका: कोद्रवत: स्त्रुमा:। स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्य इत्यमर:। द्रूस्वष्णुंदस:। इतिवर्ज्यधान्यानि। ग्राह्यफलस्थलात्पाहइ। अथवग्राह्यं फलं स्थल
मप्यास्त्रं भव्यमरुंड भूतविसम्दद्वा। काश्यपालेवतं। श्रृंगाटारुकवालविल्वलकुचानीत्तं विदार्यास्तुउं प्राचानामलकं परूषकरुदंत्यो नागरंदाडिमं। भ
व्यं कर्मरंगं। भरुंडा: काश्मीरेप्रसिद्धा:। भूतंवहि: केसराहतं फलं कर्णाटदेशेप्रसिद्धं। पालेवतं जंवाराकारं फलं काश्मीरेषुप्रसिद्धं। श्रृंगाटोज
लकंद: स्यात्त्रिकोण: स्त्रिकटस्त्रिक इतिमदनविघंटु:। आरुकं वन्यैर्वोटिकं। लकुचं लिकुचफलं। विदार्यास्तुरूष्मांडीकंदान्। प्राचानामलकप्रा
नीयामलकं। परूषकं कुंकरोप्रसिद्धं रुदंता सिंवंती। नागरं शुंठी। किंच। जीरं नीलकपित्थवारुककचोरैर्वोटिवैकंकतोष्ट्र: ग्रावापिसुगंधगंधिव
दरं कर्कं धूयथेति। डकं। मोचस्वाडपटोलवत्सकतमालाक्षोटमेवंकषाया: सर्वेपितथाद्र्कामलककालेया निवेत्रांकुर:। जारं राजारं राजादनफलं
वारुकवारुकीपलं। एर्वारुस्वाडकर्कटी। वैकंकतस्तुवडमस्यफलं। उष्ट्रग्रीवमुष्ट्रग्रीवाकृतिफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं। सुगंधमंगंधिकर्द्दर
कचोरक:। पिंडालुकसदृशाप्रीरितपर्णीसो धीतिलोटेषुप्रसिद्ध: कंदमेद इत्यन्ये। कर्कंधु रारण्यवदरं। तिंडकं शितिसारकस्यफलं। मोचं
कदलीफलं। वत्सकं उटजफलं। कषाया: कषापरमा: सर्वेपि। कालेयं करवला स्यं शाकमिति गोविंदराज:। किंच। पञ्चाङ्गा: कतकेकसेर्वेवन

राम·
७३

जम्बहरणः करफलं रक्तरं बृहतीफलं मरिचमागधौ उष्णके उभे। नारंगं च सुवर्चला वस्तुनिषस्यः कालशाकं प्रियालं तितिणपपिगोरज एकामटवंके
बुकं वास्तुकं। कतकं जलप्रसादनं। शतकं दशतावरी। बृहती कंटकारिका। मागधा पिप्पली। कुलत्था स्थूणकाः आढुतदेयास्ये वकोद्रवाः। कडुका निंब सर्वा
णि विरसानि तथैव चेति मरीचकः कडुकाश्चेन पिप्पल्यादेः कोर्मेच आढकां कोविदारांश्च पालक्यां मरिचं तथा। वर्जयेत्सर्वयत्नेन श्राद्धकाले द्विजो
त्तमः इति मरिचस्य निषेधः स्वतंत्रशाकतया प्रसक्ताई विषः न तु शाकसंस्कारकतया प्रसक्तश्च स्वविषयस्तडकेमरिचमागधौ उष्णके उभे इति
अतएव पाकोर्मे पाप्रादेतयो विधिः। सुवर्चला आदित्यभक्ता। स्तुनिषस्य शृंगेरीतुल्पोजलजः शाकभेदः सुराष्ट्रणोति प्रसिद्धः। केजंके कवकं
आईकतुल्पः कंदः वोवकइति महाराष्ट्रदेशे प्रसिद्धिः। तन्निषेधस्त्वारण्यविषयस्तडकामकल्पं केत्युक्तमिति। वास्तुकं कंटकवास्तुकमिति हेमा
द्रिव्याख्या। किंच। फंजीतुंवुरुस्तुंवं चवत्पमधसाम्रुद्रं शिवरवा गस्यजारकान्यापि चमातसंलवणातुकं सैंधवाशानके। दीर्घमूलकमप्यथो
त्रपुसवंद्रौतालकंदस्तथा मधान्तु स्वथराजजंबु चमधुकं शीतकं दल्पपि। पा नेकालशाकं तंडुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा। शाकमाराप
कं चैव दघातद्याप्रापरानिचेत्युक्तेति पाद्माद्धुन्यं फंजाघूतं। पिंडमूलकस्य च निषधात्कौर्मे दीर्घमूलकमेव चेत्युक्तेश्च दीर्घमूलकमि

श्राद्ध टी. त्युक्तं। रक्ताम्रस्य शिखापल्लवः। अन्याचूडतादेरपि। आम्रातकं कपीतस्य फलं। मानसं मानससरःसंभवं। श्लेसैं धवसप्तारोन्यं वल्लवर्गो मा
७४ नसं तथेति देयोक्तेः। त्रपुसं कर्कटीभेदो मदननिघंटौ कडसंज्ञं। आदित्यपत्रं राणोमधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडं। श्राद्धकर्मणि शस्तानि
सैंधवं त्रपुसं तथा। तालकंदो भूम्यंतर्निहिततालफलप्रभवमारब्धफला कारंपाश्चद्देशे प्रसिद्धं मूलं। तालमूला कंदो वा। मधाल्लुः मोद्दालुरि
74 ति प्रसिद्धः। शीतकंदली शीतकंद श्रालूकमिति यावत्। अत्र मूलवाक्यानि बाहुल्यान्न लिखितानि। इति ग्राह्यकलमूलादीनि। पाद्मे एतानि
फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः इति यत्नोक्तिरेषां वैशिष्ट्यार्था तान्यनिषिद्धान्येतेनैपामलाभेपि रुच्यद्रव्यमन्येषामप्यनिषिद्धानां श्राद्धे दा
नमभ्यनुज्ञातमिति व्याख्यातं तं दाहयन्नात्यमनिषिद्धमिति। मिताक्षरः। यावन्ना लानपितथा वर्जयंति विपश्चितः। ते लमप्यापदि प्राज्ञा
संप्रयच्छंति याज्ञिकाः। तैलमपि वर्जयंति आपदि तूभयोरप्यभ्यनुज्ञामाह आपदा त्वादि इति व्याख्यातं तं दाह आपदित्वनेलेया
वनालाइति। हेमाद्रिस्त्वोफल्यविषया स्वं र्ददाति विकल्पाची णासकतंडुलतीय वद्रूपत्रा हिडालं छक्किका उपेक्षात्रध पिवीन पर क राम.
कपाने कुंडुरं कोपिदारं हिंगुमपि। चीणाकमतिदीर्घाकारमेवारुकमहूदशंवकुत्राशनावरी। हिङ्गुलं पनसं कपालनालिकरो छक्किका च। ७४

गैरीविंबा वा वाजहरं मातुलुंगं। तुंबुरुं कुसुंभुरं। कोविदारं कांचनारस्य तत्स्वरूपशास्य वा तत्र विशेषस्य कोमलावस्थं फलं तुषं वा। एतान्येकादश वि
कल्पादुपादेयानि विहितप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः। अत्रेयं हिंगुविधिः श्वेतविषयः निषेधो रक्तविषयः लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वर्जयेदिति स्मृत्यंतरात्।
केचिच्छाकसंस्कारकद्रव्यं तत्र तालामेलेन कल्पत्वेन हिंगूपादेयमित्याहुः तदेतन्मतद्वयमाह अथ वा सितं विहितमन्यन्नात्र कल्पत्वतः। ग्राह्यं वे
दं। इति ग्राह्याणि फलमूलादीनि। अथ वर्ज्यानि तान्याह अथो निषिद्धफलमूलादिगर्जकं भूस्तृणं एकायाच कलंबिकास्तु तु कूष्मांडे च वं शांकु
राः। अर्जकं श्वेतकुठेरकपत्रं। भूस्तृणो भूतीकसंज्ञः शाकभेदः काश्मीरेषु प्रसिद्ध इत्येके। कलंबिकेत्यपरे। स्मृतिचंद्रिकायां तु वेणुपल्लवितः
यस्य तालेयं ग्रंथिस्थाने पुपरिमंडलावयवा भवंति भूस्तृणो इति। अस्य च मालातृणक भूस्तृणानि त्यभिधानकोशे स्मृतिभवस्तु आगमस्तु
स्यैव प्रयोगात् न हीन प्रयोगः क्वचित्छांदसः। कलंबिका वेणुपत्रा कतिपत्रा कतिपत्रो जलजरोपान्यः शाकभेदः। कटुफला तुंबी वा। सृष्ट
कं खदिरशाकं। किंच। शिग्रुरक्तासितोपलाउलसुनं पलांडुं गंजनं गाजरोयान्यन्यानि च गंधवर्णरसतो हीनानि लांगल्यपि। आरणं च पटोल
मुग्ररसगंधं यद्गंजनं मानसं मसूरगंधारिका वृत्ताला च पिंडमूलकफलं पप्र कोशमंतकः। पलांडु महाराष्ट्रे तोकार शतह्वे दोपल

श्राद्ध०दी०
७५

75

ह्नणे। लशुनं दीर्घपत्रं च पिच्छगंधं महौषधं। कारणं च पलांडुं च लतार्कं च परारिका। गृंजनो यवनेष्टं च पलांडोर्दश जातयः इति। तत्र पलांडुशब्दो द
शान्तर्गतसामान्यवाची। श्वेतकंदविशेषवाची वा बहिरक्तकवर्णो गृंजनः। लशुनादिलक्षणानि वैद्यकाद्ज्ञेयानि। स्थलकयोर्निषिद्धो दोषाधिक्या
य। गाजरो गाजरमिति लोके प्रसिद्धः। कलंबा यानि चान्यानि हीनानि रसगंधतः। श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि तानि वायुपुराणोक्ते मार्कंडेयेव हीनाति
रसवर्णतः इत्युक्तेर्यानात्युक्तं। लांगली पिप्पली माचाई इत्युक्तं। पटोलं फलं नत्वलता तस्यां हि पटोल स्त्रि कः कटुरिति लिंगानुशासने उल्लिं
गत्रयेमात। प्रायोऽशनसेयेपि वान्येवैरसगंधोत्कटास्तथेत्युक्तेरुग्रगंधमित्युक्तं। गंधारिका गंजाधिका संगीत्यर्थः। आल्हेवर्तुलालुना
लिकामितिवर्ज्योक्तेरिन्नालाविमुक्तं। कफलस्थारण्यविशेषः काश्मीरेषु प्रसिद्ध इति हाहा तस्य इति भाष्यकारः। पद्मकः स्वनाम्नेव वैद्ये घातो
प्रसिद्धः। मद्यपचैतन्निषिद्धं वनदेयं श्राद्धकर्मणीति ब्रह्मांडोक्तेः। पैठीनसिना सैदैवा मद्यपत्रको भूतकटकः। किंच। रक्ता वृक्षनिर्यासाश्च वृक्षभ
वनिर्यासाः कटुत्वं षणाम्पन्नान्यप्युक्तं मंवरकमथपालंक्या विडं कृत्रिमं। कृष्णं च प्रकरं च सर्वं लवणं तत्र धंमानं संवर्तकं टकिका चान्यतृण
थकुसुमं मारिषो विड्वाः। प्रपंचनंच्छेदः तज्जात्र रक्तात्रपि रक्ताश्चत दज्जा अपि। तथा चोते निरायश्रुतिः। अथ यास्वकुयव लोहितायो व्र राम०
७५

स्थनान्निर्वैषयतितस्यनाशपकाममत्यस्येति। निर्वैषयितितियोतितस्यतद्गुतमयनाशंपनमह्यं अन्यस्यान्यत्कामंमह्यं। वायवीयेऽपघराणिचेति वर्ज्यो क्रि॥ म
तदर्थः मरिचपिप्पलीशुंठीवर्जं कट्टनिऊषणानिशाकसंस्कारकाणि। भरद्वाजः। अब्रवादन्यद्रक्तऊप्यं। पालंक्यामुकुंदारवोगंधद्रव्यविशेषः। कृष्णसो वर्च
लं। विडादित्रयमप्रत्यक्षमपिवर्ज्यं अन्यत्तु प्रत्यक्षं वर्ज्यं सैंधवमानसेतु प्रत्यक्षेत्रपिदेये। विष्णुः। नप्रत्यक्षंलवणंदद्यात्। आसे। सैंधवंलवणंचैव तथा मानससं
भवं। पवित्रेपरमेत्युभेनेप्रत्यक्षेत्रपिनित्यशः। आलेकंकुंभशाकमित्युक्तोर्लक्षायाश्च धान्यप्रकरणोतिषेधादत्र कुंडभं तत्प्रक्षेवा दिशाकतयानि पिंडं। मारि
षोजीवशाकसंज्ञकमंडलीयकमहेशप्रदपेक्षया स्थूलतरः शाकविशेषः। विड्वाविष्ठासंसर्गदूषितभूप्रदेशोद्भवाः। उपलक्षणंचैतदपवित्रभूमिसंभवानां
किंव। वार्ताकंकक्करंजकोजिककरीराः कोकिलाक्षोवचाशूनिंवः करुणार्जुनीफलकपित्थक्षारकुंभीकराः। क्षीरोदुंबरनीपशेलुश्लेष्मातकशृंगाटंकारा
घास्त्रथाधत्तूरोद्भतरक्तचारशतपुष्पेतिक्तपर्पंपिजनं। वार्ताकक्षुरद्दवार्ताकीफलं। करंजतक्कलफलं। कोजिकमारतालं। करीरावंशांकुराः। कोकि
लाक्षरक्षुरः। कोतिसाइतिलोकेप्रसिद्धः। भूनिंबः किराततिक्तकः। करुणंकरुणास्यफलं एर्जुरंदेशेप्रसिद्धं। अर्जुनीफलंककुभलताफलं। क
पित्थंदधित्थं। क्षारः सर्जिकायवक्षारादिः। कुंभीश्रीपर्णिका। नीपंकदंबपत्रं। क्षशेलुश्लेष्मातक। मारतेश्वंकुराघास्त्रथावर्ज्याः गृह्यश्रंगारकाति

आ.टु.टी.
७६

76

वं। घृतानि विस्रंसहातानि रक्तानि चयानि वाराणि वारवाजानि तिक्तपर्णा कडुरोहिणी। अंजनं अंजनमसृणं। किंच। पिण्याकं त्वथ शालतालफल
कालिंगानि निंवं नदीविल्वं क्रामवन्तुमावरुदिति सिंहास्यजं वारके। कोकोलं चयवासकोप्यभिषवायेशीतपाकी सुगंधा जाड्यो भृगपालश्रति सित
दंताकानि त्रुकंतया। पिण्याकं यंत्रसमाक्रष्टे तैलानी तिलानी पिष्टं। शालः सर्जः यस्य फलमूलादेस्तपरिकेने विक्रीतं क्रतदनदवहुतं। यस्योपरिरोदनं
क्रतं तदवरुदितं। उपलक्षणं चैतद् श्रुविश्लेष्मादिसंसर्गापादकानां निष्ठीवनादानां। सिंहास्य आटरूषः। काकोलं काकोलीफलमुत्तरापहे प्रसि
द्धं। यवासको डरालभा। अभिषवाः संधानानि। शीतपाकावलाचिकणोतिप्रसिद्धा सुगंधं गंधवताकुल्याः प्रवादि। अजाजा अजमोराभृगपालं लक्ष्मण
कंद इति प्रसिद्धः पुंस्कं द इति राजनिघंटुः। इतिडगंधं। कंदुरं स्थे तदहंता कंडुभां उंव विवर्जये तद्इति देवलोक्तेः सितदंताकमूलकं। गुडमधुकाजिकमस्तवादिद
वद्रव्यंधान्याश्च प्राणि अहसमाहारिकालमवस्थाप्यातिशुक्ताभांनातं शुक्तमित्युच्यते। किंवा अत्यम्ललथपिच्छिलं गतरसं यन्म घर्गं धंवस्तु छत्राकमथान्नवेग
समथोक्तुं भांडकंदुरको। आश्वंकवकं कुकुंडकमथो राजोन्नरात्यावया अंदजीवकनालिके चवस्तुरकं काकमाची। छत्राकं वर्षाकाले स्मो द्भूते वोम्द तंत्रं। कु
भांडकुंभंवदर्तुलमनिदाघीलाउमदृशं फलं। कंदुरं संकंदुरायाः प्राक्षेपणापरनाम्न्याः फलं। कवके केउकं तच्चयामध्यं विहितं प्रागित्यारण्यमित्युक्तं कुकुंडकं छत्राकसमा

राम.
७६

नप्रकृतिद्रव्यं पिंडोपमं। जीवकं जीवकसंज्ञये वोत्तरापथे प्रसिद्धं। नालिका दीर्घनाला शिरोभागावस्थिताल्पपल्लवा जलाशयोद्भवा शाका चैव प्रसिद्ध
नालदला वल्लिः। मार्कंडेये वर्जनीया निवेशाद्वै तथा वस्तु वलोहितं तद्व्याख्यातं। लोहितं वस्तुकाख्यो शाकः यद्वा लोहितवर्णं वस्तु द्रव्यं करवीरपुष्पादीति
तदुक्तं वस्तु रक्तमिति। काकमाचा पुनर्नवा। किंवा नयत। वाकु शशस्तं सुरसं च विभेटमथो तैलं तिलो। त्यो ल्पदप्येवं कंडुव वज्रमारणा विषकंदा आपियद्रो
मशो। मालानं च गातास्थिस्थं च सहपोती कं च पिंडालुकं। नवाकु शशस्तं दावादानकाले सत्कारार्थं वा चायन्नस्तूयते। सुरसं तिर्गुडीपत्रं। चिर्भटगोरक्षा
रुयः कर्कटीभेद इति मदननिघंटुः। कंडुकं तुकं। कंडुका पालुनी पालुपाडुका दलशालिना। कंडुकं वा तुलंग्या हिंदी पनं कफपित्तनुदिति मदन
निघंटुः। वज्रकंद आरण्यसूरणः। स्थूलकंदो ग्रामकंदो मारणकंदो महच्छद इति मदननिघंटुः। विषकंदो महिषीकंदाख्यं भ्रश्चालुइति राजनिघंटुः।
रोमशं कपिंजं वृफलं। मालानं फलविशेषो नेपथ्यः। गातास्थिकं अस्थिकारहितं यत्किंचित्फलं। पोता कं पोतिका आपादकेति पर्यायवाच्यं शाकं। पिं
डालु प्रसिद्धं। इति निषिद्धफलमूलादीनि। अथ ग्राह्यवर्ज्यत्रीरापाह आपा ग्राह्यं वर्ज्यमथो पयः प्रभृति गोजा महिषीणां स्तुतितः। रात्राः सप्तदशाथवा
पिरुजसः सत्वे निषिद्धं पयो मासं वा दधिसुख्यमपि। अश्वाद्दिणमहिषीणां स्तुतितः रजः सत्वे सप्त याद्दशावा मासं वेत्यन्वयः। तेन सप्ताहादावपिरजो भा

वनिश्चयेनदोषः। हारीतः। ननवसूतायाः सरजस्कात्सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासादुपर्यपीयूषं भवतीति। इति धर्मविदः। शंखः। क्षीराणि यान्य
भक्ष्याणि तद्विकाराशने उपवासः। सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः तदूर्ध्वं दधिक्षुख्यमपीति। हारीतः। द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत्। चतुर्थे
त्रिस्तनं चैव यथान्यायं यथाबलं तदाह। अथ तु वत्से निर्बले गोः पयः। मासौ द्वौ पायमथोत् तृतीयके चतुर्थे द्विस्तने कस्तने हेयो। स्वपनं तो बहु ब्राह्मणाः पयः
परो। सदा निषिद्धमाह। अथैकशफाविके वनशाखादिस्तनीजोद्भूते। नित्यं तु एकशफाश्वाद्याः। वनमृगा एणीवमर्याद्याः। स्त्रीमानुषी। द्विस्त
न्यश्वतज्ज्ञं। मानुष्या द्विस्तनीत्वेपि पृथगुक्तिर्दोषविशेषार्था। शंखः। सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जं। व्यासः। माहिषं चामरं मार्गमा
विकैकशफोद्भवं स्त्रैणमौष्ट्रं याचितं च दधि क्षीरघृतं त्यजेत्। अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं लं तथा। आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सा
याश्च गोः पय इति मनुवाक्ये तु नः क्षीरग्रहणात्समावाद्या अनिर्दशा गवां क्षीरादीनि च तत्सारिसविकाराणि वर्ज्यानि संधिन्याश्च वत्सायाश्च
गोः क्षीरमेवेति व्याख्यातं तदाह। अपरदधिप्रभृत्यपि निषिद्धं संधिनीक्षीरमेव वा वत्साप्य एव शोकविगतं यावत्। शोकेति। न हतवत्साया शोका
भिभूतत्वादिति हारीतोक्तेः। विस्मृतवत्सशोकायाः पयो न वर्ज्यमित्यर्थः। नैधा संधिनी वृषेण संधायते ऋतुमतीत्यर्थः। तदानि वृत्ते मैथुने ध्याया

योतवर्ज्यमेधातिथिस्तु योभयोः कालयोः प्राप्तदोषापिकथिकथं विदत्यतरस्त्वडुह्यते सायमदुग्धा प्रातः प्रातरदुग्धा सायं सा संधिनी तत्र स्व
ल्पदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमानेति। कश्चित्तु याप्रसूतवत्सा वत्सांतरे संधानेन दुह्यते सा संधिनीति संधिनी शब्दस्य वा वस्था विशेषवा
चित्वान्न दवस्थाया या एव तावंतं वर्ज्यनीयोत्तरकालमपि। तदाह रूपेतादिमा। यद्वा या समितिदुग्धा एकसमये द्विर्दुह्यते तयद्वा सूतवत्सेत्येन युतानातै
र्देवव निषिद्धं तत्पयो वत्सकं दुग्धाया अविनातर्थैवव व्रषस्यंत्याः। आदिमाशब्देन क्रियोराघा संधिनीत्यर्थः। वत्सकं जीवंतमेव विनादुग्धलो
भादुग्धायाः। तथैवतस्देवः। किंच। अथो कापिलं क्षीरं ब्राह्मणस्य वर्ज्यमपि यच्छ्राद्धादिशेषं भवेत्। विप्रोप्यपि त्रिमतः पिबंस्तु ऊतशेषं विप्रतामन्य
याशूद्रत्वं। आपस्तंबः। क्षत्रियश्चैव वर्णस्थो वैश्यः शूद्रो यवा पुनः। यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततोन्यो स्य पुण्यकृत्। भविष्यत्पुराणे। कापिलं
यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते। ऊतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः। किंच। विकृतिं तु हेयपयसो दध्यादिकां दर्शितां कुर्यात्त स
नदिनं। किंच। पुरोदितनिषेधानो पुमर्यत्वंव श्राद्धांगत्वमपीष्यते। केषांचिद्वाक्ये नैव श्राद्धांगत्वास्त्येषां वृमहत्वेन निषिद्धं चनदेय श्राद्ध
कर्मणीति ब्रह्मांडवाक्यात्। महिषीणां घृतं श्राद्धः श्रोष्ठं नत्तुपयः क्वचिदिति स्मृत्यंतरमाह अत्र तपयो स्य ग्राह्यमाजादेः स्मजेत्। नित्यंत

दिकृताश्च माहिषं घृतं त्वर्ते। आर्षे। स्त्रैणमौष्ट्रं याचितं चदत्ति धिक्षार घृतं त्यजेत्। घृतात्फेनं घृतान्तं मंडं पाश्चममथवा ईगो:। सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पूर्व
षितं दधि। दाणं तक्रमपेयं वनष्टस्वादं च फेनवत्। घृतान्मंडं तडु इना संतानिका। आर्द्री प्रसूता सत्या ईयाति:। गुडमरिचोभययुक्तं दधि। पूर्वं षि
तं दधिर अव स्थीन्तरं। वज्ञ तक्रं दाणं दवी घदनम्रः त्याग्नि पातादिना स्वतो वा स्फुरितं। यच्च शुक्तं तयाथ नष्टस्वादं यच्च बहु दिनस्थितं जातफेनं त
दपेयं तदाह। याचितं दुग्धाय तत्र च हेयमेव मथ्यमं डफेन मात्रं घृतात्। दध्येवं च मरिचाक्तं सगुडं चिरस्थायी हत तक्रं च यन्नष्टस्वादं सफेनं दाणं दवी घ
उतिग्राह्यवर्ज्यद्रव्याणां दानि। अथ ग्राह्यमांसानि। अथ पित्र्ये मांसदानं तु वे। मुख्यत्वेन तु भक्ष्यभोज्यगुणतो मांसं विशेषोदितं यन्नो वा प्रतिषिद्धं हो
मांसं मत्स्यमांसेनेत्यादि विशेषोदि विशेषोदितं प्रतिषिद्धं वा यन्न तत्प्रशस्तं। तच्च भक्ष्यभोज्यगुणत्वेन व्यंजनत्वेनैव प्राधान्यं न प्राधान्येनेति तथैव निय
म्यते। अयं वै मुख्य: कल्प इति मुख्यत्वेनेत्युक्तं। मनु:। पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा:। तदामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत:। गु
णाश्च सूपशाकाद्यानि तिवक्ष्यमाणं त्वनु कल्प इत्याह। तत्स्वनुकल्पात्स्व पशाकादि इति सामान्यत: श्राद्धे मांसदानविधि:। अथ मांसभाज्ये
ण विधि:। मनु:। प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया। यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये। प्रोक्षितं पशुयागशेषं। विप्रेच्छो राम॰ ७८

नोप्रोक्षितमपिब्राह्मणार्हमव्यक्तिकमेवकृतानाभक्षणसंकल्पोपिभक्षयेत्। नियुक्तोमधुपर्केयज्ञश्राद्धेभोजयतिब्रह्मचारिणोस्तुनियुक्तयोरपिन। यमः। प्रोक्षि
तंभक्षयेन्मांसंसकृद्ब्राह्मणकाम्यया। दैवेनियुक्तःश्राद्धेवा नियमेतुविवर्जयेत्। तदाहमांसस्याथतुभक्षणेविधिरवश्यंप्रोक्षितंप्रोक्षणार्हस्यप्रोक्षितमप्यभ
क्षणविधिंस्वाहात्पविप्रेच्छया। श्राद्धेहोमधुपर्केपिचनियुक्तोद्याघातिर्वत्पर्थोनैवरोगयुक्तः। एवंनियुक्तवत्। याज्ञवल्क्यः। प्राणात्ययेतथाश्राद्धेप्रोक्षितं
द्विजकाम्यया। देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यखादन्मांसंनदोषभाक्। तदाहदैवेपितृयज्ञशेषमेवोदितं। प्राणात्ययेतुदेवपित्र्यशेषमपिनिषिद्धमपिपौनःपु
न्येनापिब्रह्मचार्यप्युद्यादित्याह। प्राणावाधवप्रमितेतुपितृदेवाशेषमप्याशयेन्मांसंव्रतापियन्निषिद्धमपिपौनःपुन्यतः। नभक्षयेद्वृथामांसंसं
ष्टमांसंविवर्जयेदिरिवित्युक्तमाहबृहस्पतिःगंनाश्नीयाद्वाह्यपशोरपितिशेषः। हारीतः। वृथामांसंभक्षयंस्तुप्राश्यकृच्छ्रंचरेद्धर्मनदाहवृथामिषाशनकृ
तोकृच्छ्रंचरेद्। इतिमांसभक्षणविधिः। अथनियुक्तस्यमासाभक्षणेदोषमाहव्यासःयथयोनाश्नीयात्तुनियुक्तःआमिषमसौयायात्पशोरोमभिः। सं
ख्यातान्नरकेसमाः। पैठीनसिः। निमंत्रितोनयोश्नातिश्राद्धेमांसंद्विजोत्तमः यावंतिपशुरोमाणितावन्नरकमृच्छति। नियुक्तस्तुयथान्यायंयोमां
संनात्तिमानवः। सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिमितिमव्युक्तमाहमनुःतुमतेत्वेकाधिकांविंशतिंजन्मान्येतिपशोः। इतिनियुक्तस्यमांसाभ

श्राद्ध-टी. तृणोदोषः। अथ प्रशस्तमांसप्रकृतीराह। अथ प्रकृतयः। शस्त्राभिषाणामिह। खड्गो वेति। तु के पिशल्यकशशो श्वाविच्च कूर्मस्तथा गोधा पंचनखेष्विमे महि
७८ षमेषाजा रुरुर्वै मृगाः। वशिष्ठः खड्गेतु विवदन्ते। शकपलाकः शलशली संज्ञतनूरुहः श्वापदभेदः। ग्रामिविश्वाभ्रत्नकोव्याघ्रविशेषः। रुरुः कृष्णसारंगोव
ऊ श्रृंगो वा मृगाः। मृगाः स्ताग्रहरिणाः। किंच। आच्छो वत्सकिरिम्भि कुपिंजलमयूरो तितिरिर्लावकस्तद्वधारणावारणोतरकपोताश्चेत्यमी विष्किराः।
79 तितिरिश्चित्रपक्षः। किंचा बस्तुर्वै पृषतो हिरणपक्तरोवाधीणसश्चैकतोरंता जद्दस्मृते च वर्तकस शल्को सिंहतुंडस्तथा हिरणपस्त्र राकृतिर्मृगः पक्षी
वा वर्तकोऽस्त्राकृति श्चित्रविंडलांछित स्वच्छतुंडः। त्रिभेदः। सशल्काः एष्वस्य तु न्याकृतिशकला मत्स्याः। किंच। पाठीनश्चहाह छिराश्चवलवीमो
रोहितः कुकुटो वन्यो थोनलमीनकः। सुकरिराजीके विकारो भिताः। मत्स्या ये तिरिवामद्गुतीयामयकुक्कुट निषेधाद्वन्योक्तिः। अत्र कुकुरान्ये मत्स्यभे
दाः। गौतमः। मत्स्याश्चाविकृताः। इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः। अथ मांसाशनविषेधमाह। अथ तमहस्यं मांसमश्नोति तं राज्ञा नोमृगयार्जितं च विसृजे
छ्राद्धे वना संस्कृतं। सर्वैर्व्याधिमृतस्य वर्ज्यं। किंवा अथ कन्याः प्रोक्षिता ब्रह्मणा गस्येनापि पुरे त्यसंस्कृतमपीदं भक्ष्यमर्हति था। पित्र्ये। ब्राह्मे। आरण्या राम.
नां तु सर्वेषां प्रोक्षणां ब्रह्मणा कृतं। अत एव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणाह्नित्रियादिभिः। व्यासः प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना। आरण्याः सर्वे दे ७८

वत्याः प्रोक्षिताः सर्वशोमृगाः । तथा मन्त्रणएव तिर्थ्येप्यर्ह मिदमित्यर्थः । कश्चित्तु संस्कृतान्यश्नाद्यादिति वर्जनं फलार्थं न मांसमत्त्रणे दोषो निवृत्तिस्तु म
हाफलेति वाक्यात् । नन्व समं त्रहीनं शूद्रादिविषयत्वात् । अतो विप्रादेरसंस्कृतं निषिद्धमेव । संस्कृतं च दैवपित्र्यर्थी । तदाह यच्चपलस्य भैत्रणमदोषः सर्वदा
तन्निवृत्तिस्तु स्यात्फलदेति शूद्रविषयं तत्प्रोक्षितं केवलं विप्रादिश्रद्दनापदारितं मयं दैवो विधिः । मनुः । यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः । विष्णु
नाद्यात् विधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः । जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यते च सः । तैः पशुभिः । मनुः । यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाच
वत् । स लोके ऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते तदाह राहंस स्वत्यस्त्रत्र च रोगपीड । नमि याल्लोका प्रिये त्वं स्मृतः । प्रेत्याद्यते च भक्षितैः पशुभिः । हा
रीतः । विषघ्नमहृतं मांसं व्याधिभिर्जग्धितं च यत्न न प्रशंसंति वै श्राद्ध इति । विषेण छद्मना कूटयंत्रादिना व्याधिना सिंहव्याघ्रान्या श्वापदैश्च हृतस्य मां
सं । आपस्तंबः । हिंसार्थेनासिच्छिन्नं मांसमभोज्यं । तदाह आद्यं नो विषछद्मसिंह व्याघ्रान्यहतस्य चासिनिहतं हिंसार्थमेवाथव वस्त्रं च ससेनकं । व
स्त्रं संशोध्यस्यापि तं छागादेरपि । स्वनापशुहिंसा स्यात तत्र भवसोनं स्वार्थकः । इति मांसभक्षणनिषेधः । अथ वर्ज्यमांस प्रकृतीयाह उव्याघ्रजिग
र्लवंग शरभश्च द्वीपिव भाखवः । काह्नोछभल्लः । शरभो ऽष्टपादः सिंहशत्रुः । द्वीपी महाव्याघ्रः । बभ्रुर्नकुलः । आखुः स्थूलोंदुरुः । देवलः । अमहा:

पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्वकुंजराः। सिंहव्याघ्रहंसशरभसर्पाजगरकास्तथा। आखुमूषकमार्जारनकुलग्रामसूकराः। श्वसृगालकपिद्वीपिगोलांगूल
कमर्कटाः। किंच। गोलांगूलसृगालविड्वराहकिरिमृगजंबूकमूषकौष्ट्रावनि दीर्घाप्रकशफाश्चमर्कटविडालौ सिंहगोकुंजराः सौनं च। गोलांगूलो गोपुच्छतुल्य
पुच्छो वानरः। एकशफाश्चाश्वाश्वतरगर्दभादयः। मर्कटो लोहितमुखः। निषिद्धान्पक्षिणः आह दात्यूहो नख विष्किरा बक शुकौ कोयाष्टुल्को प्लव
चक्राह्वः प्लवदाखरिटिटिभचकोरौ हंसकः सारसः दात्यूहः कालकंठः। नखैर्विकीर्य भक्षयंतीति ते नखविष्किराः। वार्तीकवर्तीरक्तवर्त्मककुक्कु
भोपचचक्राह्वचकोरादयः। कोयष्टिर्बन्यपक्षिभेदः। उलूकः कौशिको घूकश्च। लवो जलकुक्कुटः। बकाह्वश्चक्रवाकः प्लवपादत्वेपि उक्तनिषिद्धो
नित्यार्थः। अतश्चाघादानाविकल्पः। प्रतुद्य प्रतुद्य भक्षयंतीति प्रतुदाः। जीवंजीवकभृंगाह्वलज्ञाकोकिलकपोतशतपत्रादयः। टिट्टिभमपुष्टेवो
ऽपि तरलखः कडुकाणानामा पक्षी। हंसो मरालः स्वार्थे कः। सारसः पुष्कराह्वयो दीर्घगलजंघो नालांगः। किंच। क्रव्यादः शकुनास्तथा तद्दितरेऽपिग्रा
मवासिनः ऽजाः काकोलः कलविंककोकिलबलाकाः खंजनः सारिका। क्रव्यमामं मांसमदंतीति क्रव्यादः काकगृध्रादयः। तद्दितरे क्रव्यादो ग्रामवासिनः
पारापतादयः। काकोलः कृष्णकाकः। कलविंकश्चटकः। तस्य ग्रामवासित्वेपि उक्तनिषिद्धः उल्लिंगव शाखित्तत्रियाश्चभप्तजार्थः। यद्वात्र अन्ये आरण्य

निहन्त्यर्थः। खंजनः खंजरीटः। योवर्षासु शिखोद्गमेनाढ्यरूपो भवति। किंच। वाघो मद्गुकरज्जुदालकरयमत्स्या अशल्काश्चतेये मत्स्याननित्तवयोनिमज्ज
मकरादिर्भृंगराट् कुक्कुटः। यांम्पख्येत्यथजालपादशिखिनो वैकल्पिकौ च। मद्गुर्जलवायसः। रज्जुवालो रज्जुतुल्यदीर्घकेशः। रज्जुदाल इति पाठे
हन्तकुट्टकः। क्रकरकुत्क्रोशः। यमः। मत्स्यानशल्कान्वै सर्वान्वेदाध्यायी विवर्जयेत्। उत्सर्गोऽयापं। मत्स्यानेव च निमज्ज्यैवेति चेन्नियमद्वयेन मकरादि
रत्रोक्तः तेन मत्स्यानन्यत्र निमज्ज्यो मत्स्य च भक्ष्य यद्विर्वकबलाकाकाकोलेनैपोतरुक्ष्मं। भृंगराट् तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः। ग्राम्यो कोर्वत्यकुक्कुटा भक्ष्याः
जालपाशाद्या घाद्यः। मयूरस्य हारीतेन विधानाद्देवलेन च निषेधाद्विकल्पः। इति निषिद्धमांसप्रकृतयः। अथ कालविशेषावच्छिन्नत्वात्रिकरद्र्या
रपाह। अथ तत्रान्कालोऽभिमतत्वं निहितु विविधद्रव्याणि। मासमात्रतर्पकाण्याह मासं षोडशाक सूत्रत्रिजनको धान्येषु पूर्वे सप्त इत्तोग्नं च हविष्यं।
कात्यः। अथ हविष्याण्याभिरोषधीभिर्मीसंतृप्त्रिरारण्याभिर्वा तस्मात् मेषलफलैरद्भिर्वा सहावेनैतो नराः सम्पर्ययंति। ग्राम्याश्च सर्वे सप्तदशोक्ताः। तत्राणु
कोरदूषमसूरनिष्पावकुलत्थशणाः सप्त निषिद्धाः। वराण्याः सप्तोक्ताः। तत्र गवेधुकमर्कटकोफो इति निषिद्धाः षोडशाको वशिष्टा यि। सपूर्वे अला
मेडकान्मूलफलादेः शाकस्कन्द न हविष्यं वानं उरोक्तं। धान्यगणेपि विशेषमाह अथ षष्टिगणो ग्राम्यस्वभावे सप्तदश आरण्यः। तदभावे आह तद

श्राद्ध॰ टीका॰
८२
81

भावतोपिफलसकलानिप्रधानवतः। तन्निपर्यंतोप्रधानलाभेप्यानीतासांव्यंजनत्वंफलादेःप्राधान्यं। इदंचतदलाभेतन्निपर्यंतालाभेउत्तराः फलसकलापः
ईषत्सत्त्वेनानेनसहतत्पर्यंतामितिकात्यवाक्यमारभ्यापन्नेप्रधानतदलाभेन्यामपालाभेउत्तराश्रारणापाअन्नेनान्नेद्धारामूलफलैर्गुणान्वितैःसहतत्पर्यंतंइति
इदंचयाम्यापास्त्वपितुलंशारणापाशुतुमेदरसत्वादपेत्तिततरत्वेनोक्तमितियद्दोत्तराः मूलफलादयः सत्पन्नेसहान्नेनअसत्तेतुकेवलाइतिचव्याख्या
द्वयमाहयद्वेतानिगुणवन्तोत्रचसमुच्चेपंचमुख्यातः। व्रीह्याद्येतदभावएकमपिच। एतदभावेवनस्पदेः। एकमपिफलाद्येव। अथवायद्वेतानिगु
णवंतइत्येतावतैवयद्वेत्यादिव्याख्यार्थउक्तः। अत्रचप्रकरणेविहितव्रीह्यादेःसमुच्चयोमुख्यःपक्षः। असंभवेत्वेकमपिसाधनं। तथैवलोकेदृ
ष्टत्वात्। यथादृशेनंचनियमातदित्यत्रवेत्यादिनोक्तं। विप्रभोजनात्मकेचमुख्येश्राद्धेन्नसाध्यत्वात्तत्प्रकृतित्वेनैवधान्यविधिरीशार्थत्वाद्व्रीहियवयो
रिवदर्शादौतुरौद्रेशत्वप्रकृतित्वेत्याहअन्नद्धरेवेषुचआमश्राद्धेप्रकृत्यायाःसमुच्चयासमुच्चयौतत्रापितेषांभोज्यान्नप्रकृतित्वात्संधानेनैवोपकल्प राम॰
नात्। वचनात्वन्नद्धारतापोद्यतद्इत्याहआन्नश्राद्धगतेष्वपिप्रकृतितापोद्येतवान्नंप्रति। पूर्वोक्तौतुसमुच्चयान्यतरपक्षौतत्रयोज्यौ। प्राप्तधान्यो ८२
छिकारानाहतथाभक्ष्यंतोज्यमपीहसंस्कृतमनेकवोध्यपेयादिच। सूपादिश्चगुणान्वितान्तकमथोलाजास्त्वधानाःस्रगोसर्पिःशर्करसक्तुअपूर्व

विवान्नंरागखाण्डवौ। भक्ष्यंरोटिकादि। भोज्यमोदनादि। चोष्यमिक्षुखण्डादि। पेयंपानकादि। आदिशब्दाल्लेह्यंपक्वाम्रसादि। त्रिजातकंलवंगैलात्व
क्पत्राणांसमाहारः। किंचिदार्द्रीकृत्य भृष्टाःशालयोलाजाः। धानाभृष्टयवाः। सगोसर्पिःशर्करंतथासद्दधिमानंखुड्डुगन्धंदधिवयवेत्यन्नस्यविशेषणाद्दू
यं। खुड्डुकाकारानिमांसंवामूलफलादिवातिःक्वाथ्यएवंतारसाम्बुशर्करादियुक्तारागाः। आम्लद्रव्ययुक्तास्तएवखाण्डवाः। प्रभासखण्डे। गुडौघ्रश्चपशा
काद्यैर्नानाभक्ष्यैस्तथैवच। अन्नंतुदधिक्षीरगोघृतंशर्करान्वितं। मांसंप्रीणातिवैसर्वान्पितॄन्नित्याहचाब्जजः। मार्कण्डेयः। लाजामिश्रसधानामि
श्रमोदकैस्तुसंस्कृतैः। रागखाण्डवचोष्यैश्चत्रिजातकसमन्वितैः। दत्तैस्तुमासंप्रीयन्तेश्राद्धेषुपितरोनृणां। किंवा आलभ्यंछागलोयमेधमितरेष्वन्यैः
स्वयंवाहताःसंस्कारंतुविनाक्रयादितउपादेयाःस्वयायागवर्याआलंभः प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकंसंज्ञपनं। तत्संस्कारंविनैवेतरेपशवोन्यैःसिंह
व्याघ्रमरैःस्वयंक्षत्रियादिनामृगव्यादिभिर्हताःक्रयादितउपादेयाः। कात्यः। छागोमेषश्चआलभ्याःशेषाणिक्रीत्वालब्ध्वास्वयंमृतानांवाहृ
त्यपचेत्। हारीतः। क्षत्रियैस्तुमृगव्येनविधिनासमुपार्जितं। श्राद्धकालेप्रशंसन्तिसिंहव्याघ्रहतंचयत्। व्यासः। गवयस्यतुमांसेनतृप्तिर्मासं
सदैवतु। किंच। उक्तंशूलफलंप्रशस्तमिहयत्तत्रासकंक्षीरिकाकोल्यद्राक्षाविमानिमोचलकुचेशृंगाटकंकंकुकं। काकोलीपनसेपरूषकवि

श्रा॰टी॰
८२

82

दार्येतालकंदेन्नवः कंदस्तुक्तिकया महेंगुदमथोपालेवतंविभर्रं। यन्तुरव्यामलकं च फल्गु च धवो बोचयस्तु अपिं तकं पिंडालुत्रपुसे प्रियालं लवद्रसं
कूष्मराजेन्नराशाकं राजपरं वमर्षपमथो वंशांकुराः त्नारिकेवीरुः पद्मफलं वकमिहोथो वास्रहरं तथा। कर्कंडुक्लितिमामत्स्यन्निजनवका न्यत्र। मुंजा
तकाकोलीह्नारिकाकोल्या गोउदेशे प्रसिद्धाः। लकुचो जंबीरतुल्पखर्वफलो गुल्मभेदः। राजशाकं राजजह्नवारव्यं। कंदः स्वरणः अपर्योभः स्वरणाः। कं
दइत्यमरः। पद्मफलषपकर्णिका। विल्वदकपरालं। शेषाणि सर्वव्याख्यातानि म्हलन्तु मार्कंडेयवाक्यं विप्रराज्ञो लेखि। द्विमासतर्पकाराणाह अथ
मासद्वयं तन्कारी। शितुकालशाकमनिषिद्धं मत्स्यमांसं तथा। मासत्रयतर्पकाराणाह शन्मासानयह। हारिणादि करुरूत्यंवाणाश्पायवा रस्नह। त्रश
वी रुरुत्यं मांसमित्यन्तुषंगः। रयउकाल्लिवाः। अश्रपः अस्नेहपक्वो गोधूमविकारः। लिलतंडुलसिद्धो [illegible]ः कृशरो। मासचतुष्कतृप्तिजनकान्याह च
तुष्कमथामासान्कृष्णसारंगजं। मत्स्यो रंभ्रशशाङ्कतशल्यकशशोत्थान्यामिषाणपि। पंचमासतर्पकाराणाह अथो मासान्पंच वरुरूत्यमाजम निषिद्धे
शाप्लयकुर्नेच। षण्मासतर्पकाणाह अथ षड्। मासाशशाशमरणपस्त्रकरम्गछागामिषं पायसं च। सप्तमासतर्पकाणाह अथो सप्त लोहसर्वजध
घन्द्रमंडजोत्थामिषं। अष्टमासतर्पकाणाहमासानष्टवन्यपोत्रिष्टषतोरणा। अथैणस्य वा। नवमासतर्पकाणाह अथो मासान्नव वर्द्धजाविग

राम॰
८२

वयोत्थं पार्षतं चामिषं दशमासतर्पकाण्याह मासान्पञ्चमितानथा विगवयक्रोडामिषं गव्यडाध्वाघच्छ द्विपञ्चामिषंत्विह किलाधात्म। अथच्छिद्रमहिष:
सर्वेच्छवेति षिद्धो मनुना विहितइति विकल्प:। एकादशमासतर्पकाण्याह मासानथ। शाशं कौर्ममथा विकं गवयनिशृंगाजमांसं विकल्पो स्वि
द्विषि। वर्षमात्रतर्पकाण्याह अथ वर्षमाजन्त रुरोणाख्यामिषं गो:पय:। तद्ध्यादि च पायसं घृतमध्वपेतं च गव्यं पलं तन्त्यत्रैव कले:। व्याम:। गवय
स्यतु मांसेन तृप्तिर्मासं सदैवतु। मासानोकादशशतीति: पितृणां माहिषेण तु। गव्येतु दत्ते श्राद्धेषु संवत्सरमिहोच्यते इति विधाव षिकलौ गवालंभविषे
धात्तत्यत्रैत्युक्तं। मासाधिकवर्षतर्पकाण्याह त्रयोदशच मासास्तुवऽमांसं तु। द्वादशवर्षतृप्तिकराण्याह अथ। स्याद्धाध्रीणसमांसमर्कशरद:। आ
नंत्यकराण्याह अथानंततृप्तीनि यद्भान्येषामिति षषकमत्र तु विशेषात्तैव्य शृंगाच्छगो:। ह्यारे पायसमन्वितं मधुघृतै:। श्यामाकवाध्रीणसो मंत्रो पाकृत
मुक्तमप्यथ गयायां यच्छ गौरीसुत:। कालशाकं महाशल्का: खड्गलोहामिषं मधुमुन्यन्नानीति षट्कं। विष्णुधर्मे तिरे। खड्गविषाणो:। परिवर्जिताये
तेषां हि मांसेन भवत्यनंतं। उपाकरणवेदिर्संस्कारविशेष:। गयायां तु अंदत्तं। नागरखंडे प्रातिलोम्योक्तमाह स्याद्वाध्रीणसखड्गिनो रक्तुपलबोपा
यसंमाक्षिकोपेतं वार्षिकतृप्तिदं तदत्तु वैकैकस्य मासस्य तु अहो न्यावेशिश्रमास्वन्यं किरिवन्याश्चारिस्तुर्वेणाकच्छागनाशशशल्यविष्किरकमत्स्या

श्राद्धटीका
८३

83

नावकापिंजलं।मांसं।सर्वाभावे आह सर्वलयेत्तु पायसं।मांसार्जनेऽप्यवस्थामाह अथो मांसार्जनं ब्राह्मणादेः स्यात्प्रादितमात्त्ह तं च परपतः क्रीतं च वा हुडवे।
सिंहघ्राव्याघ्रहतं मृगाद्यत्तउपेतं वापि।गोतमः।मालह ताद्दृष्टदोषवाक्प्रशस्तात्यस्मुक्तोपडंजाततदाह अथाद्दृष्टदोषं वा क्रोशस्त्वमथो हतं यदपि च
व्यालैस्त्रदस्युहृत्वा।सर्वैरेव सदोषयोज्यं इति कालभेदेन तर्पकाणि।अथ ग्राह्याग्राह्यान्नानि धान्यफलादिविधिनिषेधौ तत्राग्राह्यत्ववर्ज्यत्वपरावेव पु
नस्तु केषांचिदन्नविशेषाणां विधिः।प्रा।शस्तायेत्याह अथ यत्तु ग्राह्याग्राह्यान्नजातं तु वेव ग्राह्योदितधान्यसाधितविकाराः सर्व एव स्मृताः।केषांचि
द्गृहणां तु शस्ततरतां वक्तुं विकारांतरेम्फः।ता नेवाह अथैतिवटकास्तथा मधुता ताजागुडः फाणितं।मत्स्यंडाप्यथ शर्करा अविपृतास्सर्पिः पयोद
धि सस्यशृंगाव्यमस्तुपूपकरसालापूरिकामोदकाः।ईषत्कथितेक्षुरस्य स्यद्रव एव विकारः फाणितं।मत्स्यंडी शर्करा भेदः।अविपतस्व
र्पिर्वृक्षपरिविष्टं।अभस्तस्य रमाहिष्यादिक्षीराघेरतद्र्व्यांतरेवां।आ डुवैदे।सितावत्तजीतमधुषणायंदधिप्रघृष्टं सरसंरसाला।यद्रूपमे
दः पूरिका।मादका लड्डुकाः।किं वा नेकव्यंजनमत्तवत्स वक्त्रसंस्कारान्नमन्डं च पथ्ये स्त्रोप्ये श्रुतमोज्यनेहामथक्रत्वा पाश्वधानास्तथा लाजाः।
सक्तवएतएवससिताः स्वाद्वनिमृष्टानि वन्निगधान्यस्कद्रुनिवेपदेवार्णीहाणि विप्रप्रियः।अथ धीत्विन्नानि धान्यानि क्लामाषाः।सक्त

राम.
८३

वेश्मेन्द्रश्च यथा पिष्टानि। किंच। सर्पिः स्निग्धमथाखिलं दधि विमिश्रं मंथितं सामिषं चान्नं चाथ तिलैः कृतं कृशरमप्यं मगेन्द्रदीपे पूर्वो। शाकानां तिलतैल
मन्नमधु सर्पिः स्वेदुतश्रुक्तायसंवायोर्मुरको विकल्पितकरंभाश्च। सर्पिरादिविशेषणावत्तुष्कमखिलान्नस्य। गुडमरिचैलामिश्रो गोधूमस्थूलद्रव्यविका
रो गुर्गुरः। करंभस्य विधिनिषेधाभ्यां विकल्पः। किंच। अथ सर्वैस्तिलैः मिश्रं देयमथ यथा मृतमपि चेपक्वोक्षमेवास्थि लं तत्र यो पक्वमपक्वं कंदफलमू
लात्पानकाद्यैतरत्। अस्मरतं तस्याधिकं। अखिलमग्निपक्वमुक्तमेव देयं। कामै। उक्तमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता। आन्यत्र फलमूलेभ्यः पा
नकेभ्यस्तथैव च। फलमूले अत्रानग्निपक्वे। अथ तत्तदन्नदाने फलान्याह। किंच। पित्रादिनिरयस्वस्वर्गं श्रेय इच्छतान्नरं मार्गोपायसं सतथान्नं मतान्विवि
धान्नघृतं मधु फलं मूलं च ददत्विह च। मोदयाति परत्र चाथ विविधे मेत्ते न शोचेत्तत्वं समस्पंसं स्कृत मादयन्निखिमलभोगानानुयात्स्वर्गेऽप्येतेस्वर्गं वापि गतः
किंच। अथ यातिसकलश्रेष्ठं ददत्सर्वतः श्रेष्ठतं सतिलेक्षुभोज्यमथ सक्तैर्पितिमिश्राणि च। लोकस्त्वोऽभगात्वमेपि किंच। अथ पयः सर्पिर्द्धृतनीष्टकाः
क्षीरेयो घृतपूरे यो घृतपूरकं चक्रशर्कराभिः धं तथोक्तं ददाति। अग्निष्टोमफलं विन्द्यात्। इष्टकाः प्रदाकृतिः खंडेष्टकाख्यो मतः। घृता कार्या केईटु
ग्वालोडितैः शालिगोधूमपिष्टसारैर्विहिताः इषविशेषा घृतपूराः। किंच। अथ सिताक्षीरान्विता सातयादन्नाः सुः इष्टकाः स्तथैवक पिलाक्षीरेपि

श्राद्ध·टीका·
८४
84

कामधिता। सर्वान्नतपरमं उपापसमतन्नहस्तु सर्वान्नरः प्राणीयात्सुधयापि तृप्तः। किंच। घृतदोयेत्पोडशाहे फलं पदृश्यापि शुभं त्रिरात्रफलभाक्तोंद्रिपयोदः
पयोभाक्त्वाज्यान्नयुगान्नदः सकलकामे भोजयेद्योद्विजान्। सर्वार्थप्रदसर्वमेधफलयुक्तश्च। सर्वविप्राशिवं घश्वासौ। इति प्रात्याज्ञानि। अथवर्ज्यान्या
ह। अथवर्ज्यमन्ननीचयं श्रम त्रिधा तत्मतं। जातेराश्रयतश्च गर्हितमथो भावादिदुष्टं च। नान्याह वर्ज्यादान्यान्नशुनादिवाघमिहस्पर्शे स्यादभोज्यान्नकं।
जातीयं तु वक्रप्रकारकं। भावक्रिया संसर्गावस्थाडष्टतया। तदेवाह अ सत्संसर्गडष्टं सत्स्नेखं राजसतामसोग्रलवणान्यप्राकलाढंगवा। घ्रातं पादहृ
तं च कामतउदक्याक्रुष्टैवीयसैः स्पृष्टं डष्टमपि। श्वभिस्तु पतितैश्चापात्रभक्त्वाहितं। अकारणकमेवत्दालेख उद्भोस्नत्सहितं। राजसतामसे
गीतायां। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहितः। आहारा राजसस्येष्टाः डःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत्। उच्छिष्टमपि
चमेध्यं भोजनं तामसप्रियं। उग्रलवणं। अयेति। अग्नेउपरिभागे मार्जाराद्येरवलीढं पूर्वमत्येन स्वादितैकदेशं वा। किंच। पर्यायान्नमयापि पार्श्वपरि
वीचीतघृष्टातिवाष्ठुष्टान्यासनगापणीयविरमान्नेकेशकीटाचितं क्वाथांडजलाढमप्यथवृथाशकुल्यप्पायवाग्रः सयावकपायसेक्षुशरामि
त्यश्रद्धयायद्हुतं। दत्तं वापि। पर्यायान्नमन्यसंवं ध्यन्नमपदेशेन दत्तं। पार्श्वचीतमेकपङ्क्तेपार्श्वस्थश्चाचीतेन भोक्तव्यंभस्मोदकादिविच्छेदं विना।

राम·
८४

र्यावांतं परिगतमाचांतं गंडूषग्रहणं यस्मिन्भुज्यमाने तत्त्। परिशुष्कं भुज्यमानमत्र ये फेनविदर्थिन इति त्वर उपपादत्तमन्यस्मै प्रसिति स्तुतं वा। वाशुष्कं निंदा
दिरूपवावाहूषितं। आसनगो सा द्वारासनस्योपरिस्थापितं। इत्यतिरिक्ताधिकरणस्थापितपात्रस्थितं वा। आपणीयमापणाद्दत्तानीतं। विरसं स्वभावतो
तिमंदरसं कालादपगतस्वाभाविकरसं वा। कीटाः पिपीलिकाकृमिपतंगाः। तत्संपन्नं कीटयोः संतानं एवं दूषयंति न जीवंतः। अन्ये तु जीवे तोपि। क व्याद्य
गृध्रवायसाद्याः तेन नखकहंसाद्याः। इत्यादिवाद्यर्थं न शिष्टं न भवति आत्मार्थमेव साधितं तत्र प्राणात्यया दिव्यतिरिके णावर्ज्यं। कुशरादि षद्वि शेषणं
चैतत्। अत्र श्रद्धयाहृतपाणाविति शेषः। किंच। अतिशुक्तमप्रयतं तु छिष्टं स्वकाचणु वोदवान्नं वह विश्वसिद्धकृतमहार्ष्यिकाद्यैर्मलैः। डष्टेरा मनस्वेषाप
र्युषितमन्नं वह्नमाणोत्तरद्विःपक्वं परिदग्धमापणरसामांसं च तैलं घृतं। मद्यतैलवर्णं च। अतिशुक्तं स्वयमनन्तद्व्यांतरेण संसृष्टं वा कालवशाद्दोत्पन्न
कुत्सितरसं। अप्रयतमेतत्प्रकरणोक्ताशायतपहेत्वत्यहेतुनाप्यप्रयतं। देवान्नं देवस्वाहृतमन्नं। हविर्दर्शादियागार्थसाधितमथ शाकपालादि। ये शुपर्पिट्टा
दिक्षु चिरकालस्थितेषपि पर्युषितव्यवहारो येनास्मिन्नितेसिद्धकृतभक्ताः। पर्युषितं रात्र्यंतरितं। तद्धस्मा माणात् स्नेह मोक्षमयवगोरसविकारात्स्नेहाक्तोरन्नादे
चान्यद्वर्ज्यं। द्विःपक्वं यत्पक्वमन्नमेव ज्ञावणांतं सिद्धं सन्मार्दवाय पुनरुदकं निमीय च ज्ञावणांतमेव पच्यते तत्। ननु यत्पुनरौष्ण्यार्थं वह्निसंनिधौ

स्थाप्यते। यस्मात्तु स्मरणादेरपि अपराधस्यैनेवान्नता। सिद्धिस्तु स्मृता वानेक एव पाकः इति तत्रापि नद्भिः पक्वता। परिदेग्धं दर्वांश संशोषणाद्भांडाच्चाग्निना
परिच्छुष्टं लवणान्तं पंचकमुक्तं आपणारमाः। किंच। दूषितमथोपाषाणात् शर्कराभावेष्वाप्युपहतिं तं वमनतो वज्ञातयोषान्विति। यच्चावह्नत विस्मया
न्वितद्गुप्स्यायुक्तथानर्वितं दुष्टेष्वोपहतं स्युर्वा च। पाषाणो दृषत्। शर्कराः श्वेताश्मजातिविशेषः। भावेदूतिनं वांत वित्ष्टादि स्तादृश्येन प्रतिभातं। जुगु
प्सितं तादृप्यरौवान्येनोक्तं। अनर्चितमर्चाहीयावज्ञयादत्तं। दुष्टैः श्वसृकरकाककुक्कुटनमपतितपाखंडादिभिरुपहतं दृष्टं स्पृष्टादि। किंच। दिवसे
धानादधित्थान्विताः। भिन्नभांडस्थितं निशायां दधिसक्तुगंधमिश्रं तथा भुक्तं तद्दिने स्वपेद्वानन्तकदाप्याप्नं पर्युषितं त्यजेत्। यमः। भिन्नभांडेन भुंजा
तन रात्रौ दधिसक्तुकान्न। दिवा दधित्थधानासु रात्रौ च दधिसक्तुषु। श्लेष्मातके तथा उत्कृष्टं नित्यमेव कृतालया। दिवलः। नाश्नीयात्पयसा नंक्त
मुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि। न त्रीरस्त्रत्स्त्र्जेच्च्याश्रमिति। किंच। अग्न्यन्नचतुरोरसं कृतं तथमथान्नस्नेह हृदध्या घथोद्दनं कृतस्तनया कृतं सलवणोद्रत
न्नतो ऽमेध्यतः। यतैः स्यच्छमनर्हं पंक्तिगतमश्नत्स्वप्यतुत्याय चोच्छिष्टं दत्तं तच्चपाद्ध्रुतनिनस्पर्शेश्नतामात्तेते। द्वारावापरयात थोपहत यम॰
मुच्छिष्टात्। आमस्नेहस्य द्रुतस्नेहं। कृतमिति। स्वमसमहृद्दनलवणां। अमेध्यतोयान्ते रागातैरपवित्रस्पर्शैर्दूषितैश्चेतनाचेतनैः स्पृष्टं। अनर्हता ८५

मषाङ्के यातां पङ्क्तिगावं वर्ज्यः। अत्र स्मृत्यन्तरं अनुत्थायोच्छिष्टे दत्तेपि। आपस्तंबः। सदास्खलकलिंगं वा पदा चोपहतं शिवया शुना वा शूद्रेण वा दष्टं वा
चोपहतं भुंजानं श्वा शूद्रो वोपस्पृशेदन्नं हैडिवी समानपङ्क्तौ भुंजानेषु वा यत्रानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचमिद्वा कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युर्गोभिरवघ्रा
तमन्यैर्वा मेध्यैः। पादजनितः शूद्रः। नतत्स्पर्शान्नतो। अपरया द्वारा चात्र तमानानां। हारीतः। नरजस्वलादत्तं न पुंश्चल्यान क्रुद्धयान मलवद्वाससा न
परया द्वारापन्नं नं द्विःपक्वमित्यादि। किंवानखप्रच्युतं सर्पिस्तैलममेध्यप्रभूतकस्पर्शवोदक्वोत्पन्नं कृमिभिः। स्पृष्टं भक्ष्यमथापि पेयमथस्तनं कु
पुंश्चल्युदक्याभिः सन्मलवस्त्रया च लवणं स्नेहो व्यथ व्यंजनं। दमहं स्नातपकान्न सुलवणं तैलं घृतं पायसं पानीयं तथा शुद्धन्नमपि चानातं न तथा स्पृष्टं च
कुष्ठ्यादिपङ्क्तिः स्पृष्टं भक्ष्यं पानीयमयीत्यन्वयः। तत्रोदक्यास्पृष्टमेव वर्जनीयं स्वस्थं तद्यिन्नालितं भोज्यमिति हेमाद्रिः। कुड्यादिचतस्रभिर्दत्तं। लवणादि
त्रयं व हस्तदत्तं दर्व्याघनं न धीयस्तं। पानीयं तु पंचकपूर्वकहस्तदत्तं शूद्रदत्तमपि चाचा एच्छा किंतु अपमानीयतामिति पृष्ट्वा ज्ञानातं। यमः। घृतं वा
यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतं। हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा व्यंजनं लवणानि च। एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं च यद्भवेत्। घृतं तैलं च लवणं पानी
पायसं तथा। किंच। यच्छूद्रोपहतं स्वैरं तैलं च पीयूषादिसंमिश्रितं पिण्याकं मथितं च मांसमशुद्धसंमतानीति च। क्रोधो येन वसोन्नं

श्राद्ध·टी·
८६

86

विलयनं यद्वा हविष्यं तथा कृसरं धान्यमिति स्मृतेश्च यशसः स्वर्गस्य मेधाधियोः । नाशं द्वादश कुर्वंते सकलस्तुकं केवलं वाप्यथवा स्रेपक्वं तु । शूद्रोपह
तं हस्त्रिया याघैः । पीयूषोऽनिर्दशा गवादिपयः । पिण्याकादि द्वादश स्यात्पादि पंच नाशं कुर्वते । तत्र शूद्रस्य तत्स्वामिकं श्रसंमतमात्मनो भोक्तुः पित्रा
देश्या येन च सक्रोधः क्रोधोत्पादकं वर्ज्यमित्यर्थः विलयनं भक्तमंडः । कवासंपिष्टपाकमांडः । तत्र पक्वं केवले दधिघृतानभिघारितं वर्ज्यं । वशिष्ठः ।
आवामपक्वं च काममं तु दद्याच्छ्राद्धे तेन वाभिघारितमुपयुंजीत । इति वर्ज्यान्नानि । अथैतेषु केषांचित्प्रतिप्रसवमाह अथ तु प्रतिप्रसवृए वृषिष्ठः क्वा
चितं भवे । शाकं मूलं वनस्पतीः एष कमल्कमांसपिष्टौषधितैलं स्वदन्नं तडत्यतं डवलकरं भाष्यप्रधानादधि । सर्वं तत्र भवं तथा भिष्णत्युक्तैः उष्णमूले
फलैर्यत्तैलं वटकापूपपायसमिति याज्ञवल्क्ये शुद्धे । वनस्पतिमूत्फलादि । तद्युक्तं हृल्लोत्यं त्वगादि । तत्र भवं दध्यधिभवं उदश्वित्म स्तुकिलाट
कूर्चिकादि । तथेति । अयमाशयः । स्वत एवाम्लानि दाडिमामलकजंबीराणि काम्लादीनि नैव स्तुकानि । न ह्ययमस्य पर्यायः । यानि तु कालतो द्रव्यांतरयो राम
गाद्वाम्लानि भवंति तानि च पूर्वोणि वर्ज्यानि गन्नरा एपप्युक्तायंते इति । तदाह गौतमः । केवलमदधीति । किंच । याज्ञपर्युषितेष्य गोरसविकारा शुक्र ८६
तैलादिपक्वान्नेखांडवराउत्तापानं तु उदश्विन्नानि शेषं । हविः । गोरसाः तद्विकाराश्च किलाटकूर्चिकाद्याः । उक्तं व्याख्यातं । पानं पानकादि । द

पन्नं दधिमिश्रमन्नं शेषं हविः हविःशेषं। किंच। स्नेहाः क्षौद्रमथो चिरस्थ यवगोधूमोद्भवं सर्वमन्नेहं यद्यपि भक्ष्यमोऽप्यमितरस्वागार्हितं स्नेह भक्ष्याः
नाः शष्पकरंभसक्तुकवटकाः शाकं च मांसं यवागूः सूपः कृशरं च पायसमपूपाश्चैतदश्नानि चेत्। इतरं तंडुलाद्युद्भवमोदनादि। धानादीन्येकादशान्न
न्नानि चेत्पर्युषितानि यावद्यामातिविपरिणतानुषंगः। स्नेहाक्ते विशेषमाह स्नेहाक्तानि विशेषतो घृतयुतान्यन्नानि दध्ना यवानां रस्यानि। अत्र
त्रये शुक्तपर्युषितादि। प्रतिप्रसवात् स्नेहरूपार्थैकरूपान्नश्राद्धविषयाः। प्रातः पाकं समारभेदिति श्राद्धदिन एव पाकारंभविधानात् शुक्तपर्युषि
तादिप्राप्त्यभावादित्याह उदतः प्रतिप्रसव एव विरः शुभमर्थे दत्ते। श्राद्धान्ने तु नायं नियमः। अपूपाः सक्तवो धाना नागकं दधि घृतं मधु। एतत्पर्युषि
तमोक्तवं मांडलेपोन वेद्भवेदिति सोऽपूपसक्तुधानाव्यतिरिक्ते शुक्ते संभवत्प्रसंगो घृतक्वादि सवतिष्ठत इत्याह यो पि परापविषये धानास्वपूपे
ष्ववा सक्तुष्वपायमप्यनेन विधिना ज्ञेयः शुभमर्थे दत्ते। तक्रो दधि घृते मधुन्यपि त्रयः सश्राद्धे दृष्टः। इति वर्ज्यान्नप्रतिप्रसवः। अथ यथा होदकान्या
ह अथ यत्र्या वाणीह जलान्यमेध्यविद्धं गोतृप्तिकृद्भूमिगं। तिष्ठेच्चेत्प्रकृतौ तथैव च शिलागं यन्न शुद्धागमं न स्यात्तन्मदरारपीत्यमथ वह्न्यपान्यथा
तु त्यजेत्। प्रकृतिर्गंधवर्णरसान्यत्वाभावः। तथैवेति शुद्धानां शिलागते विशेषणात्रयमतिदिश्यते। अशुद्धः मेध्याधागमः स्यात् तं यस्यतात्ह शंय

87

मस्यान्नस्वदराहर्तोदपीत्यं गोत्यग्निकृत्यकर्तो वर्तिष्ठे वेद्ना द्य मित्यर्थः। अन्यथा मेध्यादुक्ता प्रकृतिस्थत्वे। किंच। शुद्धामत्रान्तउद्दृतं शुभमिदयघेकरान्नोषितं
त्वाज्यंन्तुद्दमथ प्रभूतमपिवाह्नुदं त्यजेन्नैवच। नोकस्यैवतयोद्धृतस्याव भवेघत्कश्मलेईषणां। शुभमुचि। तुद्धमल्पं प्रसृतंपर्वतादेर्निःसरत तुद्धमल्प
मपिप्र कराज्ञोषितं नत्यजेत। तथा अनुद्धं वरुअप्रभूतमप्येकरात्रोषितं नत्यजेत्। तथास्नोकस्याल्पस्यानुद्धतस्यापि उद्धृतस्य चूर्णस्यसोपिकश्मलैरुष्ठि
ष्टस्यशीघेः वर्ण्यमाहवापीकूपनदीतडागसरसां त्यागस्तुतीर्थत्वतः। तुद्धानामशुचीनकश्मलदुजां चाशुद्धतेयद्द्वेन्नारेवमकरंडकेरथनिशिग्राह्यं
जलंनैवतु। तीर्थत्वेतीर्थकार्येस्नानादौ। अशुचिरिभरमेध्यैरितानांतथाकश्मलदुजां। आपदिरात्रावपिग्रहणंसेतिकर्तव्यताकमाह धान्नोधाम्नउ
तीरयेडपरि वाभिधारयस्नाणमायच्छेच्चापदितद्गहेतु बोधायनो सन्निति आदित्येयावडदकं ग्रहणीयात्नावृत्याणमायच्छेत। कात्यः। आपोनिशिन
गृह्णीयाहृत्वापिकदावनाविधृत्यापिसुतआदिपर्यात्पोधान्नोधान्नइतीरपत। याह्याणपहंश्रथनदोषोसंघृतानांमतः। वापीकूपनदीतडागस
रसोकूपेवसेतोकृतेप्यापेः तेत्रपथेश्वसुशुजलंग्राह्यं चपेयंतथा। इएंनैतरत। उशनाः। नद्यः कूपतडागानिसरांसि सरितस्तथा। असंहृतास्पदोषा
णि। पराशरः। अन्येरपिकृतेपापः कूपसेतुपथेश्वच। तेश्ववेगेशुपनीयंसम्यकृतेत्रपथेश्वच। प्रतिग्राह्याश्चपेयाश्चनडष्टामनुरब्रवीत। इतिग्राह्या

दकानि। अथ वर्ज्योदकान्याह अथो निषिद्धमुदकं पित्र्ये तु दुर्गंधि गोस्त्वंफेनालम् अथापि पल्वलगतं निलिंवर्ज्यं तु स्यात्तत्फेनिलं यच्चाभा
गानिपानगं सकलसत्त्वोद्देशनयाप्यन्त्र स्थं क्षुपोद्गतपश्चादिपेयोदकधृते पेड्वलाशयो निपानं। वसांउे। दुर्गंधि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै पल्वलोद
कं। नलमेघत्र गोस्तृप्तिं न कं यद्वै वरुह्यते। यत्र सर्वाय चोत्स्वष्टं यत्वाभोगपनिपानगं। तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि। श्राद्धादन्यत्रापि वर्ज्यान्या
ह वर्ज्यमथान्यदापि सरितां सर्वा स्त्रष्टच्छुद्धवं। आषाढे वेगाद्दशाहमितरेषां त्रीमितं केनेचिन्नार्थानं च नदी विवर्जितगत प्रत्यागतिथो ततः प्रश्रष्ट्वा
सर्वा घूत्त ष्युद्धवमपि कलुषतरैकाहिकत्रादिदिनस्थायि वेग एव वर्ज्यो गतेत्वाषाढे वेगे प्रसन्नं ग्राह्यं तथा। द्वितीयादिवेगो व वेगान्निहन्नावपि ग्राह्यं। तदुक्त
माघ इति। इतरेषां सरिद्भिन्नानां। तीर्थाज्जलावतरणमार्गादान्नं। नदीविवर्जितं प्रवाहान्निर्हरत या ह्यथ भूयपद्धतेर्न संगतं। गतेति। स इत्कदस कादु
स्वतो हेतंत रेणवाप्रतिलोमगाति। ततो नघाः प्रमष्टं याप्यादिरुपत्प्रवाहान्न्यथ भूयपल्वले स्थिरं। गंगायां प्रातिलोम्यं नेत्याह नदीषण्णचतथा
रथ्याजलतलावे शतोगंगायां तु। किं वा रजस्वलाः सकलानघो नभो मास्योः। मध्येप्यत्र सरस्वतीच यमुनां गंगां नदी नर्मदां हित्वा तज्जलत सु
तर्पणमथ स्नानं वपि श्रां त्यजेत्। मध्येमासद्वयं पावत्। यमः। प्रपामरण्येव घटं वक्षुपेद्रोणपां जलं। कोशगताम्प्रथा पः। हन्ते पिप्पद्रानदपेयमाड

श्राद्ध॰टी॰ ८८ रापहृतोऽश्मगर्तेपि वेत्तदाहद्रोणपांकोशजकं प्रपावनताकूपेघटश्चेतिपयश्चद्रानन्तुकृतेप्यपेयमिदमप्यापत्सुमत्स्यं पिबेत्। द्रोणीकाष्ठ [illegible]
नं। कृतेकृतयुगेपि। इतिवर्ज्योदकानि। अथाम्भुन्नयनाहरणमाह ब्रह्मे भुन्नयनपात्रमान्निमयोसंध्यात्रयेतस्मतेस्या ऽन्त्राड स्फतित: पुरोषामि
थासायंचयद्वोषसि। सूर्योपस्थितित: परं स्वयमथो शिष्यादिरन्योथवानोऽस्त्रद्रस्थनवाहृतोनववदन्यः सर्वं तपादित:। प्रादुष्कृतिरग्निविहरणं
88 श्योबद्ध। कालकर्त्तृपादनातुष्काविधिमाह हि स्थस्थावमप्यहरे ज्जलंनियमितात्मादर्भपाणि: सोपानत्क: सदृशोनरीयवसनोयुग्मप्रवारा
यवै। मौनाकंचिदसंस्पृशन्नविरसोरथ्यागतोपिव्रजेदूहे। नियमितात्मा संयतेंद्रियः। उपनमा छादितं। असावानेता। किंच। तत्रसूर्वमावमनंतो
नस्यांप्यमेतद्विवि। आवीतस्वयकमरिशमयतद्भूयापिपात्राणपथोहोमोपस्कारस्त्विगादिकमथस्वभोगवस्तु निचा। अभ्युन्नेदयकहंविसंध्य
मयमविंडु:समृदांस्वंलिप्तांनाशुचिभिर्विप्रोधयतिगोवर्मोन्मितांशोधयेत। पात्राघतिपि। स्वंस्वात्मानं। समृद्ग्रामपृसारितावकरां। अभ्युन्न
णाहरणेतुख्यास्तुख्यपात्राण्याह। अथसुख्यपात्रमिहवाकुप्योत्थानात्राणितन्माशेदारुजमृन्मयेत्रथपलाशोत्थं कारेरहिणः। पात्रेवास्वबत। अत्र राम॰
यंसुवर्णरूप्यमयं। पलाशंब्रशस्तपत्रं। तदुत्थंतन्कृतंजलाहरणायोग्यं। तत्पात्रांतरालाभे। आपस्तंबः। सर्वालाभेतुपात्राणांपर्णापर्णापात्रंविधीयते। व ८८

र्पान्याह। अत्र वर्ज्यमयसः पात्रं एवं गकं संप्रभिन्नासंमृष्टफलोद्भवानि नलिकाद्रव्याहरणं शस्त्रकाशीवालोवसनं ततोप्यधमस्त्वस्यैकदेशो त्रुटं पां
सव्यकरेणप्पापात्र इतरात्राहृत्यैतेरेणोद्धरणं। पाराणं गां शंखशुक्त्यादि। प्रतिस्वं स्फुरितं। असंमृष्टं द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तसंमार्जनादिसंस्काररहितं। फ
लोद्भवं नालिकेरबिल्वादिमयं। नलिका वेणवादिमयी। द्रव्याहरणावालुकाशैवालानां स्वकृतपात्रद्वारा प्रसक्तिः। स्वसमं मात्रं वर्ज्यं परिहितेनैकदेश
स्ततोप्यधमं पतितं। अत्रुटं अत्रुटाकृतिपर्णं वर्ज्यं त्रुटाकृतेस्तु स्वेकेको विधिः। सर्वेतिः पात्रस्थं सव्यानीतमप्यवर्ज्यं। अतः सव्यातरा अस्पृष्टहणस्य पात्रविध्य
माह आग्नेयं स्वयमाहृतीउत्तरत्र यद्दत्तीयकं ब्राह्मणद्वाराचाथर्वणीयमाम्यगृहगान्तपादिनक्षुर्यकं। खेगोहेमणिकादिहापिसकलं न घांद्विरावा
मतस्तुल्यं कालस्वत्वं चतुर्थं मिहवाघंगांगतयेः समं। क्रुपादेस्तु तीयोक्तेरा घेरा द्वेन घादेर्द्वैर्येये। न द्यापृतमं द्विरा वाम नः प्रवृत्तिर्निर्वृत्तौ श्रवर्वस्तुकं का
लस्तुत्वं कालकृतीरोइहापि स्वहेमणिकादेराहरणोतुल्यं। इप स्वृत्तणाहरणं। इति श्रीमन्मीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीमद्भट्टनारायणात्मजश्रीम
द्दशाकरकृते माद्विस्राद्धकल्पसारविहितोद्रव्यनिरूपणं॥ अथान्यानि श्राद्धोपकरणानि। तत्र कुशानामुत्पत्तिरुक्ता माह भविष्ये वरोमजाजनेवा
कृद्रमेध्याद्रक्षणे लेमध्यद्रमेयतो विधिहारीशान्यापितृणत्कुशान। शुद्धा निर्दोषाः। मेध्यायज्ञार्हाः। शतपथे। अयमिवर्वेदेवानां मध्यमिवम

श्राद्ध·टी·
८५

ष्याणां मूलम्निवपितृणां।अथ कुशाः इत्याह नित्यं दर्भ इति। कल्मषहरा। कुंठेच तन्मालिका। हस्तेकराभोगो शिखा खपि पवित्रं सर्वदा त्वा सनं। इ
तं मस्करिणा तु योगफलदं सर्वं च कर्माण्यपविष्टं दर्भैः। कुशहस्तो जपस्तु जीदाने च दर्भैः सह। नो संख्याऽपलस्तु इयं च कुशात्ः सोमेन तुल्यं। कुशैर्वि
धं कर्म। मस्करी यतिः। अथ कुशविधिमाह शुचिप्रदेशगा कुशान्याहु नरास्यः शुचिः। स्पृष्ट्वा ओंकारत उद्धरेत् पितृतीर्थात्रा न्विरिंच्यादिना मंत्रेण।
नागः ॐ फट्। शिथिलतां नान्त्वा शुष्कं न्वाय सात्। छित्वा तान्स्कृत्। मंत्रमाह कौशिकः। विरिंचिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज। नुद पापानि सर्वाणि
मम। स्वस्तिकरो भव। ॐकारान्तः। स्पृष्ट्वा आयसाद्यं वा शिथिलतां नीत्वा पितृतीर्थात् ॐ हुं फट् इति विरिंच्यादि मंत्रेण सकृच्छित्वोद्धरेदित्यन्वयः। प्रति दर्भं
मंत्रावृत्तिमाह अत्र दर्भमिदया इत्तिर्मनो:। किंच। संध्ययो रात्रौ सुष्क कुशांश्च न। न छित्त्वोद्धरेदिति शेषेणान्वयः। किंच। अथ नभसोन्ते ऽयातया
मा इमे आम्नाताः। नभाः श्रावण स्तदन्तो मावास्या। अयातयामा उपयुक्ताः अत्र प्यनेकशः क्रियान्तरे अपवादस्थानं हित्वा उपयोज्याः। शालंकायनः
नभोमासस्य दर्शे तु शुचिर्दर्भान्समाहरेत्। अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः। दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः। अ
यातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनरित्यस्य परिशिष्टमपुक्तविषयं। किंच। भोजन गोपवित्रं यथा वा दर्भाः स्मजेते ये दिव्रस्त ग्रंथ्यपुता।

राम·
८५

89

अथाचमनकृज्जलात्। तेपवित्रं कुशाश्च तेन युञ्जीत ब्रह्मग्रंथिमंतो नाणज्पा। आचमनेत्यागस्थाशुचेः। अग्निसुश्रुतेः। तदापवादमाह हारीतः। आ
मेत्स्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः। नोच्छिष्टं तु भवेत्तत्तु उक्तशेषं तु वर्जयेत्। प्रयतः शुचिः कर्मणीवेति व्याख्यातो। तदाह अथर्ववत्तु। आचामेद थुवा
पिकर्मणि तदा जपस्थने। आदित्यः। न ब्रह्मग्रंथिना वामेन चकाशादिभिः कथितदाह नोपस्पृशेद्ब्रह्मग्रंथिपवित्रतस्य। किंवा। सपवित्रे सकुशो
वा कुरौ। स्वाध्याये जपदाने सर्वपितृकृत्य स्नानहोमेषु वाप्यसर्वेषु जेतं वदन्ति णाकरेऽस्मा। वेववाद भृगुक्ता। ब्रह्मग्रंथिरथो जपेहरहराध्याये क्वचो
युञ्जौ म्लेलक्षणमेतयोर्भुजि कुशोनिं पात्रशुध्यावहः। कश्यपः। स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि। सपवित्रो सदर्भो वा करोकुर्वीतना
न्यथा। शातातपः। अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः। जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। कौशेयं विभृयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे क
रे। भुंजानस्तु विनेशे षेणागर्हितान्न विशोधनं। अत्रिः। उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके। धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रंथिसमन्विते। ब्रह्म
यज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रंथिर्विधीयते। भोजने वर्तुलः शोक्त इति। हलइति। द्विगुणीकृतदर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमूर्ध्वावेष्टनं कृत्वा पश्चाद्भागेनय
दा प्रवेश्यते तदा वर्तुलो ग्रंथिः। यदा स एव प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं कृत्वा पुरोभागेन प्रवेश्यते तदा ब्रह्मग्रंथिः। पवित्रलक्षणमाह अंगुष्ठोपक

श्राद्ध-टी.
५.
९०

निष्ठिकांतरमुपर्वातेनुष्ठतोतराकाष्ठंवातृणमोषधीतिमूत्रनाछिन्नंपवित्रेतिवो। स्थले सायमगार्भकंत्रिकुशतः प्रादेशमात्रैःसमं स्यात्कोशं छिन्नं
पवित्रमस्तु। अंगुष्ठपर्व निष्ठिकायाश्चांतरं गमध्यमंयत्प्रवेताभ्याग्रांतं पवित्रेस्थो वैष्णवी वायुर्नमनसापुनाति विमं चांतरं। काष्ठंतृणं वांतराध
त्वाछिन्नमित्यन्वयः। पवित्रकुशधारणं कुर्वेत्याह मध्यानामिकाभ्यामिदं यद्वा नामिकयैवधार्यमथ दर्भास्तत्समाः। तत्समास्तत्रैवधार्याः। पवित्रदेव
तामाहवैष्णवं वायं ज्ञेयं। कुशतस्त्राग्रं सर्वं पवित्रं। तच्छेदे लोहादि निषेधति अयस्छिदोमतिदर्भार्थामिछिदं स्तारुचाभ्यां छत्त्यादिनखं मन्त्रमयमथोद
घात्कलिं। कलिंकलहं। किंच। सप्तभिः पंचभिर्विप्रउता छिभिस्त्रस्तुजोऽन्यैस्त्रिभिर्वाभूजः। वैश्यैर्वाथतदर्धतः पदभवोद्वाभ्यामथैकेनवासर्वेवाद्वि
दलं तथांतरभवाः कुर्युः पवित्रं तु। स्मृतेः पंचभिः। अंतरेति मध्यविसिकाघाः। किंच। सग्रंथ्युक्तमिदं नवाचिभिरिदं शांतोशरैः पौष्टिके वैश्यामिव
स्त्रलैर्वितनुयात्। शाराः पंच। गारुडे। सप्तभिर्दर्भपिंजूलैः कुर्याद्ब्राह्मणं पवित्रकं। पंचभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः। द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमं
तराणां तथैव च। मार्कंडेयः। चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रमं। सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथि
तं न वा। त्रिभिस्तु शांतिके कार्यं पौष्टिके पंचभिस्तथा। चतुर्भिश्चाभिचारार्थं कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकं। किंच दैवे च पित्र्ये कुशाः पुरस्ताः सप्तदला

राम.
५.

द्विजातिषु तिलस्तैत्रोद्भवा अप्रसूता दर्भा इतरे कुशास्तु कुतपाः समूलकाश्चेतरे । छिन्नाग्रास्तृणां । अप्रसूता अतुषिताः । कौशिकाः सप्तपत्राः

शुभा दर्भास्तिलस्तैत्रसमुद्भवाः । तिप्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्मणि । अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः । समूलाः कुतपाः प्रोक्ता

श्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः । किंच । एतद्यष्टुरिति दैवं तु पित्र्यं समूलं सर्वत्र समूलपृष्ठहरितस्निग्धान्वा सायकाः । हारीतः दर्भाः दैवमित्युक्तं सम

लाग्रं तु पैतृकं । अछिन्नाग्रान्सपत्रांश्च समूलाकोमलाञ्छुभान् । पितृदेवजपार्थं च समाहरेत्कुशान्द्विजः । एतत्प्रसम दिवत्वकेनेत्याह यागेष्वग्रवज्रि

कार्यं तत्र निर्मूलास्तु दैवे समूलाः पित्र्ये । किंच । यज्ञिवैश्वदेविकइमेनीश्चनीकषकल्माला काः । पीताः पंचमरविश्ववहिःषिवदीर्घा कुश्चकाश्चप्रवारे

त्वनात्तपमूलकं द्विगुणिताग्रार्धं सपिंडीकृते । समूला मात्रवच्च पूर्वमथ पित्र्यं मूलतो मध्यतो नारं दैवमथाप्यतः । कात्यः हरिता याज्ञेया दर्भाः

पीतकाः पंचयज्ञियाः । समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः । कृत्स्नाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिकाः । ब्रह्मपुराणे । सपिंडीकरणे

यावदृश्यन्ते मिश्रकुशैः क्रियाः । समूलैश्चापि कर्तव्याः सार्धैः श्वविसमाहितैः । सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् पित्र्यं मूलेन मध्येनमारंदा

नं प्रयत्नतः । दैवं कर्म कुशाग्रेणेति । गोभिलः । उपमूलं लूनाः पितृकार्येष्विति तदूर्ध्वं सपिंडीकरणात्सर्वं समूलो केः । वर्ष्मना ह ब्र यचक्र

श्राद्ध.रा. ९१

91

शास्त्रात्याश्रितो प्रस्तरे। पिंडे घासनयज्ञसूत्रपवित्रिश्रये स्त्रे तु पुरीषमुत्रे स्वाध्याये पितृतर्पणे पवित्रता: श्राद्धे यदग्ध्यानमेवै:। स्तृता: कुशान्युक्तितागर्भि
ता:। हारीत:। चितौ दर्भा: पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु प्रस्तरासनं पिंडे भक्ष्ये कुशान्परिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भा: पितृतर्पणे। धृतास्तु
त्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते। अपूता गर्भिता दर्भा ये च दर्भा नखैस्तथा। कुत्सितानग्निदग्धांश्च कुशान्यत्नेन वर्जयेत्। गर्भिता गर्भदलयुक्ता:। कु
त्सिता: शटिता:। शाट्यायनि:। यै: कृत: पिंडनिर्वाप: श्राद्धं वा पितृतर्पणं। भोजने च मलोत्सर्गे ये धृतास्तान्परित्यजेत्। त्यागायवादमाह। अथ नखैस्त्यात्याध्व
तायज्ञसूत्रे नावीष्टवस्त्र त्रविद्गक्तितिष्ठ्ययेवामेकरे च स्थिते। दर्भैर्दक्षिणत: पिबेन्नन्त्व वस्त्राद्योरिहो पयहेहादोष:। गौतम:। नीवीमध्ये स्थिता ये वस्य
ज्ञसूत्रे स्थितास्तथा। उच्छिष्टस्पृष्टा मूत्रोत्सर्गेन ते शुद्धिर्भवेत्। वामहस्ते स्थिते दर्भे न पिबेद्दक्षिणेन तु। वस्त्रादिनोपयहरोनदोष:। विबनो भवेत्
विंव। पुष्पसमित्कुशाहरणाम्बुकं श्रोत्रिय: स्वयं। शूद्रानीतमित्युष्पोपधं स्यान्निषिद्धे पिणालसमासु। हारीत:। समित्पुष्पकुशादानि श्रोत्रिय: स्व
यमाहरेत्। शूद्रानीतै: कुशैर्विप्र: कर्म कुर्वन्व्रजत्यध:। कुशपुष्पाणि समिधश्चौषधं च विशेषत:। निषिद्धेपि वरंह्लीयादमावास्याहनि द्विज:
कुशालाभेन प्रतिनिधीनाह काश्यप:। दूर्वाव्रीहिगोधूमका:। मुंजावल्वजकुंडरुतलदमित्युक्ता: कुशाभावत:। कुंडरु: कुंदरु इति नाम्नाप्र

राम ९१

मिद्वस्तृणाविशेषः। अत्रिः। कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुंदराः। गोधूमा व्रीहयो मुंजा दश दर्भाः सबल्वजाः। किंच। मुंजेष्वप्यथ पुंडरीकम
धिकं पिंडार्थं बर्हिर्मतं। रुद्रानंगमघाग्निदैवतक्षौरेईर्वा तु पिंडैः श्रियो नाशः। उशनाः। एकादश्यां त्रयोदश्यां मघाकृत्तिकयोरपि। पिंडदानं न कर्तव्य
दूर्वासु श्रियमिच्छता। किंच। शकलतृणाव बल्वजशरौनो पिंडबर्हिस्तथा। आहदेवारणकाः त्तुपास्तरु लवावर्षास्तन। वायवीये। सदा श्राद्धेषु पाश्चैव बल्व
जाः स्तरवस्तथा। वारणाश्च लवाश्चैव वर्ज्या वर्षाश्च नित्यशः। एवमादीन्यथान्यानि तृणानि परिवर्जयेत्। इति कुशतिलरूपणं। अथ तिलानुत्पन्नास्याम
हाह अथो कुरुक्षेत्रे कश्यपरोमगात्रजनिता दैवेस्तेगोसवे। श्वेताः कृष्णतिलाः क्रमात्तु सकला वा विष्णुधर्मोद्भवाः। वराहपुराणे कश्यादिन्यपुरा
णोक्तामाह लघ्वास्तेन परमर्षिभिर्विविधिवराः। विधेर्द्वपराः। पितृदेवे तद्दाने फलमाह अग्निष्टोमसाहस्रवत्। तद्दानं। तत्रैव तिलानप्युत्प्रयच्छेत
पितॄणां तृप्तिकाम्यया। अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः। फलांतराणि तत्रैव। वैशाख्यां पौर्णमास्यां वतिं ज्ञो ड्रेण संयुताः। यः प्रय
च्छेद्विजाग्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते। कापि भागी च यन वाह्नायते नात्र संशयः। यः श्रद्धानः श्राद्धेषु उडेन तिलमोदकान्। सितपावापि मत्स्यं यथाकामा म
न्याप्रयच्छति। तस्य तृप्ताः पितृगणाः प्रयांति परमां गतिं। तस्यैवाडुः प्रयच्छंति स्वर्गमारोग्यमेव च। तिलैस्तु कुशसरान्कात्वा त्त्वाह घा श्चतिलशकुलीः। ददाति यः

श्राद्ध॰टी॰
८२

92

पितॄणां वै तस्य लोको ऽक्षय्यो मतः। यस्त्वाश्वयत्तृतीयायां तिलपात्राणि यच्छति। अयने चोत्तरे चैव तस्य पुण्यमनंतकं। प्रो धर्मराजाय तिलान् दद्याति श्रद्धया नरः। म
हर्षेः कश्यपस्येव गात्रेभ्यः प्रसृता स्तिलाः। ततो दिव्यं गता भावं प्रदाने षु तिलाः प्रभो। तान्याह तत उत्त उ सिता मत्स्यपिंडिका मोरकैः। प्राप्तो स्त्रिमथो गतिं व
परमामाप्नुः स्वर्गे गम्पदाः पित्राद्या। तिलशष्कुली कृशरतः पित्रादिलोकोऽक्षयः। राधामासे सिते पक्षे नारायण उत्तानेनं फलं स्यात्तिलानाम चैदत्त उतां कृ
यतिलदाने दिव्यभावो भवेत्। ते तिलाः शुद्ध्यस्य पूर्वे कल्पिकाः एककार्यत्वात्। स्वः स्वर्गः। राधो वैशाख तदंगिरस्तनया। दिव्यभावो देवत्वं। भारते। ति
लानित्यं च दातव्याय यथा शक्त्या द्विजर्षभ। तदाह नित्यं तत्र। तत्तिलदाने। तिलमेदा ता हवने त्वक्क्ष एव जनिताः कस्मात्तिलाज तिलाः। इति तिलनिरूपणं। त
दुत्पत्तिं शतपथोक्तामाह पुं गोश्वाव्यजमेधश्च पृथिवीतो योयवाजज्ञिरे। मेधः सारः। स सर्वं पृथिवीत्वमेनोत्तरोत्तरं प्रविष्टउक्तं तत्र। चमत्कारखंडोक्तामा
हयद्वाजीवहता रिंद्वग्नि लितग्रामेषोषधी वनस्पतत्सोमानो रसजाः वन्याश्चाश्रोषधयः। तेषां यज्ञांगता तान्याह हविष्पत्तैवै वार्थरत्नाश्च तं गंश्राद्धग
वैश्वदेविकस्तात्पोष्या। अवर्थस्थरन्नाश्च। तत्रैव। कर्मण्येतेन निष्ठुतं शांतिकेपौष्टिके पि च। यत्किंचिद्देवदेवत्यं श्रद्धावाह्नः प्रदीयते। तदेतन्मिश्रितैरेव म
लिलैः संप्रदीयते। यवैर्व्यायवैर्दीनं यवैरन्नाद्यवा हविः। वैश्वदेवे तु यत्र स्यात्तत्र मिश्रास्तु शाश्वती। शतपथोक्तं महिमांतरमाह। अथ सर्वौषधी सारवैष

राम॰
८२

दक्षः सुराः। अथ कृष्णाजिनमाह। अथ हतेदक्षकृतावीश्वरः। तत्कृष्णाजिनमाहात्म्यमपि दीक्षासाधनं दानोत्कृष्टकं सर्वलोममयमदिग्धीवं तदा
स्त्रीयं च। संभारान्निदधौ तपिश्च इह। नागरखंडे दक्षयज्ञस्य गावधसुकृष्णाशीर्षलोमस्य गानक्षत्रतां कवंधस्यवास्तुपुरुषतो वो कौतुकं। अंगाद्गाध
रम्नस्यकृत्तिं पुरुकृत्यकृष्णशः। ससर्ज धूर्जटिः पुण्यं कृष्णाजिनमनुत्तमं। अब्रवीद्विविरूपाक्षो दीक्षासाधनमुत्तमं। इदमस्तु सममन्त्रानां दानानामपि चा
धिकं। आस्तीर्यदक्षिणाग्रीवमेतदुत्तरलोमकं। सर्वान् आढस्यसंभारान् स्योपरि निवेशयेत्। किंच। तत्संनिधाने दानेक्षणं रक्षोघ्नं पशुपुत्रतारकमथैतद्ब्रह्म
वर्चस्यकं। तत्संगात्तु विसर्वमपि। ब्रह्म वैवर्ते। कृष्णाजिनस्य संनिधानं दर्शनं दानमेव च। रक्षोघ्नं पशुपुत्रतारकं ब्रह्मवर्चसं पपरस्पृष्टं च स्वतारयेत्। इ
ति कृष्णाजिननिरूपणं। अथ नंदिपुराणोक्तां रजतोत्पत्तिमाह। अथ तद्रूप्यं भर्गस्य चाक्षिजं। तेनेरीयोक्तामाहात्म्यस्य श्रमवंतुकेचित्। तन्महि
मानमाह। अथ तद्दानं नेष्टं दैवे ऽन्वयं। पित्र्ये स्वर्गफलं च पापहृदिहापि च। स्वरूपं भर्गो लोके तस्य कथापि दर्शनमनंतं। तद्दक्षारव्ये दात्मानो चापि
हंश्वतद्विरहतो मीषां वत्तनामतृप्तिस्ति स्वघृतार्जिता कद्रदतो नं तं पितृणामथ। एतद्दृष्टि क्षिणाया पितृत्वमपि वै मोक्षं नयेन्नरद्दृचा सप्तर्षिर्हिमां
श्च लोकमयते सर्वेष्टनो च। इहापि लोक इत्यन्वयः। भर्गो भाग्यं दर्शनमपीत्यन्वयः। तद्विरहतस्मि द्रलाभे। अमावस्यां पितृणां। स्कांदे। यः श्रयकृति

श्राद्ध·टी·
९३

93

विप्रायरजतंवातिनिर्मलं।सविधिश्रयाशुपापानिःस्वर्गलोकेमहीयते।रूपवान्सुभगःश्रीमानिहलोकेचजायते।ब्रह्मवैवर्ते।रजतस्यकथावापिदर्शनंदान
मेवच।अनंतमक्षयंस्वर्गपितृणांदानमेवच।पितृन्नेतेनदानेनसच्छत्रांस्तारयंत्यहो।तेनतद्धिहितंश्राद्धेदक्षिणांपितृतृप्तये।अलाभेसतिरूप्य
स्यनाममात्रिपरिकीर्तयेत्।वाराहे।तर्जन्यारजतंधृत्वापितृभ्योयत्प्रदीयते।अनंतोऽतिपरमात्मस्थानंतस्यानोनैवविद्यते।रजतंदक्षिणांदत्वाश्राद्धे
षुश्रद्धयतोनरः।आत्मानंचपितृंश्चैवनयतिब्रह्मशाश्वतं।प्रभासखंडे।रूप्यंपितृणामतिवल्लभंतद्दत्वानरोवल्लभतामुपेति।सोमस्यलोकंलभ
तेसमतावाध्रुवेनिबद्धाश्चपयोर्पहयावत्।इतिरूप्यनिरूपणं।अथहिरण्यं।तदुत्पत्तिः।शतपथे।अग्नेस्यवाआलंबस्यारेतउदक्रामत्तत्सुव
र्णंहिरण्यमभवत्।तदाह।अथतु।शुक्लंहेमहयस्य।तत्रैव।अग्निर्हवाआपोभिदध्यौमिथुन्याभिःस्यामितिताःसंबभूवतासुरेतःप्रासिंचत्तद्धि
रण्यमभवत्।तदाहकेचिदवदन्नये।काशीखंडेस्कंदोत्पत्तावुक्तमाह।शिवस्येतरेत।ब्रह्मांडपुराणेपार्वत्युद्वाहेहोमकर्तुर्ब्रह्मणःस्कन्नंरेतोग्नौपतत्त
त्स्वत्वेनोक्तं।तदाहकेचिद्विद्वेधसः।तत्रैव।तस्मादेवमनुष्याणांपवित्रंप्रियमुत्तमं।यत्पवित्रंपवित्राणांतद्धिरण्यमुदाहृतं।शिरसाधार्यतेदेवैरग्न्येर राम·
णापिकिंपरैः।धारणात्स्पर्शनाद्दानाद्दर्शनाद्दानाद्दर्शनात्कीर्तनादपि।लिंगार्चनसमंपुण्यंपमयापिध्रियतेयतः।हरणान्नाशनाद्द्वेषाद्धेमनाद ९३

द्यंततः। पवित्रं परमं ह्येतद्दनामांगुलिसंकितं। अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि वै। हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हंति षोडशीं। तदाह अंग

रेण। शिरसा देवै र्धृतं तेनत्रियं। सर्वेषां च पवित्रमप्यथ पवित्राणां च्छेतः स्पर्शनतो दानाद्दर्शनकीर्तनादपि तद्वयालिंगार्चनोत्थं फलं। द्विषान्नाशनतो हते

रघभियान्नस्यावमानात्तथान्नस्यानामिकेयोर्मिका च विध्वतान्यस्मात्पवित्रात्परा। विष्णुधर्मोत्तरे। जांबूनदं तु देवानामिंद्रगोपकसंनिभं। पितृणां चेवरश्या

मं दैत्यानां शबलोपमं। नागानां तु शुक्लाभं स्यान्नराणां पीतमुच्यते तदाह देवानामिदमिंद्रगोपनिभमिंद्राभं पितॄणां दितिः पुत्राणां शबलं शुक्लाभमुरगा

णां पीतमितन्नृणां। ब्रह्मपुराणे। अग्निश्च देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकं। तस्मात्सुवर्णं ददता प्रीताः स्युः सर्वदेवताः। दशपूर्वान्परांश्चैव नरकान्ता

रयतिते। सुवर्णं ये प्रयच्छंति। तथा। सर्वान्कामानवाप्नोति ये प्रयच्छंति कांचनं। यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। स चिरं विरजा विष्णुलोके

वदिवि मोदते। सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं। हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं। कृत्वा पितृमहत्पापं ज्ञानतो रूपं प्रददाति यः। स

सर्वस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः। तदाह अग्निर्हूर्व्वतमस्य सर्ववस्तु रसं तोषप्रदं दानमस्मात्मानं नरकाद्युतारयति तत्त्राणं नराणां विंशतिं। तदाह सुव

लकामदा क्षितिर्दिवा श्व सर्गी गौरी सुवर्णदाने सप्तजन्मसु फलं वितरदाने षेकजन्म त्विदं। दानं तत्परमेन सोमहतामाशाय। इदं फलं। तत्स्व

श्रा॰कु॰री॰
९४
94

र्णं ॥ किंच ॥ तद्दक्षिणा सर्वत्रापि परा महत्यपि विश्वपापहेमाण्वगं ॥ गेहादो फमित्यतो धिकमिदं तेभ्यो पि स्वदो खिलं दीर्घायुस्त्वतिवृद्धिमाप्निसमलोक
विवहेमाणुयात ॥ नत्सुवर्णाच्चाखिलं फलं ब्रह्मांडे ॥ सुवर्णा परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ॥ न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा स्वर्णान्तथा ॥ बृहस्पतिः ॥ स्वहादिकेषु
ग्य फलं भवेन्मूल्यानुसारतः ॥ तस्मात्सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ॥ मनुः ॥ स्वमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥ संवर्तः ॥ हिरण्यदो महाबुद्धिं ॥ वि
ष्णुः ॥ सुवर्णदो ग्निसालोक्यं प्राप्नोति ॥ किंच ॥ रक्षो भूतपिशाचत्वं च सदने हेमसूत्रिलेखिता ॥ तद्दाने खिलकामसिद्धिस्थितं त्रकं सर्वदैवत्यकं ॥ तद्दैवेध
सलोकगः स्मराभिषिच्यते पि राज्ये खिरा ज्ये लैनो तद्दमनमिदं च पात्रे तत्काले देशई शांतिके त्राखिले नो हत्यमसमस्तपापनाशकं ॥ विश्वामित्रः ॥ यत्रास्त्रे
लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥ रक्षो भूतपिशाचा स्तत्र न पश्यंति तु पार्थिव ॥ देवाङ्गणे ॥ ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रे च प्रतिपादयेत ॥ कामानि
ष्टानवाप्नोतीति ॥ वशिष्ठः ॥ तस्माद्विप्रयच्छेति हिरण्यं सर्वदैवतं ॥ तस्य वैवैथसालोकाग्गच्छतः परमां गतिं ॥ स्वर्गलोके च राज्ये न सो भिषिच्यते भार्गव
कालिकापुराणे ॥ अतः सर्वाणि पापानि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकं ॥ दत्तं तु नातिकाले च देशव हरंसंनिधौ ॥ किंच ॥ सर्वेषु क्रतुकर्मसूदितमिदं गोभूस्वर्वेद राम॰
हिरण्यं निर्मथ्या खिलरत्नमात्रमखिलानां च प्रियं तन्नतः ॥ रत्नस्वस्य यमं नं महद्वसुरलोकार्थः सुवर्णार्पितम्नदाताखिलदेवदः ॥ भारते ॥ सर्वक्रतुषुचोदि ९४

शम्भुभिर्गोगणैर्वा यः काञ्चनं दद्विजोत्तमे । न दिण्डिराशौ । कृष्णलाः पंच माषस्तु माषैः षोडशभिः स्मृतं । सुवर्णमेकं यद्दानात्स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । तथा ।
एतत्पवित्रं परममेतत्स्वस्त्ययनं महत् । तस्मात्सुवर्णदस्त्राः सर्वाश्च देवताः । किं वा ब्रूतम भिधीयाथस्त्र्योवाप्सरसां गणैरविमादये । प्रथयत्वात्पामि
मिदं स्वदत्तु सकलान्कामानियान्नैरितस्त्रः स्वर्विजोंवरोर्कसमवर्णभास्वरे कामगो । कीर्णेवाप्सरसां गणैरपि विमानेवर्हिहंसैर्युते गच्छेद्दिव्यसुगंध
वासितः इतो गोहेमरथीस्त्रः । स्पाल्लोकत्रयत्रस्तथा भ्रमति चाक्षयं विमानेनतद्वत्तेना । तद्दत्तैः सर्वकामैरितः शान्तः सताछे दित्यन्वयः । तत्रैव । येते
नैज्वालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति । दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः । उक्तुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान्समश्नुते । विरजोंबरसंवी
तः परियाति यतस्ततः । विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः । अप्सरोगणसंकीर्णेन भास्वतास्वेनतेजसा । हेमवर्हिणयुक्तेन कामगेन नरोत्त
मः । दिव्यगंधवहः स्वर्गे परिगच्छन्ति तत्रतः । बृहस्पतिः । लोकत्रयमेनमवं तिदत्वायः काञ्चनं गां च महीकरं घातन्न भासखंडे । इत्थं । पिवं
परमं सुवर्णदत्तं ध्यांतिदेवायद्दिदीयतेतत । स्त्र्योपितस्मे सुविरं विमानं इदातितावद्भमते त्रयावत । इति हेमनिरूपणं । अथार्धपात्रनिरूपणाह अथयत्तु
पात्रमर्घउदितं खर्वं स्त्रवर्णस्पतु । सुखंप्रराजतनामत्रसहस्रमणिजं तद्दद्यात्स्पप्तानिवितं सर्वं वाथ अकोस्पयज्ञतरुजाद्युत्याज्ञत्यच्छन्नया । शिव । तानस्य

श्रा.हु.टी.
९५

95

त्पृक्विक कृतोऽन्यस रलो स्थेोडुंबराएपप्पथो सार्जैवंदत्तरेक्दारु हविदिरोत्स्यानिछ्दरानांपुटाः।यज्ञद्रोरुवनस्पतेश्च हपरोयज्ञडुजेमृन्मयंतद्वृक्नासंभवतो
थवैतडुरितंकेषांचिदन्यैर्नत्रु।तद्दन्तुरवं।अश्वत्थंशरवादि।अब्जंकमलिनीपत्रं।वनस्पतिर्विनापुष्पंफली।सरलःपीतद्रुः।सर्जःशालः।यज्ञद्रुर्विक
स्पतेश्चछदानामित्यन्वयः।दृषदःपाषाणमितिशेषः।कात्यायनः।सौवर्णराजतौदुंबरखड्गमणिमयानांपात्राणामन्यतमेषुमृन्मयवर्जं।श्रीदुं
बरताम्रमयं।शौनकवैजवापाभ्यांतुमृन्मयंविहितंतत्रसंभवासंभवाभ्यांशाखाभेदाद्वाव्यवस्थातदुक्तंस्मरदिति।नारातः।कांस्यपार्णराजतताम्रपा
त्राणपर्वहकुर्वाराणानिखर्वोणाति।स्वर्णादिद्रव्याणि।मात्स्येपात्रंवनस्पतिमयंतथापर्णमयंपुनः।जललंबापिकुर्वीततथासागसंभवांर
जतैर्भजिनैर्द्रैयमपिवारजसमान्वितैः।काम्यान्याहब्रह्मास्यपलाशतःसकलान्स्तोसूर्यराज्येकमातब्रालंतेजइयाक्रव्रतिंधतिमतीव्रज्ञां
चपुष्टिंप्रजां।न्यग्रोधेतपश्चायुघाश्रियमथोमेधांचविल्वेखिलान्कामान्सुल्लुतरोस्तुहस्तिमपिवेणावर्कउत्वाद्युतिं।प्राकाम्यंचमधूकजे
स्तुमगतंकाश्मर्यजरन्नसंनाशंकार्लिमिदंस्तुवृर्णाजनतामत्रैतुसर्वफलो।ब्रह्मवैवर्ते।यालाशीत्रसर्ववस्यमश्यैराज्यमागिता।सर्वस्वता
धिपत्यंचश्लन्नेनितास्तुहार्स्तं।तुष्टिःप्रजाश्चन्यग्रोधेवृद्धिःप्रज्ञाधृतिःस्मृतिः।स्मेधंचयशस्संचकाश्मर्याःपात्रस्तुच्यते।सोभागपस्तुतमेलो

ग

केमध्ये सोमसुदात्तं । फल्गुपात्रेण त्रेरञ्जकर्णाः सर्वान्कामानवाप्नुयात् । परां धृतिमथार्कैश्च पत्रैः काम्यं च विशेषतः । किंचेलक्ष्मीस्त्रतोमेधानित्य
मायुष्यमेव च । तेजाराम तडागेषु सर्वसस्येषु चैव हि । वर्षत्यजस्रं तस्यैव पर्जन्यो वेणुपात्रतः । एतेषां लभते पुण्यं सौवर्णे राजते तथा । अथ भोजनपात्राणि
हस्तउपहीणप्यतेजसे धनमियात्कामांश्च विधाः पितॄणां रौप्यं तथैव देविकद्दयाई मंत्र । वायुपुराणे । पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने । पात्रे
भवति कामानां क्रियाणां चयनस्य च । अत्रिः । भोजने नैव हेमरौप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमं । हेमालाभे वाराहेतदभावेतु रौप्याणि कांस्यानि तदसंभवे । पल
शपर्णीजानिस्युः श्राद्धेषु द्विजभोजने । हारीतः । राजतकांस्यपर्णताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्थानि महांति । तदाह अलाभे एषु रौप्यं कांस्य
पलाशताम्रजमपि । अत्रिः । पालाशेभ्यो विना नस्युरन्यपत्राणि वा भोजने । अतो घीदिवन्यन्नवर्ज्यं । पर्णपात्रपक्षेपि घृताद्यर्थं तैजसानि अत्रसंभ
वितव्यापि पलाशपत्राणीत्याह । हह्रासहस्रैर्दलैनान्यन्नमितरत्वपत्राभुंजो सर्पिसुखं तैजसे । तस्याभावतउक्तपत्रपुटकाः अत्रापि । इतरत्राघृ
र्दी । उक्तपत्रिंपालाशं । हेमाभावे रौप्या । उक्तंतत्र क्रमम् आह अथो तैजसे सुखं हेममयं ततो राजतकांस्योत्कृष्टं ह्यायजं । सर्वाभावे इहोत्तरं
निषिद्धान्याह बृहन्मृदोः सामान्यसे । मिश्र. तस्याभावेन । वाराहे । यथोपदपर्नंकार्याणि मृन्मयानि न उक्तवित् । नायसान्यपि कुर्वीत पैत्र

श्राद्धर०
९६

लाँतिनवैव हि। नच सोसमयानाह शास्त्रं ते त्रपु ज्ञानपि। कौर्मे। पात्रे तु मृन्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पितॄन्। सयाति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः। तत्राह बृ
रोध सोत्र नरकं दातुश्च भोक्तुर्स्ट दि। अत्रिः। पंचाशत्पलिकं कांस्यं तदधिकं भोजनाय वै। गृहस्थेषु सदा कार्यमभावे दैवमनुष्ययोः। तदाह स्मा। कांस्य
स्यपले मृज्जौ वागहिगाः पात्रद्वा पंचाशतानन्ना शेतु यथोपपत्ति। अथर्स्व रिवेषणपात्राण्याह परिवेषे ऽकुप्यखङ्गोऽद्भवं तामं फल्गुजमन्त्रयाभि
क्षुः। सौवर्णराजताभ्यां च खङ्गेनौडुंबरेणवा दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाप्यथा विष्णुः। त्रपुसीसलवणांन दद्याद्धस्तेनन घृतव्यंजनादि घातं। पैठीनसिः। स्वि
सौवर्णानि श्रेष्ठानि षित्रे तु राजतानि परिवेषणाय याज्ञाणि। तदाह यम। तत्सुवर्णं चाप्यभिरेवार्पयेडन्नादे वपितृकर्माद्रजतपाहे श्रोष्वद्यव स्यिहवा किंच।
दर्व्या घृतरिताहृयाद्यपरिविष्टिः केवलाद्वै कतो नादर्भीन्नवसा मरा तिद्वतपा त्रायस्से नार्पितं। विष्णुः तत्पमत्र विहितमनं धायपर्णोस्त्र एावें
यं केवलहस्तेनोनतु। हस्तानिषे धात्या त्रविधेश्च दर्व्यादिग्राभिः। निषिधस्तु सान्नाद्य नृष्ण। मार्कंडेयपुराणे। नापवित्रेणहस्तेन नविनाकुशं। नायसेन
यसेनैव श्राद्धे तु परिवेष्ययेत्। वृद्धशातातपः। तस्माद्दत्तरितं देयं पर्णेनैव तृणेन वा। वशिष्ठः। आयसेन तु पात्रेण यदन्नसंप्रदीयते। भोक्ता विष्ठाशनं भुं
क्ते दाता च नरकं व्रजेत्। अथ पाकभांडान्याह पवेः। पात्राण पथस्वर्णजं। मुख्य श्री। सुभगानमाश्रिह चामन्तनद्वयं राजते पै त्रीनु विनिडुंबरेपिर समु राम
९६

हारस्तुडः स्वार्णवात्। कांस्यंवोक्तमिहोक्तं शर्वसकलामेनवेम्हन्मयेत्तु श्राःस्तुः पितरस्तथेष्टफलदाः। चमत्कारखंडे। स्वर्णभांडेषु कुर्वीत पितॄणां
पाकमुत्तमं। तेन सो भाग्यमाप्नोति लभते चाक्षयां श्रियं। राजतेषु तु भांडेषु कुर्वन्पाकं तु पैत्रकं। पितृलोकमृतेत्रनिंयावदाभूतसंप्लवं। पचमानस्तु
भांडेषु मन्त्रयातान्त्रमयेषु तु। स्तुष्टारतिर्देयो गा पितृन्तुः स्वमहार्णवात्। तातेजसानामभावे तु पिठरेम्हन्मयेतुयः। नवेभुवौ यः कुर्वीत पाकं पित्रर्थमा
दरात्। तस्य तुष्यंति पितरः शतायुष्टं निवांछितं। नागरखंडे। रौवर्णान्यथारौप्याणि ताम्रकांस्योद्भवानि च। तदाहपवेः पात्राण्यथ स्वर्णजं। सुरव्यं श्रीः
सुभगत्वमाप्नुरिहवा श्रुतत्वयं राजतेपैत्रात् निरुडंबरे पितृसमस्तुः हारस्तुडः स्वार्णवात्। कांस्यंवोक्तं शर्वसकलालामेनवेम्हन्मयेतुष्टाः स्तुः पितरस्तथे
ष्टफलदाः। अथ निषिद्धान्याह देवे च पित्र्ये त्यजेत्। लोहं कालपदोन्न रंत्वतिक्तयात्पाकस्थलेष्याप्येच्छा कच्छेदनमात्रयेन्मन्नतदपि श्राद्धप्रदेशो
खिलं। शस्त्रनैवचलोहशंकुमयपीठेनोपवेशयात्। द्विजाः पक्कान्नं निदधीत दारुमयपात्रेषप्पथो युक्तियात्। काष्ठादर्विस्तु खं विधेयं। तत्रैव। नक
दाचित्पचेदन्नमयः स्थालीषु पैत्रकं। दैवेषु चैव पित्र्येषु गर्हितं सर्वकर्मसु। कालायसं विशेषेण निंदिते पितृकर्मसु। फलानां चैव शाकानां छेद
नार्थानि तु। महानसेषु शस्त्राणां तेषामेव हि सन्निधिः। इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनं। श्राद्धदेशे तु विद्धा पितृणां शांतिमिच्छता।

श्राद्ध-टीका· ८०

महाबसोपयुक्तानामपिकार्यंतदर्शनं।अथ:शंकुमयंपात्रंप्रदेयंभोजनोपवेशने।आदित्यपुराणे।पक्वान्नस्थापनार्थंतुशस्यंतेदारुजान्यपि।दर्व्यादीन्य
पिकार्याणियज्ञियैरेवदारुभिः।इतिपात्रनिरूपणं।अथगंधानाहब्राह्मेथमसंधाश्चयात्रेसुविगंधकर्पूरमाभिमेवपितरेवतदेवानीप्रियाश्चानुद्द
त।आलिंपेनवरांगणमस्तुपत्याश्चन्दनोगंधयुक्तमहानांचंदनंतत्वमापमयतेविप्रान्तुलेपततः।सौभाग्यंत्वगरुश्रितास्यगतः।कुङ्कुमंदद्यामानुग्र
भोगान्वाञ्छिमचंदनात्यशस्याल्लम्बंदनात्कुंकुमात।रूपंकेवलतोपिवंदनयुतास्तुक्वापिलक्ष्मीप्रदाकस्तूरीत्वथयत्तुकर्दममण्डलायः:स्वर्गवैमानिकः
सर्वकामप्रिया।इतेकस्तुमन।संवासितामंधनतः।यज्ञेसितितज्ज्ञत्रणांविष्णुधर्मोत्तरे।कुङ्कुमागरुकर्पूरकोलर्यपङ्किंकुमचंदनैः।यत्तुकर्दममुक्तोगंधः:स्वर्गपितृ
र्लभः:इर्षः:कस्तूरी।मात्स्ये।यस्तुगंधान्पितृणांवेदयाद्दामोदितोनवपा।गंधर्वाप्सरसांलोकान्सम्प्राप्यदिविमोदते।गंधाययोपचारेषुपितॄणाममतिवल्लभाः
नतथाविघ्यतेत्यन्यहस्तोदेयाः:प्रयत्नतः।विशेषामपिदेवानामतंतंप्रातिहितवः।वाराहे।यः:श्राद्धेशुभ्रदद्याद्वैगंधान्नतिमनोहरान्स्वर्गेविरागराग
स्त्रमालिंगतिसुरांगनाः।भगवतीपुराणे।यश्चंदनेनशुद्धेनसुसम्बद्धोनसुगंधिना।अनुलिंपतिचैवविप्रान्सकदाचिन्नततप्यते।तिनैवागुरुणाति
णापरसौभाग्यमश्नुते।अगरुस्तुलेपेनभुंक्तेभोगानमानुवान।यः:श्रासवंकर्दमकर्पूरैःपितृभ्यः:प्रतिपादयेत्।प्रशः:प्राप्नोतिविपुलंसप्रथितंतमहामतिः।यः: राम· ८०

97

कुंकुमसमोपेतं ददाति मलयोद्भवं । केवलं कुंकुमं वापि रूपवान्स प्रजायते देह्यान्मलयजं दिव्यं यस्तु कस्तूरिकान्वितं कस्तूरीं केवलां वापि स प्राप्नो
ति महाश्रियं । यो यच्च कर्दमं दत्ते श्राद्धेषु श्रद्धयान्वितः । स भूपतित्वमासाद्य महेन्द्र इव मोदते । यस्तु श्राद्धे ददद्धान्यं नानाकुसुमवासितान् । स सर्वका
मसंपन्नः स्वर्गे विमानिको भवेत् । किंच । श्रीखंडागरुपद्मकानि घनसारः । कुंकुमं लेपनीयानि तैरतनायकैर्हययज्ञिशप्रशस्तं चंदनं कुंकुमं कुंकुम
चेद्ततः पितृयज्ञो दैवे च । कुष्ठं मुरा त्वक्कुष्ठं पद्मं च जातिपत्रकांशुशीरवालकं मांसपथो प्राडंबरनालिकाहिपित्र यो ग्रंथिपर्णा तिथा । विष्णुः चंदन
कुंकुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनानि तु । मार्कंडेयः । कर्पूरागरुकर्पूरकुंकुमानि प्रदापयेत् । अश्वमेधमवाप्नोति पितॄणामनुलेपनात् । भर
वि । कर्पूरकुंकुमोपेतं सुगंधि सितचंदनं दैविके त्वथवा पित्र्ये मांधराताः प्रशस्यते । आलो । कुष्ठं मांसी वालकं च त्वक् कश्लजातिपत्रकं । नालिकोशीर
मुस्तं च ग्रंथिपर्णी च डंबरा सरावेत्येवमादीनि निर्गंधयोग्यानि पैतृके । अथ वर्ज्यगंधानाह । वर्ज्यो कुंडुरुकजीर्णाहारुज विगंधा न्यूनकशेषो मुक्तकं
कृत्तमवाप्य पर्युषित काका स्वातिककालीयके । रक्तं वर्बूरहेशो चून्नेक मित्रमित्येके च कस्तूरिकामाहुः । वैशवो श्राद्धे न देया पालंक्या । वा तुरुकं
वाथ पालंक्या सुकुंदं कुंडकुडहृत्पमरः । नरसिंहे श्राद्धे भवितियो कत्यानरगंधा जीर्णहारुजाः । शुक्ला भावं समासाद्य तत्र पर्युषिताः क

श्राद्ध·दी·
९८
98

वित्। नविगांधाश्च दातव्या उक्तशेषा विशेषतः। नारदीये। पितृकर्मणि तद्धेन प्रदेयं नवबर्बरं। आलोभूता कंपङ्गनाभिर्वरो चनीरक्तवंदनं। कालीयकं जोंग
कं वकुरुष्कं चापि वर्जयेत्। शताकं सुगंधित्वा विशेषः। पूतिकरंजकाष्ठं वा। प्रकार्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारक इत्यमरः। कालीयकक्रमिजं गंधद्रव्य
विशेषो। कालीयकं च कालानुसार्यं वा। यसमार्थकं। वंशका पुरुराजाई लोहं क्रमिजं जोंगकमिति गंधद्रव्येष्वमरोक्तेः। कस्तूर्या विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विक
ल्पः। इति गंधनिरूपणं। अथ पुष्पाणि। पाहपुष्पमयो सुगंधिपितृविप्रेभ्यो कलोकं ददत्। यायाब्रादहनयपुराणमेति पितृभिः प्रतिष्ठकामा न्त्रिवंछ
भेः पद्मबमंजरीच्छदयुवेर्हबीजकरैरर्चते। वायवीये पितृभ्यो यस्तु माल्यानि सुगंधीनि प्रदापयेत्। सत्राद्र्धाच्छियायुक्तः सोपियाति दिवाकरं। भविष्यपुराणे
यस्तु श्राद्धे हि जात्यादीनां पुष्पाणि प्रतिपादयेत्। सुगंधीनि मनोज्ञानि तस्य स्यात्पुण्यमक्षयं। सुगंधिपुष्पगंधेन प्रीतायांति पितामहाः। प्रीयमाणाश्च
यच्छंति दातुः कामान्यथेप्सितान्। अतः पुष्पैस्तु पत्रैश्च मंजरीभिस्तथापि वा। सुकुमारैः किसलयैर्यद्वहर्वाङ्कुरैरपि संपूजनीयाः पितरश्श्रेयःकामे
नसर्वदा। किंच। प्रोक्तं तु चापि पुष्पमर्चनं पुष्पैः पुष्पैर्न तु पापोसितं श्रेष्ठं तकशतछं दस कलमपत्यद्रूपगंधान्वितं। रक्तं चापि जलोद्भवोत्पलम
खं जातं पुष्पं तत्लालाभे काष्ठं दत्। नशस्तं विनाशज्ञाकृता तु एयतमाव भवेत्। अपर्युषितरूपैश्च मैथानुपहतैरपि। क्रमिकालदाघवि

राम·
९८

दैश्च शुचिभिः प्रोक्षितैरपि। ब्रह्मांडे। शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च। गंधवर्णोपपन्नानि याानि चान्यानि कृत्स्नशः। नंदिपुराणे
।पुष्पजातिर्यदा स्पृष्टा नदाघ्राकशातपत्रिका। स्पृष्टा तेन वसुरव्यासा श्राद्धकर्मणि सर्वदा। विष्णुः। जलजानि रक्तान्यपि स्यात्॥ मार्कंडेये। जात्य
श्च सर्वादातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका जजोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चंपकं। जातानि त्रिधोपि वाद्यतेऽतः पुष्पांतरालाभ इत्युक्तं। किंच
अथो सितस्य यूथिका मत्तुलसी रोघ्राणि वा वाशकः। पारंती नवमालिका कुब्जकबर्बरीयोथ केतक्यशोके बाणं तिलकं च चंपकमथारग्वधा न्य
योमल्लिका। पद्मं वै कमलं च कोकनदं चेंदीवरं पुंडरीकं कल्हारम यातिमुक्तत गरेयन्मार्गमारं तथा। वाशकः श्वाटरूषः। पारंती शेफालि
का तुल्य पुष्पा। कुब्जकं कुब्जकं। कोकनदं। अतिमुक्तको माधवी पुष्पा। तगं धरे गंधतगरं। मृगमारं स्थावणिका पुष्पांतरीयं मार्गमारं। कोकं
ब्राह्मिः शाकंमारणपकं चैव दघात्पुष्पाणपस्त्र निच। जातीचंपकरोध्रो च मल्लिका बाणबर्बरी॥ तताशोकाटरूषं वकुलं सा तिलकं तथा।
पारंती शतपत्रं च गंधने पालिकामपि। कुब्जकं तगरं चैव मृगमारं च केतकं। यूथिकामतिमुक्तं च श्राद्धयोग्यानि मोद्विजाः। कमलं कुमुदं प
द्मं पुंडरीकं च यत्नजं जनः। इंदीवरं कोकनदं कनदं कल्हारं च नियोजयेत्। अथर्वरुद्धपुष्पाण्याह वर्ज्यपर्युषितं जपापुष्पं हर्तमेय्यर्कजातीकरवी

श्राद्ध·टी· कौटः कृमिभिः। स्वविद्दमथ यैवेत्पद्दोरगो वंचयत्।। गंधोग्रस्वल्पपत्रविल्वकनकान्यज्ञान्यरक्तं सुगंधिश्वेतेतरकंटकि तुजमथो यत्पारिभद्रं च। जपा
८८ दीन्यादिपदान्नन्तलंकरवीरादि पुष्पं। मंडोमेतिष्ठा। कनकोधत्तूरः। अज्ञानपुष्पतद्रक्तं च। पारिभद्रो रक्तस्तबकोमंदारः। बिल्वांडे। जपादिसु
मनाभंडारूयिकाचक्रं टंकः। पुष्पाणिवर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः। यानि गंधादपेतानि उग्रगंधानि यानि च वर्जनीयानि पुष्पा
99 णीति। सुमनाजातिः। अंगिराः नजातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रं। कदलीपत्रमत्र भोजनपात्रतया प्राप्तं निषिध्यते। शंखः। उग्रगंधा
न्यगंधानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च। पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च। जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः। विष्णुः। उग्रगंधानि
कंटकिजानि। नानिरक्तानि च पुष्पाणि तथा सितानि सुगंधीनि कंटकिजातान्यपि। पाद्ममात्स्ययोः। पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूष
काः। न देया इति। पद्मं स्थलजं वर्ज्यं जलजस्य विधानात्। इति पुष्पनिरूपणं। अथ धूपः। नारद अथ। धूपो मांसाद्वृत सुगंधिना द्रुहमुत्रा
पितृश्चाभ्यर्च्य वंत्यग्निष्टोमफलं तु ते ष्वसघृतहोद्वे श्रुतेः श्रोणिताः। श्राणीत्रुः पितरो बिल्वैः फलगर्भे सुवर्णं नेहाघ्राणातः प्रज्ञा होमन राम·
स्याश्व पत्र कातमालोचंदकश्मारजे। श्रीखंडागुरुणा वयुग्गुलुतरुष्कपद्मकोशारकेशी वासमिति धूपकार्यउदिताः। वायवीयो धू ८८

पंगं चतुरगोपितं स्वदति पिटपसम्प्रायणः। लभते स्वाद्यपत्यानि इह चामुत्र जन्मनि। गुग्गुलादीन्सथा धूपान्वितन्भोयः प्रयच्छति। संयुक्तमघृसर्पिभिः
सोग्निष्टोमफलं लभेत्। आदित्यपुराणे। इषे पर्मनोरमैर्द्दिव्यैस्तैः संप्राणयेत्पितृन्। प्रीतास्ते त्वस्रिविलैः कामैर्दीनारं प्रीणयंस्तु तान्। गंधमाघ्राय
पस्पृमनः प्रह्लादनं परं। पितृणाममृतया भातिरिति ब्रह्मवैवर्ते। चंदनागुरुणी चोभे तमालोशीरपत्रकं। धूपं वगुग्गुलु श्रेष्ठं तुरुष्कं रूपमेव च।
ब्रह्मे। पद्मकर्श्री वासोशीरवः कर्पूरं कुंकुमे बाहमि श्च दृपानां हमंस्व श्रवणपाश्वथामुस्ता सिद्धकचंदनागुरुसं मोशं सांद्रसुकौष्टतो न तोग्रं
थिकशर्करायुगायमेवो कस्तुरी श्रेशतक्षा। कृष्णं चागरुसिद्धकं तगरं गुग्गुलु वेह्नांडश्च घोषः सोशीरकशर्करं तु हि मकुरेशीशारपथ्यांडकं। ग्रंथिः
सिद्धकमामकुंकुमसुशीरं चंदनं एंजनं यत्नात्वः। भविष्यपुराणे। अगुरुं चंदनं मुस्तां सिद्धकं वृषणं तथा। सम भागं तु कर्तव्यं धूपोयमम्
ताह्वयः। आरवंडं ग्रंथिसहितमगुरुं सिद्धकं तथा मुस्तामंडं च स्तेशं शर्करां चरहे हि। अव्ययोनंत धूपश्च कथितो देववल्लभः। कृष्णागुरुं सि
द्धकं चवालं कं वृषणं तथा। चंदनं तगरं मुस्ता च घोषः शर्करान्वितः। कर्पूरं चंदनं कुष्टं मुशीरं सिद्धकं तथा। ग्रंथिकं वृषणं मामकुंकुमं पू
जनं तथा। हरीतकान योशीरं यत्न धूपउदाहृतः। किंच। अथ तुरुष्क चंदन हि मामुस्तागुरुश्मकरात्वकांड विषयाद्वयो यहिमं मांस्पिला ॰ १८

श्राद्ध·टी· वंगागरुत्वकपत्रैमलयोत्थ सिह्लकमिति श्रालोयस्वप्रियः।कृष्ठंसिह्लकंचंदनेनतगरकस्तूरीक्यूह्वातुरुष्कैतंकक्षमहोंगारंजनमितेतुक्रोमहांगा।र
१०० दा।तत्रैव।कृष्ठंसिह्लकंविप्रश्वारखंडमगरुतथा।कर्पूरंचतथामुस्ताशर्करासत्वचंद्रिजः।इत्येषविषयोधूपः।कर्पूरंचंदनंमांसीत्वक्पत्रैलाल
वंगाको।अगरंसिह्लकंधूपंप्राज्ञायत्प्रचक्षते।श्रारखंडतगरंकुष्ठंकर्पूरंसिह्लकंतथा।गंजनंशर्कराकल्पंमहांगंसिह्लकंतथामहांगोयंस्मृ
100 तोधूपः।किंच।कर्पूरागरुरक्तचंदनकदारुकः समुद्रोखिलामतर्पप्रातिकरोधूपंचसमझेगुग्गुलुः।कुंडरुः।श्रीवेष्टसमप्रसर्जबोलइति।का
लोत्तरे।कर्पूरस्दार्वगरुतारक्तचंदनसंयुतैः।धूपःसगुरुकोनामेति।देवीपुराणे।बोलरालसमायुक्तःस्त्रथाकुंडरुसंयुतः।श्रीवेष्टगुग्गुलकृतो
धूपः।पंचरसोमतः।दशामिश्रधूपाख्येकानिविद्धानाहवर्पाश्चोयमंधाघृतंडश्चेवाद्वरागुग्गुलुश्चकरवातेनाहतश्चोलताशाएपंचांवादेवलः
येहित्वाराणपरा।जाधूपाहस्त्ववाताहताश्चयो।नतेश्रोइतियोकव्यायेवकैवोयगंधयः।घृतंनकेवलंदघाद्दुष्टंवाद्दुराणगुग्गुलुं।इतिधूपनिरू रा॰
पणं।अथदीपानाहपितृप्रदीपदद्यात्समपगा।तिंवाप्रताघातंचक्षुरस्थोयशोबलमथायुस्तेजसीश्चमतिं।मोदंसाप्सरतोविमानतइ १०
याश्चैश्वर्यभोगोधनंरूपंसौख्यमदीपविक्रतइयाच्चंयंतमोयापथि।आलोकंप्रतिमोकदीपदद्यात्पित्रे।वायवीये।दीपंपितृप्यः

प्रयतः सदायस्तु प्रयच्छति । गतिमग्र्यति घंचह्नुस्नस्मात्मलमते स्वभांतिजसायशसौचैव आयुषा च बलेन च । स विप्रकाशो भवति भ्राजते च दि
विष्टपे । अप्सरोभिः परिहृतो विमानाग्रे समोदते । ब्राह्मे । श्राद्धदीपप्रदानेन तेजस्वी जायते नरः । रूपवान् धनवान् भोगी तु स्वर्गे ऐश्वर्यमश्नु
ते । दीपहा मंदहृच्छ्राद्धमेधेत मसि मज्जति । प्रतिभोज्यद्विजं दीपाः स्थापनीयाः प्रयत्नतः । पितृयाणेषु मार्गेषु मत्यालोकः प्रकाशतो मि
च । अथ तद्दत्तमोत्तु ज्ञानं तथा पापनाशमथ विश्वव्यापि तेजो स्तुते । शरण्यियिसितस्वत्रवर्त्तिरचितादीयाघृता ... हिष्यावातै लक्षणं ... दीप
दिवि तडत्याल्लोकतो दृश्यते । पित्रादिर्द्दत्तप्रयच्छति निज्ञान्कामान् पितुधर्मो नरो । यः श्छेद्दिमलं ज्ञानं नमो तिर्मि ... लनं परं । सम भक्त्या पितृ ... ह्या
दीपमव प्रयच्छतु । यः स्वेन तेजसा विष्वं प्रदानायेन कल्मशः । वां छतिव्याप्यमानं वै श्राद्धे दीपप्रदो भुसः । यथा निहंति ध्वांतानि दीपः प्र ... तो
भितः । तथैव सर्वपापानि श्राद्धे दत्तो दितिहंतिसः । स्कांदे । स्थाप्याः प्रति द्विजं दीपाः श्वेतसूत्रजवर्तयः । गव्येन या हि षेरापि घृतेन ... लं
जताः । अथवा तिलतैलेन शरिता विमलार्चिषः । पितृनुद्दिश्य दातव्याः प्रत्येकं ते यथाविधि । तेनालोकेन पितरो दाक्षं ... दिविसर्वतः । दी
रिष्टान्प्रयच्छंति कामान्कामावसायिनः । किंचाद्दत्तासापि षंदीपं चाप्रतिघात तत्स्मरति वै राजेन्द्र लोके ... त्यिनि । वायवीये । दीपंपितृ ... :

रा० म०
१०८

श्राद्ध-दी० २१

लोकगो मोदहेतन्नाशे तिलतैलदीपदउया त्वा लोकयमर्कस्पन्द। तन्नाशे उत्तमस्त्रेरेदितरमन्त्रि हैरज्ञां वाँगाऽ [illegible]
प्रयच्छति। सवैराज्ञेषु लोकेषु चरन्त्रप्रतिहन्यये ते। गवां घृतेन तत्रापि यो दीपयति दीपकं। गवामेव स लोकेषु लोके भलोललशे: सहमा हताघमा०
वे तु यो दीपं तिलतैलप्रवर्तितं। प्रयच्छति पितृणां वै सालोकं तस्य तमभावना। अभावे तिलतैलस्य स्नेहैः शाणं गवर्जितै। यः श्राद्धे दीपदः सोतैल
मस्त्र रतिदुष्करं। किंच। धात्वया ददाहरनामद्दडदिताः स्वर्गेदद्दहीपिकाः प्रताकोतियशोभिरोजतस्तलक्ष्मीभ्यांचलि श्राद्ध विमानारूढो रयं स्म
दिव्यपु वने रत्न प्रकाशान्विते। पित्रा रात्रिकदं दिविद्भुवनितानी राजयंत्र द्विमानश्चाम्बायुड्ड वदीपिकाद्दद्यात्तयगतिः। स्याद्दिवि। धूपा०। का
पात्रस्पघृताभावे रसैरोषधीजै दीपो वसयो वमेदनद्भमंज ह्यात। कालिकाउत्तरे। श्वेतवर्तिकृतान्दीपानाव्ययुतीं: त्रपरितान दीपि जो
द्रुमं भूतं सारदारुमयामयामपि। अलाभे मृन्मयीं वापि मनोज्ञामधिसंस्थितां। यो ददाति पितृभ्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु। तेजसा यशसा का
ध्याप्रवृत्तया परया श्रिया। भ्राजमानः सहि स्वर्गे विमानस्थितः। रमते सुवने दिव्ये रत्नालोकसमाकुले अभ्यर्च्य यः पितृणां वै कुर्यात्। रात्रिकं तु
सहितो राज्यते नाके दिव्यैरप्सरसां गणैः। धूपात्वादिनिर्मितां रम्यां दापिकां श्राद्धकर्मणि। पितृनुद्दिश्य यो दद्यात्स भवेद्राजनंत्रियः। यो घृतपदहनं